

T3/44к/47

ББК 63.3 (4 УКР)

Д 67

Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.

ISBN 978-966-02-4699-7

Монографія присвячена основним аспектам формування і діяльності купецтва в українських губерніях Російської імперії у XIX ст. як верстви з окремим соціально-правовим статусом, становою й професійною організацією. Розглянуто форми й основні напрямки купецького підприємництва. Проаналізовано етнічно-релігійну структуру купецтва України, з'ясовано динаміку його чисельності протягом вказаного періоду, участь в органах міського самоврядування та інших об'єднаннях. Значну увагу приділено соціокультурному виміру діяльності купецької верстви. Визначено її роль в економічному й громадському житті України в XIX ст.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Відповідальний редактор:

д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України **О.П. Ресент**

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О.І. Гуржій**

д-р іст. наук, проф. **В.В. Калініченко**

канд. іст. наук **Т.І. Лазанська**

Затверджено до друку рішенням

Вченої ради Інституту історії України НАН України,
протокол №10 від 20 грудня 2007 р.

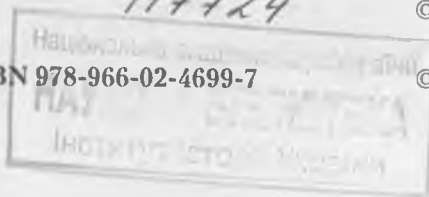
117724

ISBN 978-966-02-4699-7

© Інститут історії України

НАН України, 2008

© О.М. Донік, 2008

ВСТУП

В умовах розвитку у сучасній Україні ринкової економіки, формування господарської еліти в історичній науці спостерігається значний інтерес до вітчизняного підприємництва, передовим загоном якого, за традицією, було купецтво. Історія цього стану є актуальною у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному й суспільному житті України XIX ст., особливо в пореформений період, коли розвиток економіки зумовив сплеск підприємницької діяльності, відбувався процес активного формування торгово-промислового прошарку, основу якого становило саме купецтво. Вплив цієї соціальної групи на суспільство у багато разів перевершував її питому вагу у складі населення.

У вітчизняній історіографії на сьогодні практично відсутні спеціальні узагальнюючі праці з історії купецтва XIX ст., проте існує література, в якій розглядаються окремі аспекти цієї проблеми. До 1920-х рр. цілеспрямоване вивчення діяльності купецтва не здійснювалося й праці, що торкалися даної проблематики, мали загальний характер¹. В історіографії 1920-х – середини 1930-х рр. серед досліджень багатьох проблем, пов'язаних із місцем українського господарства в економіці Російської імперії та характером українсько-російських торговельних взаємин, значну увагу було приділено з'ясуванню питання національного складу купецтва України. Так, М.Слабченко, О.Оглоблин, М.Бачинський, О.Варнеке, відстоюючи концепцію про Наддніпрянську Україну як економічну автономію у складі Російської імперії, вважали, що українське господарство в XIX ст. було достатньо розвинутим та самостійним. Переймаючись його інтересами, інонаціональне купецтво практично зливалося із прошарком торговців-українців, зберігаючи лише певні мовні й культурні особливості.

Таким чином, українська буржуазія була досить могутньою, щоб панувати на своєму національному терені².

Натомість М.Волобуєв, не погоджуючись з оцінкою цих істориків ролі іноземних та російських купців у господарстві України, економічне переважання останніх в українських містах розглядав як наслідок та прояв колоніального визиску України з боку Росії³. Д.Бованенко, наголошуючи на тому, що неприпустимо відносити до української буржуазії купців та інших підприємців неукраїнської національності, вважав її досить кволою і нечисленною, неспроможною на серйозну конкуренцію з російською, ворожою українським національним інтересам, буржуазією⁴.

У радянській історіографії з другої половини 1930-х рр. діяльність купецтва як окремого стану перестала бути об'єктом історичних досліджень, адже пріоритетними вважалися суто економічні проблеми та процеси, пов'язані з ними. Ця верства розглядалася як складова буржуазії, виходячи з тези, що в ХІХ ст. відбувався розклад станів і формувалися класи капіталістичного суспільства. Водночас буржуазія вивчалася як антагоністичний пролетаріату клас, який мав урешті-решт зійти з історичної арени. Із цього часу економічні інтереси російського та українського народів і господарських теренів розглядалися як такі, що не мали суттєвих суперечностей. До початку 1990-х рр. з'явилася низка праць радянських істориків, в яких у загальноросійському контексті досліджувалися, зокрема, проблеми економічної діяльності буржуазії, її походження й склад, питома вага у соціальній структурі пореформеного суспільства, процес первісного нагромадження, торгово-промислова політика уряду, роль іноземного капіталу в економіці країни, суспільно-політична діяльність підприємницького класу тощо⁵. Зокрема, запропонована І.Ф.Гіндіним концепція регіонально-галузевої типології російської буржуазії, яка залишила помітний слід в історіографії, вказувала на різноманітність рівня капіталістичного розвитку та основних груп буржуазії, до яких було віднесено петербурзьку, московську і численну, але слабо економічно й політично розвинуту буржуазію імперської провінції, у тому числі й України⁶.

Українські історики, такі, як І.О.Гуржій, Б.А.Кругляк, І.С.Слабеев, Л.Г.Мельник висвітлювали купецтво переважно в контексті з'ясування основних етапів розвитку вітчизняної торгівлі й промисловості кінця XVIII – початку XX ст., однак питання про питому вагу та значення купецького підприємництва вони спеціально не розглядали, адже механічно ототожнювали купців із торгівельною та промисловою буржуазією⁷. З іншого боку, українські радянські історики докладали зусилля, щоб спростувати твердження “буржуазно-націоналістичної історіографії” про незначну кількість серед купецтва українців та про панування в Україні інонаціонального капіталу. Зокрема, використавши широке коло джерел, здебільшого архівних, І.О.Гуржій доводив, що переважання росіян-купців було лише локальним явищем у декількох українських губерніях⁸. Висновки про наявність значного прошарку купецтва української національності дозволяли радянським історикам не тільки, як вони вважали, спростовувати твердження про економічний визиск України з боку Росії, а й доводити економічну могутність і власний капіталістичний розвиток українського господарства.

Вивчення історії купецтва на теренах Російської імперії як окремої соціальної верстви почалося тільки з середини 1980-х рр. Цей напрямок історичних досліджень в останнє десятиліття набув значного поширення у працях російських науковців, які проаналізували різні аспекти історії купецтва досліджуваного періоду – особливості розвитку стану, основні напрямки діяльності, соціально-правовий статус, динаміку чисельності, соціальну мобільність, соціокультурну активність, побут, менталітет та ін. Дослідники зібрали й систематизували величезний фактичний матеріал, розробили нові методи та визначили підходи до вивчення цієї соціальної групи, звернулися до студіювання історії купецтва по окремих регіонах та на мікрорівні⁹. На тлі розрізнених студій з історії російського провінційного купецтва помітно виділяється західносибірська школа, що зародилася ще в радянський час¹⁰.

В Україні, незважаючи на інтерес до підприємництва, що виник в останні півтора десятиріччя, історія купецтва

вивчається фрагментарно. До цього часу проблема залишається недостатньо розробленою у вітчизняній історіографії. Так, деякі аспекти стосовно участі купців у формуванні підприємницького прошарку України, їх ролі в розвитку промисловості й торгівлі в XIX ст. розглядалися у працях Т.І.Лазанської, В.В.Крутікова та ін.¹¹. Окремих аспектів історії купецтва в Україні на початку XIX ст. торкався О.І.Гуржій¹².

В останні роки значна увага приділяється регіональному аспекту у вивченні діяльності купецтва як окремого стану. Так, у дисертаційній праці Ю.А.Белікова на прикладі важливого у соціально-економічному плані регіону України – Харківської губернії – подано цілісну картину діяльності цієї верстви у другій половині XIX – на початку XX ст. Харківське купецтво розглядається як специфічна соціальна група з типовими заняттями, побутовими традиціями, культурною орієнтацією й роллю у громадському й політичному житті. На прикладі Харкова автор зробив висновок про значну суспільну активність провінційного купецтва у вказаний період¹³.

З'явилися наукові студії також про окремих найбільш відомих в Україні підприємців і громадських діячів – Терещенків, Харитоненків, Г.Г.Маразли та інших¹⁴, в яких зроблено наголос на їхній соціокультурній діяльності.

Нещодавно в українському перекладі з'явилася праця німецького дослідника Р.Лінднера, в якій на основі соціально-історичного портрету підприємців України, в тому числі купців, у середовищі розмаїтого світу українських міст пореформеної доби показано форми їх суспільної комунікації, світ уявлень і символів¹⁵.

Таким чином, історія купецтва XIX ст. як у цілому підросійської України, так і окремих її регіонів (за винятком Харківської губернії) залишається недостатньо вивченою. Особливо це стосується аналітичних досліджень із вказаної проблематики. Тому постає завдання розглянути історію купецтва України XIX ст. як соціальної групи з окремим правовим статусом, етнічною структурою, станом та професійною організацією, типовими заняттями; проаналізувати джерела його формування, роль в економічному й громадському житті,

соціокультурну активність. При цьому автор розглядає купецтво у широкому аспекті як прошарок підприємців, які безпосередньо належали до купецького стану або походили з нього, із часом набувши більш вищого соціального статусу у суспільстві.

Запропонована монографія не претендує на вичерпне з'ясування поставлених завдань, а лише робить спробу їх вирішення.

¹ Напр.: *Багалеї Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 (репринт. изд.). – Т. 1. – Харьков, 1993. – 568 с.; Т. 2. – Харьков, 1993. – 974 с.

² *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 1. – Одеса, 1925. – С. 9; *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. – Харків; Київ, 1931 – С. 38; *Оглоблін А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – Киев, 1925. – С. 45–46; *Варнеке О.* Залізничне будівництво на Україні 1860-х рр. // Записки Одеського при УАН товариства. Секція соціально-історична. – 1927. – Ч. 1. – С. 7–10.

³ *Волобуєв М.* До проблеми української економіки // *Більшовик України*. – 1928. – № 2. – С. 56–62.

⁴ *Бованенко Д.* До методології вивчення історії українського господарства // *Прапор марксизму*. – 1927. – № 7. – С. 90–93.

⁵ *Яковцевский В.Н.* Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. – Москва, 1953. – 202 с.; *Лаверьчев В.Я.* Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – Москва, 1974. – 252 с.; *Дякин В.С.* Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. – Ленинград, 1978. – 246 с.; *Писарькова Л.Ф.* Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года // *История СССР*. – 1989. – № 6. – С. 152–160; *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – Москва, 1958. – 560 с.; *Его же.* Утверждение капитализма в России: 1850–1880 гг. – Москва, 1978. – 295 с.; *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. – Ленинград, 1981. – 276 с.; *Боханов А.Н.* Торговые дома в России в конце XIX – начале XX века (численность, структура, состав владельцев) // *История СССР*. – 1990. – № 4. – С. 88–101 та ін.

⁶ *Гиндин И.Ф.* Русская буржуазия в период капитализма: её развитие и особенности // *История СССР*. – 1963. – № 2. – С. 57–80; № 3. – С. 37–60.

⁷ *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – Київ, 1954. – 449 с.; *Його ж.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах

Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5. – С. 36–52; *Його ж.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – Київ, 1962. – 205 с.; *Його ж.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – Київ, 1968. – 189 с.; *Кругляк Б.А.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: На материалах Украины. – Самара, 1992. – 191 с.; *Його ж.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журнал. – 1974. – № 3. – С. 36–43; *Його ж.* Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) // Там само. – 1994. – № 6. – С. 72–81; *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел та його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII ст. – першої половини XIX ст.). – Київ, 1964. – 138 с.; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. – Київ, 1972. – 240 с.; *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Одеса, 1931. – Т. 1. – 175 с.; *Несторенко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. – Ч. 1. – Київ, 1959. – 495 с.; Ч. 2. – Київ, 1962. – 580 с. та ін.

⁸ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 142–143.

⁹ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – № 4. – С. 106–118; *Его же.* Крупная буржуазия России. Конец XIX в. – 1914. – Москва, 1992. – 260 с.; 1000 лет русского предпринимательства. Из истории купеческих родов: Сб. очерков и воспоминаний. – Москва, 1995. – 478 с.; Предпринимательство и предприниматели России от истоков до начала XX века: Сб. / Ред. кол.: В.И.Бовыкин, В.В.Журавлев, Ю.А.Петров, А.К.Сорокин. – Москва, 1997. – 343 с.; *Адаменко С.В.* Купечество в социально-культурном развитии России: исторический аспект // Духовно-культурные процессы в современной России: Сб. статей. – Москва, 1998. – С. 119–131; *Миროнов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т. 1. – С.-Петербург, 1999. – 548 с.; Т. 2. – С.-Петербург, 1999. – 566 с.; История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв.: В 2-х кн. – Кн. 2: Вторая пол. XIX – нач. XX века / В.И.Бовыкин, М.Л.Гавлин, Л.М.Епифанова и др. – Москва, 1999. – 575 с.; *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – Москва, 1999. – 512 с.; *Брянцев М.В.* Культура русского купечества: Воспитание и образование. – Брянск, 1999. – 201 с.; *Его же.* Религиозно-этические основы предпринимательства в России (XIX в.). – Москва, 2000. – 96 с.; *Ананьич Б.В.* Предпринимательство в России (религиозно-национальный аспект) // Экономическая история России XIX–XX вв.: Современный взгляд / Отв. ред. В.А. Виноградов. – Москва, 2000. – С. 242–269; *Петров Ю.А.* Московская буржуазия в начале XX века: предпринимательство и политика. – Москва, 2002. – 440 с.;

Левандовская А.А., Левандовский А.А. "Тёмное царство": купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – № 1 – С. 146–158; Шацко М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – Москва, 2004. – 265 с.; Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии / Пер. с англ.; отв. ред. Дж. Уэст, Ю.А. Петров. – Москва, 2007. – 248 с. та ін.

¹⁰ Гончаров Ю.М. Купеческая семья второй половины XIX – начала XX вв.: По материалам компьютерной базы данных купеческих семей Западной Сибири. – Москва, 1999. – 240 с.; Мешалкин П.И. Меценатство и благотворительность сибирских купцов-предпринимателей: вторая половина XIX – начало XX вв. – Красноярск, 1995. – 157 с.; Беспалова Ю.М. Ценностные ориентации предпринимательства России: На материалах западносибирского предпринимательства второй половины XIX – начала XX вв. – С.-Петербург, 1999. – 248 с.; Скубневский В.А., Старцев А.В., Гончаров Ю.М. Купечество Алтая второй половины XIX – начала XX вв. – Барнаул, 2001. – 240 с. та ін.

¹¹ Крутиков В.В. Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. – Томск, 1982. – С. 47–63; Його ж. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ, 1992. – 171 с.; Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1996. – № 2. – С. 65–73; Його ж. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – Київ, 1999. – 281 с.; Його ж. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. II. – Київ, 2001. – С. 24–41; Ігнат'єва Т.В. Купецтво Правобережної України в кінці XVIII – першій половині XIX століття: соціально-етнічний аспект // Наук. праці Кам'янець-Подільського педагогічного ун-ту: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 172–179; Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 316 с.

¹² Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – Київ, 2004. – 80 с.

¹³ Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003. – 280 с.

¹⁴ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – 2-е изд., доп. – Киев, 1998. – 528 с.; Донік О.М. Родина Терешенків в історії доброчинності. – Київ, 2004. – 314 с.; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; Григорій Григор'євич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с. та ін.

¹⁵ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – Київ; Донецьк, 2008. – 496 с.

Розділ 1.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КУПЕЦТВА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Історія купецтва в Україні – окремого прошарку, що в усі часи становив кістяк підприємництва, – своєрідна, навіть унікальна. На процес його формування протягом віків неабияк впливало перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії. Це зумовило відсутність у купецтва чіткої і сталої організації з яскраво вираженими етнічними ознаками, усунення його від політичного керівництва в державі, від перебування на вищих і середніх адміністративних посадах.

Уже за часів Київської Русі купецтво існувало як окремиї, хоча й нечисленні, соціальні прошарки. Якщо у феодальній Європі купецтво стало головною рушійною силою економічного розвитку, було основним фактором зростання середньовічних міст, то на українських землях воно перебувало в іншому становищі, що обумовлювалося соціально-економічними й політичними чинниками. У період Національної революції XVII ст. на територіях, звільнених від польського панства, станового оформлення купецтва не відбулося. Торгівлею у цей час займалися козацька старшина, “торгові люди”, прості козаки, селяни, міщани, навіть духівництво. Майновий статус міських комерсантів визначався гетьманськими універсалами, листами полковників, розпорядженнями урядових установ¹. Не маючи визначеного статусу, купці нерідко приписувалися урядовцями до загальної маси посполитих. Скасування гетьманства та інші заходи російського уряду протягом другої половини XVIII ст. звели нанівець автономний устрій українських земель, остаточно інкорпорува-

ли їх у політичному, соціально-економічному й правовому плані, а отже й діяльність місцевого торгового прошарку підпала під юрисдикцію імперської влади.

У Росії вже на середину XVIII ст. купецтво склалося як окремий стан не лише фактично, а й законодавчо, а його підприємницька діяльність ще з XVII ст. перебувала в полі зору влади, яка вбачала фіскальний інтерес у розвитку торгівлі з метою наповнення фінансами державної казни тодішньої Московії. Як писав американський історик Р. Пайпс: "Російський уряд уперше почав дбати про добробут свого ділового класу в середині XVII ст. й з тих пір безупинно заохочував приватне підприємництво й пестував місцеву буржуазію"². В указах, статутах, положеннях та інших законодавчих актах, що видавалися урядом, червоною ниткою проходила теза, лаконічно висловлена відомим російським письменником-публіцистом, ідеологом купецтва початку XVIII ст. І.Т.Посошковим: "Купецтвом будь-яка держава збагачується, а без купецтва жодна й мала держава бути не може"³. Автор закликав уряд забезпечити розвиток купецької ініціативи, свободу торгівлі; при цьому наголошував на становому привілеї купецтва здійснювати торговельні операції. Інший російський ідеолог купецтва М. Чулков у своїй економічній праці, яка складалася з 7 томів (1781–1788 рр.), також наголошував на важливій ролі купецтва у розвитку економіки країни: "Безсильна держава нічим у силу так не приводиться, як землеробством і купецтвом, до якого належить і рукоділля"⁴.

На українських землях, які увійшли до складу Російської імперії, юридичне оформлення гільдійського купецтва як окремого стану (правовий статус російського підданого до 1917 р. визначався, у першу чергу, його становою належністю) відбулося наприкінці XVIII ст. В основу його був покладений не спадковий, а майновий принцип. Саме в роки царювання Катерини II було прийнято важливі законодавчі акти, що визначили соціально-правове становище торгово-промислового населення та робили спробу оформити прошарок підприємців, до якого належали найбільш заможні громадяни міст, насам-

перед купці, об'єднані в гільдії. Так, маніфест з нагоди підписання миру з Оттоманською Портою від 17 березня 1775 р. відділив купців від нижчих станів грошовим еквівалентом у сумі 500 руб., та розділив перших на три гільдії, причому оголошення суми капіталів віддавалося, як визначав документ, “на сумління” кожному з них. Усі торговці в містах із капіталом меншим, ніж 500 руб., не зараховані до гільдій, називалися міщанами⁵. Закономірності соціально-економічного розвитку суспільства обумовлювали подальше зростання торгівлі й промисловості, відповідно й купецтва, яке поповнювалося за рахунок представників нижчих суспільних станів – заможних міщан, селян і козаків.

Положення вищезазначеного маніфесту були детально розроблені в сенатському указі від 25 травня 1775 р. “Про збір із купців, замість подушного, по одному проценту з оголошеного капіталу й про розподіл їх на гільдії”. Документ підтвердив поділ купців на три гільдії та, на відміну від селян, що платили подушний податок, звільнив їх від такого податку, зобов'язавши сплачувати спеціальний гільдійський збір у розмірі 1% з оголошеної суми капіталу. До 1-ї гільдії записувалися ті з них, хто мав капітал понад 10 тис. руб., до 2-ї – від 1 до 10 тис., а до 3-ї – від 500 до 1000 руб.⁶.

Наслідуючи деякі ідеї просвітників, Катерина II насаджувала у країні західноєвропейське розуміння третього стану. Застосовуючи до міського населення термін “міщани” або “середній рід людей”, вона не тільки визнавала користь для держави такої суспільної верстви, а й визначила її місце у соціальній структурі, розташувавши посередині станової ієрархії – між дворянством і селянством. Визначення міського населення як “середнього роду людей”, попри невідповідність реальному становищу городян у країні, чітко фігурує в “Жалуваній грамоті містам” (повна назва “Грамота на права та користі містам Російської імперії”), яка стала важливим етапом у законодавчому оформленні купецького стану.

“Жалувана грамота містам” від 21 квітня 1785 р.⁷, яка закріпила правовий статус населення міст незалежно від професійної діяльності, декларувала єдиний міщанський стан.

Статус міського населення базувався на визнанні міста особливою організованою територією зі спеціальною адміністративною системою й видами занять населення. Утім, задекларувавши єдиний міщанський стан, "Жалувана грамота" водночас розподілила все міське населення на шість категорій: 1) "справжні міські обивателі", які мали в місті будинок та іншу нерухомість; 2) записані в гільдії купці (відтепер майновий ценз було значно підвищено: для 1-ї гільдії в межах 10–50 тис. руб., 2-ї – 5–10 тис., 3-ї – 1–5 тис. руб., проте розмір податку залишався той самий (1%); 3) ремісники, які належали до цехів; 4) іногородні й іноземні купці; 5) імениті городяни (капіталісти й банкіри, які мали капітал не менше 50 тис. руб., оптові торговці, судновласники, котрі перебували в міській адміністрації, учені, художники; 6) інше міське населення.

Згідно з цим документом, належність купців до тієї чи іншої гільдії була пов'язана з певними привілеями. Так, представники 1-ї та 2-ї гільдій отримували додаткові особисті права, насамперед звільнялися від тілесних покарань, що мало велике психологічне значення та ставило заможних купців на один рівень із дворянством. Щодо купців 3-ї гільдії та нижчих прошарків міського населення такі покарання не скасовувалися. Важливою перевагою, яка задовольняла амбіції купецтва, стало право для представників 1-ї гільдії їздити по місту в кареті, запряженій парою коней. Купці 2-ї гільдії могли це робити, користуючись парокінною коляскою. А от представникам 3-ї гільдії пересуватися по місту в каретах і парокінних колясках заборонялося, лише дозволялося запрягати в коляску одного коня. Особливо важливим було положення документа, яке надавало всьому гільдійському купецтву право звільнення від рекрутчини через внесення спеціального грошового збору. Тобто купці суттєво відрізнялись правовим статусом від решти міського населення й селянства, до яких багато хто з них ще зовсім недавно належав.

Належність до тієї чи іншої гільдії визначала й масштаб торгово-промислової діяльності купця. Представникам 1-ї гільдії дозволялося "здійснювати всілякі усередині й поза межами імперії торги, товари виписувати й відправляти за мо-

ре, продавати їх, вимінювати й купувати оптом чи вроздріб...”, а також володіти фабриками, заводами і морськими суднами⁸. Окреслене коло можливих занять вказує на те, що законодавець намагався наділити першогільдійських купців тими правами, які мали купці-негоціанти в Європі. Другій гільдії дозволялося “здійснювати всілякі усередині імперії торги, перевозити товари водою та сухим шляхом...”, а також володіти фабриками, заводами й морськими суднами⁹. Таким чином, купцям 1-ї гільдії надавалося право вести оптову й роздрібну зовнішню та внутрішню торгівлю, а купцям 2-ї – тільки внутрішню оптову та роздрібну торгівлю. Представникам цих гільдій дозволялося засновувати промислові підприємства. На долю ж представників 3-ї гільдії залишалося “здійснювати дрібний торг по місту й повіту”. Вони також мали право утримувати заклади ремісничього типу, невеликі річкові судна, трактири, постоялі двори¹⁰.

За міськими жителями, як і за дворянством, визнавалося право на корпоративну організацію. Городяни становили “міське товариство” й могли збиратися на зібрання з санкції адміністрації. Попри певну консолідацію міської громади, російське законодавство все ж розподіляло її за майновою ознакою. Серед найбільш заможних городян виділялися імениті громадяни, обсяг прав і привілеїв котрих був значним навіть у порівнянні з купцями 1-ї гільдії. В основу зарахування окремих городян до статусу іменитих було покладено не тільки майновий стан, а й заслуги перед суспільством і державою (вчені, художники, артисти та ін.). Їх відрізняли від решти міських станів розширені особисті права. Так, імениті громадяни звільнялися від тілесних покарань, їм дозволялося їздити по місту в кареті, запряженій четвіркою коней. Їхні онуки могли клопотатися про присвоєння їм дворянського звання за заслуги своїх предків. Особливо привабливою для купецтва в іменитому громадянстві була можливість подальшого зарахування до дворянства.

Таким чином, не зважаючи на бажання законодавця бачити міське населення єдиним, “Жалувана грамота містам” визначила переваги іменитих громадян та купців перших двох

гільдій, закріпивши за останніми права у торгово-промисловій діяльності, що сприяло зростанню економіки у країні. Слід пам'ятати, що підприємницький прошарок не міг займатися в цей час торгово-промисловою діяльністю без запису до купецьких гільдій. У купецтво мусили записуватися всі, хто бажав прилучитися до такої діяльності. Водночас за часів Катерини II слово "міщанин" більше відповідало французькому "bourgeois" чи німецькому "burger", і купець 1-ї гільдії був не ким іншим, як міщанином, який записався в гільдію. Міщанами називали також усіх художників, акторів, лікарів та інших представників вільних професій, перейменованих із часом на іменитих громадян¹¹.

Реалізація реформ 1775 і 1785 рр. створила інституційні й правові передумови для економічної та юридичної консолідації купецтва, яке здобуло гарантоване законом право на власність та особисту свободу, обмежене самоврядування, а також низку привілеїв за економічний успіх, про які піде мова далі. Унаслідок цих реформ купецтво стало не тільки найбільш економічно вагомим частиною міського населення, а й привілейованим після дворянства та духівництва станом¹².

Із цього часу відбувався процес реорганізації купецтва відповідно до загальноросійського законодавства. У царському указі від 23 лютого 1786 р. відзначалося, що ті піддані, які обирали купецький стан, не можуть проживати у селах і повинні перебратися до міст та передмість, продовжуючи займатися тією ж самою діяльністю, що посилює процеси містобудування в імперії¹³. Наприклад, за постановою Чернігівського намісницького правління від 4 листопада 1785 р., усі особи, записані в повітах до гільдій, мали переселитися з сільської місцевості до міст¹⁴.

Ідея посилення ролі купецтва у становій ієрархії суспільства була реалізована за часів правління Олександра I в маніфесті від 1 січня 1807 р. "Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів для поширення та посилення торговельних підприємств"¹⁵. Порушуючи питання про посилення ролі російського купецтва в зовнішній торгівлі, закон дозволяв організовувати торговельні товариства. Низка

переваг для вітчизняних купців перед іноземними передбачалася й у внутрішній торгівлі.

Маніфест 1807 р. скасував так зване “імените громадянство”, передбачене “Жалуваною грамотою містам”. Замість нього запроваджувалося престижне “першостатейне купецтво”, до якого належали купці 1-ї гільдії, які вели тільки оптову торгівлю (на це звання не мали права купці, які вели одночасно оптову й роздрібну торгівлю або тримали відкупни та підряди), судновласники й банкіри. Маніфест закликав не змішувати “підрядника, відкупника чи крамаря з дійсним купцем”. Першостатейний купець отримував право приїздити до царського двору (але тільки особисто, без членів родини), їздити в кареті парою й четвіркою. Піднімали престиж і інші нововведення, зокрема дозвіл носити шпагу, записуватися у так звану “оксамитову книгу” знатних купецьких родів (за прикладом дворянської). Обов’язок охороняти права й переваги купецького стану покладалася на міністра комерції. Крім того, маніфест декларував “монаршу любов” до купців, “чийми трудами дарується достаток і багатство”.

Цей законодавчий акт значно посилив станові привілеї гільдійців, чисельність яких невпинно зростала (як збільшувалася й сума оголошених капіталів та відповідний податок). Так, протягом 1775–1807 рр. ценз на вступ до гільдій відчутно збільшився, що ускладнювало проникнення до торгівельної корпорації незаможних комерсантів. Причому найбільш відчутно було піднято планку розміру гільдійських капіталів, які оголошувалися для вступу до 2-ї та 3-ї гільдій, що вказувало на прагнення влади відокремити заможних городян і об’єднати їх у гільдійське купецтво. Так, якщо в 1775 р., щоб вступити в 3-ю гільдію, було достатньо оголосити капітал у 500 руб., 1785 р. – 1 тис. руб., 1794 р. – 2 тис., то 1807 р. – уже 8 тис. руб. Розмір капіталу купця 2-ї гільдії збільшився за цей час з 1 тис. руб. аж до 20 тис., тоді як 1-ї – з 10 тис. руб. до 50 тис.¹⁶ Таким чином, мінімальні суми, установлені для гільдій із 1775 р. по 1807 рр., збільшилися для 1-ї – у 5 разів, для 2-ї – у 20 разів, а для 3-ї – у 16 разів. Розмір оголошеного капіталу, яким володів комерсант, став основною ознакою належності до ку-

пецького стану. Утім, він був недостатньо стійким, адже в разі банкрутства купець змушений був переходити до нижчих станів, відповідно розбагатілі міщани й селяни записувалися в купці. Особливо нестійким був склад найчисельнішої 3-ї гільдії. Капітали її представників були незначними і не дозволяли здійснювати великі фінансові операції. Водночас чимало представників 1-ї гільдії прагнуло перейти до дворянського стану. Проте у жодному разі не йшлося про злиття заможного купецтва з "благородним" дворянством, якого останнє не могло дозволити. Адже дворянство залишалося панівним станом імперії аж до 1917 р., визначаючи політику в усіх сферах суспільного життя. Протягом XIX ст. цей стан дедалі більше ставав замкнутим, проникнення до якого представникам інших суспільних верств ускладнювалося.

В умовах розвитку товарного виробництва й торгівлі, коли зростав чисельно і міцнішав фінансово купецький стан, уряд піклувався і про пріоритети у цій сфері діяльності представників найвищого стану – дворян. Він усіляко сприяв втягуванню дворянства у товарно-грошові відносини, оформлюючи це законодавчо. Зокрема, "Жалувана грамота" 1785 р. надавала право дворянам володіти "фабриками і заводами у сільській місцевості"¹⁷. І хоча указ від 26 жовтня 1790 р. забороняв їм записуватися в купецькі гільдії з метою збереження станової чистоти і виняткових пільг, під тиском економічних обставин прагнення дворян займатись підприємництвом були задоволені. Наявність значної кількості представників дворянського стану, які, попри заборону, організовували в містах постійну торгівлю, та їх домагання у зв'язку з цим дозволу на запис до купецьких гільдій, змусили уряд в імператорському маніфесті від 1 січня 1807 р. надати право дворянам, які не перебували на державній службі, записуватися до перших двох купецьких гільдій. Дворянин-купец не тільки був зобов'язаний платити гільдійський збір, а й виконувати всі міські повинності, мав право обиратися на міські посади. У торговельних справах він підлягав віданню магістрату, а в карик – судився як дворянин¹⁸.

Згодом урядове положення від 21 грудня 1827 р. дозволило представникам дворянського стану засновувати й утриму-

вати в містах фабрики і заводи з правом запису у всі три купецькі гільдії¹⁹. Зокрема, за даними І.О.Гуржія, майже в усіх значних містах України серед купців траплялися дворяни, які володіли у містах крамницями та здійснювали, як звичайні купці, постійну торгівлю. Так, у 1848 р. в Одесі налічувалося 38 купців із дворян і різночинців, а їхній капітал становив 112,8 тис. руб. У Херсоні того року до місцевих купців належало чотири дворянина з капіталом у 9,6 тис. руб. На 1851 р. серед купців підросійської України налічувалося 120 дворян, з яких понад 100 записалися до 3-ї гільдії²⁰.

Положення манифесту від 1 січня 1807 р. отримали розвиток у “Додатковій постанові про влаштування гільдій і про торгівлю інших станів” від 14 листопада 1824 р.²¹, яка зменшила повинності, що покладалися на купецтво. Водночас значно розширювалися права купців 2-ї гільдії – їм дозволялося здійснювати закордонну торгівлю, хоча розмір її був визначений сумою не більше, ніж 300 тис. руб. Підряди, відкупи, а також приватні контракти для купців цієї гільдії обмежувалися сумою в 50 тис. руб. Стосовно ж податку з оголошеного капіталу, то в 1824 р. він для представників 1-ї й 2-ї гільдій був визначений у 4%, а для 3-ї – в 2,5%²². Купцям 3-ї гільдії дозволялося засновувати підприємства легкої промисловості з кількістю робітників до 32 осіб. Водночас із метою підтримки російського купецтва на окраїнах імперії, до яких відносилася й Україна, представникам цієї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) надавалися пільги у сплаті гільдійського збору строком на 10 років – вони сплачували з оголошеного капіталу 1,5% замість 2,5%²³. Було підтверджено, що купці 1-ї гільдії, які вели тільки оптову чи закордонну торгівлю, називалися “першостатейними” або “негоціантами”. Тим, хто не менше 12 років перебував у цій гільдії, надавалося право на отримання звання комерцій- чи мануфактур-радника, які посилювали їх соціальний статус. І хоча “грошові пожертвування й уступки по підрядах” не давали права одержувати чини й ордени, але лазівка все ж містилася в іншому трактуванні – “за особливі заслуги”, наприклад, у

сфері благодійності. Проте, попри розширення прав гільдійського купецтва, реформа 1824 р. покінчила з практикою, яка передбачала монополію представників цього стану в торгівлі й промисловості в межах свого міста – відтепер торговельних прав набували всі дрібні торговці, не записані в гільдії, у тому числі й селяни. До того ж, купці, як і раніше, не могли селитися у селах на постійне місце проживання²⁴.

Ще задовго до реформи 1824 р. заможні міщани та селяни влаштовували крамниці і вели в них широку торгівлю, що послаблювало панівне становище купців у ній. У зв'язку з цим останні скаржилися до урядових установ на те, що їх витісняють із торгівлі дворяни й представники нижчих станів. Окрім того, вони домагалися, щоб усім категоріям населення, крім купецтва, заборонили торгувати в місті. Зокрема, чимало купецьких скарг на селян і дворян, які здійснювали “недозволену їм торгівлю”, надходило до Київського магістрату. 14 березня 1813 р. сім купців від імені “київської міської громадськості” подали до нього прохання, в якому скаржилися на дворян, міщан та селян, що торгували у влаштованих ними крамницях і не платили належних із цього податків. Купці домагалися, щоб магістрат заборонив таку “незаконну” торгівлю. Губернське правління дало розпорядження поліції наглядати за веденням торгівлі з метою усунення порушень. Зокрема, у 1817 р. у Києві було закрито 7 крамниць, які продавали “недозволені товари”²⁵.

Для нагляду за веденням торгівлі у 1824 р. у столицях, губернських, портових і великих торгових містах при міських думах були створені торгові депутації, до яких входило від 3 до 7 осіб, що обиралися гільдійськими купцями терміном на три роки. Наглядаючи за веденням торгівлі, вони особливо ретельно стежили за тим, щоб вона відбувалася згідно зі взятими посвідченнями і відповідно до станової належності торговців.

При здійсненні своїх прав купці стикалися з іншими труднощами. Для того, щоб укласти договір про поставку до казни якогось товару, кожен купець мав пред'явити “схвалення” від “міської громадськості і поручителів” стосовно себе. “Схвалення” означало, що купецьке товариство матеріально відповідало за виконання купцем власних договірних зобов'язань, а “поручителі”

у свою чергу відповідали за це ж перед “міською громадськістю”. Матеріальна відповідальність змушувала купецьке товариство дуже обережно ставитися до видачі дозволів, що було причиною частих відмов в отриманні документів. Існували також суперечності між правом купців двох вищих гільдій на торгівлю у всіх містах і паспортною системою. Купцеві доводилося сплачувати великі податки за весь термін поїздки. А дозвіл комерсанта на в'їзд залежав від інших, впливових в органах міського управління купців, нерідко його конкурентів. Досить часто справи з приписки іногородніх купців розглядалися дуже повільно²⁶.

Російський уряд, намагаючись чітко визначити у законі межі дозволеного в торгівлі, право відкривати й утримувати мануфактури, фабрики та заводи надавав лише російським підданам, записаним у купецькі гільдії. Тож, якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, то слід було “негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін”²⁷.

Усі ці закони, що унормовували оформлення купецького стану та його діяльності, поширювалися на українські землі, які ввійшли до складу Російської імперії: на Лівобережжі цей процес почався раніше, а на Півдні і Правобережжі на межі XVIII–XIX ст. У результаті законодавчої діяльності уряду в українських містах до середини XIX ст. купецтво остаточно оформилося як стан. На цей час чітко визначилася межа між купецтвом і міщанством, яка відділила одну верству від іншої – це, перш за все, статки й підприємницька діяльність. Загалом у першій половині XIX ст., попри постійні спроби уряду забезпечити пільги і особливості правового становища купецтва, воно перебувало у стані безперервних змін, а у соціальному плані стало своєрідним перевалочним пунктом для всіх, хто рухався вгору чи вниз по соціальній драбині. Нобілітації та географічні зміни, зростання капіталів і банкрутства – все це зумовлювало значні коливання чисельності купецького загалу.

В Російській імперії період від селянської реформи 1861 р. і до революції 1917 р. можна вважати часом відносно вільного

розвитку приватного підприємництва, яке в Західній Європі зіграло вирішальну роль у процесі її економічної модернізації й індустріалізації. Кримська війна 1853–1856 рр., що з усією ясністю показала військово-економічну відсталість Росії, стала каталізатором індустріального розвитку, який супроводжувався жорсткою опікою з боку держави у формі протекціонізму. Держава намагалася зберегти за собою провідні позиції в економіці, зокрема, в галузі важкої промисловості, машинобудування, проте приватнопідприємницька ініціатива мала досить широке поле діяльності. Крім промисловості і торгівлі, приватний капітал почав відігравати помітну роль у залізничному будівництві і банківській справі, сприяючи формуванню необхідної транспортної і кредитної інфраструктури. Росія, хоча й зі значним запізненням, стала на шлях розвитку, який пройшли західноєвропейські країни, де за дієвої участі значного прошарку приватних підприємців було створено ринкову економіку.

Нова торгово-промислова політика уряду, спрямована на створення умов для активізації розвитку промисловості і торгівлі, спричинила й зміни у правовому статусі купців. Законами від 1 січня 1863 р. “Про збори на право торгівлі та інші види промислів”²⁸ та від 9 лютого 1865 р.²⁹, який містив деякі уточнення, була проведена реформа оподаткування промисловості і торгівлі. Згідно з цими актами, купецькі права надавалися громадянам, які сплатили патентні й білетні торгово-промислові збори: “Свідоцтва як купецькі, так і промислові можуть видаватися російським підданним обох статей і всіх рангів, а також іноземцям”. Відтепер кількість купецьких гільдій скорочувалася до двох. Торговельні свідоцтва (до 1865 р. патенти) поділялися на три розряди залежно від роду торгівлі: оптові, роздрібні та дрібні. За свідоцтва 1-го розряду бралася повсюдно 265 руб. на рік (замість 600 руб. раніше). За свідоцтва 2-го розряду (фабрично-заводські підприємства зараховувалися до нього) збір брався в різних розмірах, залежно від п’яти встановлених класів місцевостей, від 25 до 65 руб. (замість 150 і 300 руб. раніше). Збір за свідоцтва 3-го розряду встановлювався аналогічним чином від 8 до 20 руб. Крім тор-

говельних свідоцтв, підприємці зобов'язані були "вибирати" за право утримання окремих торгово-промислових закладів особливі білети, ціна яких з огляду на клас місцевості й розряд торгівлі коливалася відповідно від 10 до 30, від 5 до 20 і від 2 до 10 руб. На утримання підприємств, обкладених акцизом, замість білетів "вибиралися" особливі свідоцтва. Торговельні свідоцтва для селян і міщан скасовувалися. Тепер аби займатися дрібною торгівлею досить було "вибрати" свідоцтво 3-го розряду. Акціонерні компанії зобов'язані були вибирати свідоцтва 1-го розряду на ім'я компанії незалежно від суми капіталу і кількості акціонерів. У торговельних домах свідоцтва 1-го розряду повинні були вибирати їхні очільники, а кожний із їх „товаришів” – свідоцтво не нижче 2-го розряду. У підсумку, торгові дома обкладалися збором більшого розміру, ніж акціонерні компанії, які, як правило, були чималими підприємствами. Власники свідоцтв 1-го і 2-го розрядів, крім того, повинні були сплачувати за державні і губернські земські повинності відповідно 39 руб. і від 5,5 до 14 руб.³⁰.

Таким чином, плата за свідоцтва 1-го й 2-го розрядів, які давали право на вступ до гільдій, на початку 1860-х рр. знижувалася суттєво. Водночас купці 1-ї гільдії здобули значні переваги перед своїми колегами з 2-ї гільдії. Свідоцтво першої давало право здійснювати оптову торгівлю російськими й іноземними товарами по всій імперії, утримувати фабрично-заводські заклади й отримувати повсюдно підряди без обмеження суми. Купець 2-ї гільдії міг здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати фабрично-заводські заклади й отримувати підряди на суму до 15 тис. руб. Іноземці, які виявляли бажання займатися торгово-промисловою діяльністю, зрівнювалися у правах із російськими підданими³¹.

Ринкові відносини дедалі сильніше нівелювали станові відмінності у Російській імперії та на її окраїнах. Так, межа між купецтвом, міщанством і селянством усе більш рельєфно окреслювалася лише багатством і активністю у підприємницькій діяльності, а не традиціями. Розбагатілий міщанин чи селянин майже автоматично ставав купцем. Реформа торгово-промис-

лового оподаткування 1863–1865 рр. скасувала обов'язок купців щорічно оголошувати суму свого статку. Утім, вираз “оголосити капітал” уживався й надалі. Відкривати й утримувати торгові та промислові заклади можна було лише після отримання гільдійського свідоцтва.

Розмивання станових рамок стало закономірним процесом у буржуазному суспільстві, що неухильно розвивалося. Хоча згодом міністерство фінансів визнало, що закони 1863 і 1865 рр. “мали з моменту свого видання ще чіткі сліди станового ладу з його гільдійськими податками й зборами за міщанські промисли”³², законодавство 1860-х рр. ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємництві, позазаконнічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально об'єднало заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього. На практиці, принаймні до 1898 р., коли було ухвалено нову редакцію закону про податок на промисли, право на торгівлю і заснування фабрик в основному залишалося прерогативою купців.

А тому сімейний характер купецького підприємництва міцно закріпився не тільки у традиції, але й законодавстві. До станового купецького свідоцтва могли записуватися всі члени родини купця, які автоматично зараховувалися до купецького стану й користувалися, таким чином, усіма відповідними правами й привілеями. Родичі самостійних купців, що були внесені до їхніх гільдійських свідоцтв, могли виконувати функції прикажчиків на сімейних підприємствах без сплати зборів. Як правило, купецька родина становила собою фірму, в якій її глава був керівником, а молодші родичі – службовцями більш низького рангу. При досягненні повноліття купецькі діти могли відділитися, але при цьому повинні були брати гільдійське свідоцтво на своє ім'я або перейти в міщанство. В іншому разі вони продовжували називатися “купецькими синами” (незалежно від віку). Господарська діяльність прямо впливала і на сімейні стосунки. У більшості випадків купецькі сини одружувалися у віці понад 30 років, коли вже мали власний капітал. У багатьох нерозділених купецьких родинах дотримувалися жорсткої субординації, яка радше була даниною патріархаль-

ним традиціям. Навіть шлюб не означав автоматичної появи нової купецької родини. Так, харків'янин М.Д.Шатунов формально отримав статус самостійного купця у віці 35 років (1869 р.). На цей час він не тільки був одружений (у родині чекали другу дитину), очолював власне комерційне підприємство, а й виконував обов'язки міського голови³³. Детальна регламентація складу купецької родини диктувалася фіскальними інтересами держави з метою обмеження кола осіб, які мали право торгувати нерозділеним капіталом, і відвернути, таким чином, можливість ухилення від сплати гільдійських зборів.

5 червня 1884 р. за ініціативи міністра фінансів М.Х. Бунге було прийнято закон "Про більш рівномірне обкладання торгівлі й промисловості", згідно з яким запроваджувалися нові оклади: за свідоцтво I-го розряду – 565 руб., II-го – 40–120, на дрібну торгівлю – 10–30 руб., на розвізну торгівлю – 16 руб.³⁴. 1885 р. було запроваджено додатковий процентний і розкладочний збори. Перший із них у розмірі 3% (з 1892 р. – 5% чистого прибутку) виплачували акціонерні товариства, кредитні установи й пайові товариства, зобов'язані публічною відповідальністю; другий – решта гільдійських підприємств. Із 1889 р. обкладання розкладочним збором було поширено й на більшість негільдійських підприємств. Після запровадження додаткового збору промисловці й торговці повинні були виплачувати не більше 4% з чистого доходу, тоді як землевласники платили від 4 до 5%, а власники нерухомості – до 6,5%³⁵.

Скасування 3-ї гільдії (1863 р.) мало на меті, перш за все, зміцнити купецтво як стан, підняти планку, яка б відділяла його від нижчих станів. Особливо активно оновлювалися лави купецтва в Україні в останній третині XIX ст., що було пов'язане не тільки з реформами промислового обкладання, а й із переломними процесами у соціально-економічному житті країни. Загалом постійне поповнення лав гільдійського купецтва представниками нижчих верств населення й одночасно зворотний відтік гільдійців до міщанського та інших станів було характерним для всіх торгово-промислових центрів європейської частини Російської імперії³⁶.

Невідповідність нових законів наприкінці XIX ст. застарілим на той час положенням 1863 р. і 1865 р. змусила уряд переглянути всю систему оподаткування, в результаті чого з'явилося "Положення про державний промисловий податок" від 8 червня 1898 р.³⁷ (набуло чинності з 1 січня 1899 р.). Його поява призвела до значних змін у правовому становищі не тільки купецтва, а й усіх підприємців, дозволивши займатися торгово-промисловою діяльністю без вибірки гільдійських свідоцтв. На відміну від попередніх податків, об'єктом обкладання ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для здійснення торгово-промислової діяльності не треба було бути купцем – право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки бралися з кожного промислового чи торговельного підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному промислому податку підлягали всі види підприємств – промислові, торговельні, транспортні, кредитні й страхові, а також приватна підприємницька діяльність. Таким чином, станові засади у сфері підприємницької діяльності скасовувалися.

Право на торгово-промислове підприємництво надавали промислові свідоцтва, які передбачали три групи документів – свідоцтва на торговельні, промислові підприємства й особисті промислові заняття. Податок поділявся на основний і додатковий. Перший брався за патентною системою шляхом вибірки промислових свідоцтв відповідної групи підприємств (промислових, торговельних та ін.). Підприємства кожної з цих груп поділялися на види (наприклад, у групі торговельних закладів – торгівля, скупка, кредит), які, у свою чергу, поділялися на розряди за розмірами обігу й прибутку. Для торговельних підприємств таких розрядів було встановлено 4, для промислових – 8 (залежно від розмірів підприємств), а на особисті промислові заняття – 7 (по одному на кожен вид діяльності). Розмір податків залежав не тільки від виду, але й від класу місцевості, де вони розміщувалися. Так, свідоцтво 2-го розряду на торгівлю оцінювалося у столицях у 150 руб., а в місцевостях I класу – 125 руб., II – 100, III – 75 і IV – 50 руб. Промислові свідоцтва 1-го розряду на всій території Росії дорівнювали 500 руб.

Гільдійські свідоцтва зберігалися й могли викуповуватися при одночасному придбанні відповідних промислових³⁸. Свідоцтва на торгівельні підприємства 2-го розряду й промислові 4–5-го надавали право на придбання свідоцтва 2-ї гільдії, а торгівельні й промислові вищих розрядів – 1-ї. Відтоді гільдійський збір з основного торгово-промислового податку перетворився на збір за належність до купецької верстви³⁹. Припинення подібного взаємозв'язку призвело до різкого скорочення кількості гільдійських купців. Придбання корпоративного свідоцтва стало справою добровільною, а при вступі до купецтва, як і раніше, не вимагалось згоди купецького товариства.

У підсумку законодавчої діяльності уряду в галузі промисловості й торгівлі спостерігалася тенденція до послаблення податкового тягаря наприкінці XIX ст. Л.Е.Шенелєв, який ґрунтовно вивчав торгово-промислову політику царського уряду, наголошував, що “це робилося свідомо й було домінуючим аспектом урядової політики стосовно підприємництва в Росії у другій половині XIX ст.”⁴⁰. Таким чином, самодержавство, маючи монополію на владу, встановлювало правові рамки економічної діяльності підприємців.

Криза станового устрою в Російській імперії у пореформений період вплинула на зміни соціального обліку підприємництва. У другій половині XIX ст. підприємці як соціальний прошарок вже не співвідносилися лише з купецьким станом. Між тим, у лексиконі, поряд із вузьким значенням поняття “купець”, тобто “торговець”, збереглося і широке тлумачення цього терміну. Під словом “купець” розумівся не тільки той, хто належав до цього стану або займався торгівлею, а й будь-який підприємець. Подібне використання терміна “купецтво” міститься у часто цитованому істориками підприємництва вислові В.П.Рябушинського: „В московській неписаній купецькій ієрархії на вершині поваги стояв промисловець, фабрикант. Потім ішов купець-торговець, а внизу стояла людина, яка віддавала гроші у кредит, змушуючи працювати капітал. Її не дуже поважали, якими б дешевими її гроші не були”⁴¹. Відомий вислів іншого члена цієї знаменитої московської підприємницької родини П.П.Рябушинського: “Ку-

пець іде!”, який став своєрідним рефреном його політичних виступів на початку ХХ ст., безумовно, мав на увазі весь “торгово-промисловий клас”, а не лише власників станових купецьких свідоцтв⁴².

Попри певні вади торгово-промислового законодавства другої половини ХІХ ст., у купця пореформеного періоду не було потреби, як зауважив письменник Г.І.Успенський, “нести до місцевого образу пудову золочену свічку, щоби цим заспокоїти своє сумління, – сумління його спокійне”, адже він “дає просто обіг своїм капіталам, а це не заборонено, і в Писанні нічого грізного з приводу цього не сказано”. Тепер підприємець чудово усвідомлював, що “капітал – сила, що ховати його у скриню – дурість, що робити на цей капітал обіг, що купувати і продавати можна геть усе, що продається і купується, що отримання баришу теж цілком дозволене і допущене”. Усе це робило його „спокійним і впевненим, який не боявся нічого ні тут, ні там”⁴³. Досить чітке визначення законодавством прав і гарантована недоторканність власності сприятливо впливали на соціальний облік купців, дозволяли крім інтересів своєї “справи” долучатися до проблем, які хвилювали суспільство і, в міру свого розуміння цих проблем, сприяти їх вирішенню.

Реорганізація оподаткування наприкінці 1890-х рр. зробила станові привілеї купецтва анахронізмом, хоча для підприємців із середовища нижчих станів – селян і міщан, а також представників національних меншин – деякі пільги, надані гільдійцям (звільнення від тілесних покарань, право на вільне пересування), продовжували відігравати істотну роль. Великі підприємці – купці й особи інших соціальних груп, що прирівнювалися до гільдійського купецтва, які володіли промисловими свідоцтвами на торгові підприємства 1-го і 2-го розрядів, на промислові підприємства перших п’яти розрядів, отримували не тільки право вступу до купецтва, а й на участь у міському самоврядуванні, що вводило дану категорію населення до складу “цензових елементів”.

За цим законом статус купця намагалися набути ті з громадян, чії предки традиційно, протягом кількох поколінь, були

гільдійцями. Також викупувалися купецькі свідоцтва "для звання", що пояснюється соціальною психологією заможних прошарків, які формувалися в умовах ієрархічної структури суспільства⁴⁴.

Особливі переваги становий купецький статус надавав представникам єврейської національності, що сповідували іудаїзм, і які займалися підприємницькою діяльністю за межами смуги єврейської осілості (поза нею євреям було заборонено навіть тимчасове проживання). Євреям дозволено було спочатку займатися комерційною діяльністю лише в межах смуги єврейської осілості, вперше визначеної в 1791 р. в іменному указі. Згідно з положенням від 30 травня 1835 р. до смуги осілості в Україні, яка залишалася без суттєвих змін до 1915 р., увійшли Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії⁴⁵.

Ті з купців-євреїв, які засновували фабрики з виробництва текстилю, шкіри, паперу або інших товарів, мали змогу отримати фінансову підтримку уряду після перевірки щодо наявності особливих потреб у такому виробництві та його корисності. Євреї, що записувалися до купців 1-ї гільдії, могли займатися оптовою торгівлею на внутрішньому ринку Росії, крім того, їм було дозволено відкривати свої торгові контори в обох російських столицях і великих портах, а також продавати та купувати товари, щоправда лише за наявності компаньйона християнського віросповідання чи в партнерстві з місцевим купцем. Тим не менше, єврейським купцям дозволялося продавати свій товар на ринках, за умови тимчасового перебування, і за межами смуги єврейської осілості⁴⁶.

Із 1850-х рр. заможні купці єврейської національності почали відкрито ремствувати із приводу регламентації місць свого поселення. Так, 1856 р. підприємець-зерноторговець Євзель Гінзбург разом із 18 іншими купцями-єдиновірцями написав петицію Олександрю II, в якій порушувалося питання про надання купцям-євреям 1-ї і 2-ї гільдій права на поселення поза смугою єврейської осілості, а також можливість отримання

звання почесного громадянина. У петиції купці повідомляли уряд про готовність євреїв до співпраці, натомість йому слід було надати більше прав євреям, а, крім того, проводити різницю між тими, хто “вартий”, і хто “не вартий” такої уваги⁴⁷. Багато родин єврейських підприємців усе частіше починали вважати себе “громадянами Росії”, а, отже, і вимагали зрівняння у правах з купцями-християнами.

За законом від 16 березня 1859 р. євреї-купці 1-ї гільдії отримали можливість після п'яти років проживання у смузі осілості записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, з усіма правами, “коренному руському купечеству по сей гильдии присвоенными”⁴⁸. Перебування купця-єврея протягом 10 років у цій гільдії поза смугою осілості надавало право проживання на загальних засадах. Тобто, він міг перейти в 2-гу гільдію або взагалі вийти з купецького стану без ризику виселення на колишнє місце проживання⁴⁹. Ще одним законом їм додатково дозволялося брати із собою певну кількість працівників (“єдиновірців”), яка не повинна була перевищувати розумних меж “крайньої необхідності”, причому органи управління мали перед цим пересвідчитися в “моральних рисах” відповідних осіб⁵⁰.

Центральний уряд та його представники на місцях із середини XIX ст. усе більше схилилися до думки, що заможних купців-євреїв, які належали до кола підприємницької еліти, слід інтегрувати до загальноімперського економічного і соціального простору. Економічний зв'язок, що поєднував державу і великих єврейських підприємців, відтісняв релігійні й культурні розбіжності на другий план. А тому останні, як свідчать факти, усе більше користувалися прихильністю властей, їм вручали різні відзнаки і нагороди. З іншого боку, проглядалася стратегія адаптації поведінки заможних єврейських підприємців до вимог держави⁵¹. У цілому ж, в епоху реформ 1860–1870-х рр. простежувалося намагання уряду залучити до процесів модернізації суспільства “корисних євреїв”. Зокрема, з 1861 р. право оселятися за межами смуги осілості було надане також особам із дипломом про вищу освіту, а з 1879 р. – представникам медичних професій.

Норми виняткової дії торкнулися також окремих військових рангів⁵².

Неоднозначне ставлення уряду до євреїв призводило до того, що навіть членство у 1-й гільдії в межах смуги осілости не гарантувало право на проживання та торгівлю, наприклад, у головному адміністративному центрі Південно-Західного краю, як тоді офіційно називали Правобережну Україну – Києві. У грудні 1861 р. було ухвалено спеціальний закон для цього міста, який мав регулювати приплив сюди іногородніх, котрих нестерпно вабив до себе Київ із навколишніх регіонів можливістю розбагатіти⁵³.

Осторонь у такій урядовій політиці перебували столичні міста імперії. Економічна діяльність євреїв у Санкт-Петербурзі була обмежена передовсім постановами 1882 р., а в Москві – розпорядженням Комітету міністрів від 22 січня 1899 р. Зокрема, єврейські підприємці отримували право на постійне проживання в останній лише за спеціальним дозволом міністра фінансів. Вони його набували після 10 років перебування в 1-й купецькій гільдії, але й тоді не мали права брати повноцінну участь у купецькому зібранні. І лише після 1904 р. єврейські підприємці могли постійно мешкати в усіх містах імперії за умови наявності звання комерції- чи мануфактур-радника. За купцями 1-ї гільдії та ремісниками в межах смуги осілости визнавалося право селитися у сільській місцевості і відкривати власну торгівлю або ж займатися промислом⁵⁴.

Ідучи назустріч розширенню прав і пільг купецтва, які змінювали його соціальне становище в суспільстві протягом XIX ст., уряд до певної межі зближував купецьку верхівку з дворянством через надання різних звань, привілеїв, нагородження чинами, орденами. Від інтеграції в ієрархічний соціальний устрій імперії купецтво сподівалося отримати, з одного боку, економічний зиск, а, з іншого, – служіння імператору було невід'ємною частиною його світобачення, особливо це проглядалося ближче до межі XIX–XX ст. Подяки і нагороди були символічним підтвердженням успішної інтеграції підприємців до еліти суспільства, яка з погляду самодержавного уряду зміцнювала єдність і цілісність імперії.

Так, навесні 1800 р. було затверджено указ про встановлення для купців звання комерції-радника. Ним жалувалося “купецтво, яке виявило неабиякі успіхи в торгівлі, не відносячись до цивільної служби, або зробило значні пожертвування на суспільну користь”⁵⁵. Згодом, у 1810 р., було впроваджено ще одне звання – мануфактур-радника, яким “жалувалися ті власники фабрик і заводів, котрі виявлять у галузі промисловості особливі успіхи, або які будуть постачати до казни понад 100 000 аршин сукна, виробленого на власних підприємствах”⁵⁶. Ці звання, які прирівнювалися до VIII класу статської (цивільної) служби, належали їхнім господарям тільки особисто й не поширювалися на нащадків. Купці, які їх отримували, за певних умов могли купувати села з кріпаками, за заслуги нагороджуватися орденами. Вони мали право клопотатися про зарахування своїх дітей на цивільну службу, а в училища й університети – без звільнення з товариства⁵⁷. Про значення, яке надавалося цьому званню окремими власниками, можна навести такий приклад. Коли в 1911 р. катеринославський купець 1-ї гільдії М.С.Копилов отримав звання комерції-радника, на питання кореспондента “Биржевых ведомостей” про щасливу мить його життя, він відповів таким чином: “Мій найщасливіший день щойно минув: це коли я отримав комерції-радника і тим самим став єдиним у місті “генералом від комерції””⁵⁸.

Указом від 10 квітня 1832 р. замість першостатейного купецтва запроваджувалося почесне громадянство, яке, за прикладом дворянського звання, поділялося на спадкове й особисте⁵⁹. Дана соціальна категорія була однією зі спроб модифікувати станову структуру міста, створивши привілейовану групу у складі міського населення. Почесне громадянство присвоювалося: по народженню дітей особистих дворян і духовних осіб, які мали освітній ценз (духовна академія і семінарія); за клопотанням – купцям, які мали звання комерції- чи мануфактур-радника, або перебували в 1-й гільдії 10 років, а в 2-й – 20 років (із 1865 р. цей привілей залишився лише у купців 1-ї гільдії, термін перебування яких у цій гільдії для отримання почесного громадянства був збільшений у два

рази – з 10 до 20 років), одержали чин або орден; художникам і вченим, які мали ступінь; особисте почесне громадянство надавалося: по народженню дітям духовних осіб, котрі не мали освітньої цензу; за клопотанням – особам, які закінчили університет або деякі вищі навчальні заклади; по службі – чиновникам, які за “Табелем про ранги” не мали права на особисте дворянство⁶⁰. Спадкові почесні громадяни, як і купці, звільнялися від обкладання подушним податком, рекрутської повинності та тілесного покарання, але на відміну від купців, належність до вищого міського стану передавалася у спадок і давала право на загальне “ваше благородіє”. Звання почесного громадянина, яке присвоювалося імператорським указом, дозволяло брати участь у муніципальних виборах того міста, де перебувала їх власність, та бути образами на громадські посади.

Зв'язок цієї соціальної групи з купецтвом підкреслювався як офіційною статистикою дореволюційного часу, яка традиційно об'єднувала ці дві категорії населення, так і радянськими та сучасними дослідниками. Так, А.С.Ніфонтов констатував, що прошарок почесних громадян був змішаним за становим складом, до того ж, чимало його представників підприємництвом не займалися. При цьому він відзначив таку тенденцію, як перехід до почесного громадянства найбільш заможних купців⁶¹. О.М.Боханов уважав, що на початку ХХ ст. зв'язок між заняттям підприємництвом і членством у престижній міській корпорації не був тісним. За його даними, з усіх осіб, зарахованих до спадкових почесних громадян у період з 1898 до 1914 рр., 30% були купцями, а всього представники великої буржуазії складали 50–60% контингенту спадкового громадянства⁶². Ще один відомий дослідник, П.Г.Риндзюньський, констатував, що “відсутність реальної користі для купців від перебування в почесному громадянстві зменшувало значення нового звання. Ця обставина, а також те, що тільки незначна частина купців, найбільш заможна, могла домагатися почесного громадянства, обумовило його малочисельність”⁶³, що й зумовило відносно малу чисельність цієї соціальної групи (справи про купців, які клопоталися наприкінці ХІХ ст. про присвоєння звання спадкового почесного громадянина, пере-

бувають у РДІА, у фонді 1343 – Департамент герольдії Сенату, оп. 39 (Справи про присвоєння звання спадкових почесних громадян), ч. 1–2).

За період з 1832 по 1862 рр., за підрахунками М.К.Шацилла, на отримання звання спадкових почесних громадян у межах країни претендувало 3258 осіб, з яких 2393 (тобто 76,5%) становили купці. Така ж тенденція була характерною й для останньої третини ХІХ ст., а саме з 1863 до 1900 рр. із 2792 прохань 2082 були подані купцями (74,6%). Усього в 1832–1900 рр. купцями виявилось 4575 із 6050 осіб (75,6%), які подали клопотання про присвоєння цього звання⁶⁴. Таким чином, за даними цього автора, тільки четверта частина спадкових почесних громадян в ХІХ ст. не була пов'язана з купецтвом, до того ж, можна твердити, що майже всі, хто займався торгово-промисловою діяльністю, були купецького походження.

Звання почесного громадянина користувалося популярністю серед купецтва України, особливо воно було надзвичайно привабливим для заможних купців-неросіян. У пореформену добу значна частина купецьких династій зі стійкими підприємницькими традиціями внаслідок ділової активності намагалася здобути престижне звання спадкового почесного громадянина. Для прикладу, 17 травня 1872 р. Сенат розглянув затверджене імператором прохання сумського 1-ї гільдії купця І.Г.Харитоненка про надання йому разом із родиною спадкового почесного громадянства. У справі було зазначено, що І.Г.Харитоненку 31 грудня 1871 р. було пожалувано орден св. Анни 3-го ступеня (“... з тими по ордену правами, які надаються особам купецького звання... Беручи до уваги, що згідно зі ст. 204 купцям, пожалуваним орденами після 10 квітня 1832 р., надається спадкове почесне громадянство, і знаходячи, що купець Харитоненко, як пожалуваний 1871 р. орденом св. Анни 3-го ступеня, має право зі своєю родиною на це звання”)⁶⁵.

Звання спадкового почесного громадянина та інші нагороди й почесні особливо привабливими були для купців єврейської національності. Тут насамперед слід згадати відомих комерсантів і промисловців Лазаря та Лева Бродських, які

отримали таке звання та комерції-радика не лише за успіхи на підприємницькій ниві, а й на громадській (зокрема, молодший з братів – Лев – титул комерції-радика отримав 19 грудня 1897 р. Як і його старший брат, він з 1874 р. був занесений до реєстру як київський купець 1-ї гільдії)⁶⁶.

Досить повно характеризують соціальні й особисті риси підприємців формуляри різних закладів або асоціацій, в які вносилися дані про їх дійсних і почесних членів. Так, у формулярному списку про службу почесного попечителя київської Фундуклеївської жіночої гімназії та пансіону графині Левашової, який знаходиться при ній, Лазаря Бродського було зафіксовано громадські посади і нагороди цього підприємця, серед яких значилися, зокрема, такі, як почесний член київської губернської опікунської ради дитячих притулків та почесний член товариства опіки і ремісничої освіти нужденних дітей, ордени св. Станіслава II ступеня, св. Володимира IV ступеня, св. Анни II ступеня, сербський “Таков” і французький “Почесного легіону”⁶⁷. Наявність чималої кількості громадських посад і нагород у заможних купців-євреїв вказує на те, що вони прагнули брати на себе якомога більше обов’язків у громадському житті, щоб відповідати традиційним суспільним вимогам “громадської корисності”, що за будь-якої нагоди мав доводити кожен єврей.

У вигляді почесного громадянства існувала міцна перепона для заможних купців, які намагалися набути дворянства. Законодавство Росії, ідучи шляхом збереження чистоти дворянського стану, звужувало можливості проникнення до нього через ті канали, які були найбільш доступні купецтву. Водночас при нестійкості купецького звання почесне громадянство до певної міри сприяло перетворенню купецької верхівки на стан у західноєвропейському розумінні. Адже права, закріплені за особами, які отримували почесне громадянство, не залежали більше від перебування в гільдії⁶⁸.

Процес усвідомлення заможним купецтвом власної значущості особливо посилювався в пореформений період, коли розорення дворянства стало незворотнім, а можливість збагатитися для представників інших станів незмірно зросла. Хоча на пер-

шому місці були гроші, усе ж соціальні атрибути й надалі визначали статус людини у суспільстві. Зокрема, чини й ордени поряд із почесними званнями не тільки підвищували респектабельність, але й дозволяли змінити соціальний стан. Для того, щоб підкреслити особливе становище купецтва, у законодавстві неодноразово підтверджувалося право купців-християн бути нагородженими поза порядком державної служби чинами, орденами й іншими відзнаками⁶⁹.

І хоча це практикувалося протягом усього XIX ст., усе ж найбільше спостерігалось наприкінці, у період бурхливого розвитку капіталізму. Як підсумок, на початку XX ст. понад 60% нагород припадало на тих, хто отримав їх за неслужбову, а, насамперед, за добродійну діяльність. Причому на долю підприємців, серед яких переважали купці, припадало не менше 40%⁷⁰. Наприклад, за широку благодійну діяльність та успіхи в підприємництві П.І.Харитоненко був нагороджений срібною і золотою медалями з написом на станіславській стрічці "За усердие" (відповідно 1876 і 1879 рр.), орденами св. Станіслава 3-го ступеня (1883 р.), св. Анни 3-го ступеня (1886 р.), св. Станіслава 2-го ступеня (за пожертвування 20 тис. руб. на будівництво Сумської жіночої гімназії; 1889 р.), св. Анни 2-го ступеня (за внесок у підготовку до Всесвітньої виставки в Парижі; 1892 р.), св. Володимира 4-го ступеня (1895 р.)⁷¹.

Заможні купці, як це було у випадку з Харитоненками, залишалися вірогідними імператорами, які високо цінували символічні відзнаки і пошанування з боку державної влади. Такі атрибути мали велике значення для соціального становища підприємця, адже були своєрідним визнанням того соціального капіталу, без якого держава не могла обійтися. Розглянемо на конкретному прикладі взаємодію підприємця, а саме І.Г.Харитоненка, із державою та її адекватну реакцію. У 1879 р., у час, коли царська родина та високопосадовці імперії стали мішенню збройних замахів із боку радикальної студентської молоді, І.Г.Харитоненко дав кошти на заснування 18 стипендій для студентів Харківського університету, який вважався одним із головних осередків конспіративного сту-

дентського руху. Засновані стипендії, серед іншого, мали завадити будь-яким “хибним впливам” і сприяти “вихованню повноцінних громадян Росії та вірних слуг царя і Вітчизни ... шляхом освіти”.

У вересні 1879 р. Іван Герасимович Харитоненко звернувся в листі до харківського генерал-губернатора графа М.Т. Лоріс-Мелікова, якого призначили на цю посаду для боротьби з нігілізмом і терором, із проханням прийняти від нього, як “уродження тутешнього краю [Харківської губернії – О.Д.], ... 50 тис. руб., зобов'язуючись таку ж суму внести наступного року, з тим, щоб пожертвувані мною 100 тис. руб. використані були на користь молоді на ваш розсуд”. І.Г.Харитоненко натякнув при цьому на можливість використання його “скромної пожертви” для будівництва гуртожитку для незаможних студентів Харківського університету, в якому б вони могли знайти притулок “за можливо невелику плату або навіть безкоштовно”. За його словами, головною метою для нього завжди було виховання молоді “в дусі релігії, моралі і любові до Вітчизни”⁷². На початку 1880-х рр. на ці кошти було споруджено корпуси, що призначалися під студентські гуртожитки, однак з огляду на постійний брак навчальних аудиторій для академічної освіти невдовзі будівлі по вул. Сумській, 41 було передано медичному факультету⁷³.

М.Т.Лоріс-Меліков уживав значних заходів щодо зниження кількості правопорушень у Харкові, а тому пропозиція І.Г.Харитоненка була доречною, адже відкривала можливість фінансування поставлених перед ним політичних цілей, про що було повідомлено Олександрю II. І.Г.Харитоненко у листі-відповіді до М.Т.Лоріс-Мелікова у зв'язку з об'явою йому подяки імператором, про яку повідомив генерал-губернатор, зазначив, що в нього “немає слів виказати ті почуття глибокої вдячності, які я збережу в моєму серці, в моїй родині назавжди”⁷⁴.

До того ж, харківський генерал-губернатор, а згодом міністр внутрішніх справ, М.Т.Лоріс-Меліков запропонував Олександрю II нагородити підприємця орденом св. Володимира 3-го ступеня. У листі до голови департаменту у загальних

справах Л.С.Авакова від 6 березня 1880 р. М.Т.Лоріс-Меліков навів перелік благодійних пожертв цукрозаводчика, наголосивши на його громадських чеснотах, талантові підприємця та відданості престолу⁷⁵.

Історія присвоєння звань і титулів І.Г.Харитоненку та просування його по службі може бути парадигмою для цілого покоління заможного купецтва, яке він представляв. Залежно від економічних успіхів і фінансових ресурсів просування по службі могло відбуватися значно швидше, аніж це було передбачено "Табелем про ранги". Активна участь у господарському і суспільному житті, інтеграція в мережу відносин усередині своєї соціальної групи та місцевої влади у багатьох випадках прискорювали цей процес. Так, у 1862 р. купець 3-ї гільдії І.Г.Харитоненко спочатку перейшов до 2-ї гільдії, а вже через рік він отримав свідоцтво сумського купця 1-ї гільдії. У 1872 р., як ішлося вище, він отримав звання спадкового почесного громадянина, а в 1876 р. – комерції-радника. Згодом, на схилі життя, йому було пожалувано чин статського радника (1885 р.), а через рік і дійсного статського радника, який, між іншим, надавав право на отримання спадкового дворянства. Почесний громадянин міста Суми І.Г.Харитоненко, отримавши всі ці нагороди від держави, здобував визнання, яке не тільки посилювало власний та родинний соціальний статус, а й зміцнювало підприємницьку автономію.

Проте професійна діяльність окремого купця до системи надання чинів прямого відношення не мала, а успіхи в підприємстві не були пов'язані з положеннями зводів законів про цивільну службу. До того ж, наявність чинів і звань жодного конкретного зиску у професійній діяльності не давала. Купці, які отримували чини, у тому числі й вищі, беручи участь у діяльності різних станово-представницьких, державних та добродійних організацій, або в інших неслужбових справах, насправді не мали "казенного жалування" або не користувалися ним⁷⁶.

Найвищим бажанням купця було отримати звання спадкового дворянина. Якщо спочатку "Табель про ранги" Петра I дозволяв практично будь-кому через військову або цивільну

службу добитися дворянства, то починаючи з правління Катерини II запроваджуються різні обмеження при отриманні дворянства. Уряд Миколи I указом від 14 жовтня 1827 р. обмежив доступ на цивільну службу осіб, які не належали до родовитого дворянства, у тому числі й представників заможного купецтва⁷⁷. Указом 1856 р. спадкове дворянство набувалося на військовій службі чином підполковника, а на цивільній – чином дійсного статського радника, що згідно з “Табелем про ранги” відповідало на військовій службі VII-му класу, а на цивільній – IV-му⁷⁸.

У пореформений період в Україні це звання отримали лише декілька розбагатілих вихідців із купецького стану “за особливі заслуги” перед державою й суспільством, не по порядку служби, а за повелінням імператора. Зокрема, одним із перших його отримав у березні 1870 р. глухівський 1-ї гільдії купець, спадковий почесний громадянин А.Я.Терещенко. У доповідній записці міністра державних маєтностей на ім’я міністра юстиції з цього приводу зазначалося: “Київський, подільський і волинський губернатор від 16 лютого повідомив мені, що ... купець Артемій Терещенко одним із перших вирішив спрямувати свої значні капітали на придбання в Південно-Західному краї земельної власності. Не зупиняючись перед значними грошовими жертвами, А.Терещенко добився припинення дії контрактів, завдяки яким євреї утримували в оренді більшу частину куплених ним маєтків, викликав прикажчиків, техніків і робітників із великоросійських губерній і розпочав будівництво двох цукрових заводів. Таким чином, придбані спадковим почесним громадянином А.Терещенком маєтки стрімко набувають зовсім іншого вигляду: єврейський жаргон і польська мова замінюються російською, як між робітниками, так і між управляючими маєтками, розорені маєтки облаштовуються, промисловість пожвавлено розумно й уміло вкладеними капіталами, у навколишніх населених пунктах поширюється благоустрій і повага до нового корисного російського діяча... Виходячи з цього та беручи до уваги, що такий значний землевласник, як А.Терещенко, не повинен, по справедливості, бути позбавлений у середовищі місцевих поміщиків тих прав,

якими користуються навіть дрібні польські землевласники, і які будуть надані дворянам-поміщикам при запровадженні у краї земських установ, а також надаючи великого значення як в економічному, так і в політичному плані, залученню у Західний край таких, як А.Терещенко, російських покупців маєтків, котрі, розвиваючи своєю діяльністю й своїми капіталами землеробство та фабричну промисловість, водночас привносять у місцеве життя російську мову, звичай й усю обстановку, подібну російським областям, князь Дондуков-Корсаков просить мене подати на розгляд государя імператора його клопотання про пожалування А.Терещенку з синами й онуками званням спадкового дворянства”⁷⁹.

Інша відома династія цукрозаводчиків українського походження – Харитоненки – отримала з рук самодержця таке звання лише в 1899 р. “за видатні успіхи на ниві підприємництва та благодійності”⁸⁰. Титул спадкового дворянина дістався не її засновнику – Івану Герасимовичу, а вже його сину Павлу. Міністр фінансів С.Ю.Вітте, який добре знав П.І.Харитоненка, пропозицію про присвоєння йому дворянського титулу особисто вніс на розгляд імператора Миколи II. Урядова верхівка сприймали Харитоненка як вірнопідданого імперії, який став надійною опорою держави і її рушійною силою у процесі модернізації господарського і суспільного життя, а, отже, він, безсумнівно, заслуговував на найвищу подяку, якою і було дворянське звання.

До революційних подій 1905 р. купецтво не брало участі в політичній діяльності, що було обумовлено багатьма причинами, і, зокрема, тим, що самодержавство і нерозривно пов’язане з ним дворянство та бюрократія, змушені дати підприємцям певну свободу в економічній сфері, зовсім не мали наміру робити це у сфері політики. Ці соціальні групи і в нових історичних умовах зберегли за собою монополію на політичну владу і намагалися визначати розвиток у різних галузях економічного, політичного і культурного життя. Поступово набуваючи значної соціальної ваги у суспільстві, купці намагалися віднайти нішу, яка дозволила б реалізовувати їхні господарські й духовні інтенси у відповідності з розумінням нагальних проблем

суспільства, що, зокрема, відбилося на розвитку благодійництва. Однак благодійна діяльність, яка здійснювалася під неусипним контролем державних органів і часто обмежувалася ними, вже не влаштовувала купців. Усвідомлюючи свою матеріальну силу, окремі з них, утім, тільки після революційних подій 1905 р., почали відкрито брати участь у політичному житті, що було джерелом потенційних конфліктів у цілому буржуазії не тільки із пролетарськими прошарками суспільства, а й із політичною надбудовою в особі самодержавства і бюрократії.

Навіть напередодні Першої світової війни купецтво України залишалося міцно вмонтованим у систему устрою самодержавної Росії. Нечисленні українські фінансово спроможні підприємці виявилися неготовими до ролі передвісників становлення української модерної нації, не говорячи вже про творення української державності. Вони робили тією чи іншою мірою свій внесок в індустріалізацію краю, розвиток міст, жертвували кошти на освітньо-культурну й соціальну сфери, тобто проявляли місцевий патріотизм прагматичного спрямування. Їхнє українське коріння ніколи не було домінантою арсеналу духовних цінностей як підприємців. Будучи лояльними підданими імператора, вони все робили, щоби зв'язок із царською владою був непохитним. До того ж межі між українськими та російськими підприємцями часто були доволі розмитими, оскільки українська мова як засіб комунікації не вживалася в діловому та навіть і в повсякденному спілкуванні. Суттєва відмінність від російського купецтва полягала в тому, що українці були вихідцями з відповідного регіону, тоді, як підприємці російського походження здебільшого були мігрантами з інших областей. Для прикладу, син Івана та внук Миколи Артемійовича Терещенків – Михайло Іванович (1886–1956 рр.) – уже з молодих років був інтегрований у російський діловий і культурний простір. Будучи непересічною людиною, він 2 березня 1917 р. увійшов до складу Тимчасового уряду Росії як міністр фінансів, а невдовзі обійняв посаду міністра іноземних справ⁸¹.

Таким чином, законодавчо порівняно пізно оформлене (наприкінці XVIII ст.) в окремий стан купецтво Російської

імперії, представники якого залежно від статків належали до однієї з трьох гільдій, виявилось досить своєрідною соціальною верствою. Поєднання сплати торгово-промислових податків і одержання станових прав призвело до того, що воно протягом XIX ст. залишалося досить розмитим соціальним станом. Практичне розширення прав купецького стану, особливо його заможних представників, було реакцією на фактичне зростання його економічного впливу у країні.

Усе ж російське суспільство, а, отже, і українське, протягом XIX ст. поступово еволюціонувало в бік суспільства безстанового, особливо в пореформений час. Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, надавши особам усіх суспільних прошарків рівні можливості у цій сфері діяльності. Із цього часу купецтво стало своєрідним професійним об'єднанням, відкритим абсолютно для всіх бажаючих. Однак не всі підприємці скористалися можливістю безперешкодного вступу до "торгово-промислового стану", який традиційно вважався "напівпривілейованим". Значна частина ділових людей воліла "залишитися в попередньому званні", перебуваючи у статусі "тимчасового купця".

Купецьке звання з кожним пореформеним десятиліттям ставало анахронізмом, а з 1898 р., із прийняттям "Положення про державний промисловий податок", вказувало лише на станову, а не на професійну належність. Реформа хоча й ліквідувала майже всі правові привілеї купецтва, створила умови для кристалізації цього стану, статус якого в усі часи вказував на високе становище у станово-ієрархічній системі Російської імперії. Водночас із другої третини XIX ст. було вжито різних заходів для обмеження проникнення у середовище дворянства представників купецького стану. Адже підняття престижу купців через нагородження різними званнями, чинами й орденами та розширення їх прав мало своїм завданням створення законодавчих перепон для запобігання поповненню дворянства за рахунок купецтва, що виявилось, зокрема, у запровадженні звання почесного громадянина.

¹ Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Укр. іст. журн. – 2004. – №3. – С. 5–6, 10.

² Пайнс Р. Россія при старом режиме. – Москва, 1993. – С. 274.

³ Посошков И.Т. Книга о скудости и богатстве и другие сочинения / Ред. и коммент. Б.Б.Кафенгауза. – Москва, 1951. – С. 17.

⁴ Там же. – С. 9.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1-е. – Т. 20. – № 14 275.

⁶ Там же. – № 14 327.

⁷ Там же. – Т. 22. – № 16 188; Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: В 9-ти т. – Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – Москва, 1987. – С. 68–128.

⁸ Там же. – С. 92.

⁹ Там же. – С. 93.

¹⁰ Там же. – С. 94.

¹¹ Пыляев М.И. Старый Петербург. Репринтное воспроизведение с изд. А.С. Суворина. – Москва, 1990. – С. 228.

¹² Рындзюнский П.Г. Сословно-податная реформа 1775 г. и городское население // Общество и государство феодальной России. – Москва, 1975. – С. 87.

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 204, оп. 5, спр. 1530, арк. 7.

¹⁴ Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку. – С. 12.

¹⁵ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 29. – № 22 418.

¹⁶ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 140.

¹⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 22. – № 16 187.

¹⁸ Там же. – Т. 29. – № 22 418.

¹⁹ Там же. – Собр. 2-е. – Т. 2. – № 1631.

²⁰ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 149.

²¹ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 39. – № 30 115.

²² Там же.

²³ Иванов П. Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия: В 2-х ч. / Репр. изд. 1826 г. – Москва, 2006. – С. 102.

²⁴ Рындзюнский П.Г. Гильдейская реформа Канкринна 1824 года // Исторические записки. – Москва, 1952. – Т. 40. – С. 111, 138.

²⁵ ЦДАУК. – Ф. 39, оп. 1, спр. 131, арк. 2–3, 43, 47.

²⁶ Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині XIX ст. – Київ, 1998. – С. 130.

- ²⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 29. – №22 418.
- ²⁸ Там же. – Собр. 2-е. – Т. 38. – № 39 118
- ²⁹ Там же. – Т. 40. – № 41 779.
- ³⁰ *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. – С. 96–99; *Рудченко И.Я.* Исторический очерк обложения торговли и промышленности в России. – С.-Петербург, 1893. – С. 178–184, 263.
- ³¹ Там же. – С. 194–195.
- ³² *Шепелев Л.Е.* Указ. соч. – С. 97.
- ³³ *Беліков Ю.А.* Купечество Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 30.
- ³⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 4. – № 2282.
- ³⁵ *Шепелев Л.Е.* Указ. соч. – С. 175.
- ³⁶ *Лаверычев В.Я.* Указ. соч. – С. 66–67.
- ³⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е. – Т. 18. – № 15 601.
- ³⁸ Свод законов Российской империи. – С.-Петербург, 1899. – Т. 9: Законы о состояниях. – Ст. 532.
- ³⁹ *Боханов А.Н.* Вопрос о подоходном налоге в России и крупная буржуазия (конец XIX – начало XX в.) // Исторические записки. – 1986. – Т. 114. – С. 278.
- ⁴⁰ *Шепелев Л.Е.* Указ. соч. – С. 95.
- ⁴¹ *Рябушинский В.П.* Купечество московское // Родина. – 1992. – №8–9. – С. 175.
- ⁴² *Петров Ю.А.* Буржуазия и революции в России // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – Москва, 2005. – С. 62.
- ⁴³ *Успенский Г.И.* Русские очерки. – Т. III. – Москва, 1956. – С. 81.
- ⁴⁴ *Боханов А.Н.* Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М., 1992. – С. 31.
- ⁴⁵ *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні // Укр. іст. журн. – 1996. – №4. – С. 125.
- ⁴⁶ История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв. – Кн. 2.: Вторая половина XIX – начало XX века. – М., 1999. – С. 36.
- ⁴⁷ *Оршанский И.Г.* Очерки экономического и общественного быта русских евреев. – С.-Петербург, 1877. – С. 180.
- ⁴⁸ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 34. – № 34 248.
- ⁴⁹ *Вольтке Г.* Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем – Т. 9. – С.-Петербург, б.г. – Стб. 919–920.
- ⁵⁰ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 102, оп. 76 а, спр. 1328, арк. 32 зв.
- ⁵¹ *Меир Н.* Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914 // Ab imperio. – 2003. – №4. – С. 186.
- ⁵² *Кальницкий М.Б.* Синагога Киевской иудейской общины: 5656–5756: Исторический очерк. – Киев, 1996. – С. 9.

- ⁵³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – С. 139.
- ⁵⁴ История предпринимательства в России. XVI – начало XX вв. – Кн. 2. – С. 36–37.
- ⁵⁵ Иванов П. Указ. соч. – С. 126.
- ⁵⁶ Там же. – С. 127–128.
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ Цит. за: Болсуновський С. Катеринослав–Дніпропетровськ – 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 21.
- ⁵⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 7. – № 5286.
- ⁶⁰ Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – Москва, 1958. – С. 171; Свод законов Российской империи. – Т. 9: Законы о состояниях. – С. 510–529.
- ⁶¹ Нифонтов А.С. Формирование классов буржуазного общества в русском городе второй половины XIX в. // Исторические записки. – Т. 54. – 1955. – С. 245.
- ⁶² Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – С. 50–51.
- ⁶³ Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – С. 172.
- ⁶⁴ Шаццлло М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – С. 142, 143.
- ⁶⁵ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1343, оп. 39, спр. 5164, арк. 13–13 зв.
- ⁶⁶ Там же. – Ф. 40, оп. 1, спр. 48, арк. 208 зв.; Спр. 49, арк. 136–136 зв.
- ⁶⁷ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 90, оп. 1, спр. 1243, арк. 37 зв. Орден Почесного легіону Л.Бродський отримав за експонування виробів своїх підприємств на Всесвітній виставці в Парижі у 1900 р.
- ⁶⁸ Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – С. 171.
- ⁶⁹ Свод законов Российской империи. – Т. 9: Законы о состояниях. – Ст. 551.
- ⁷⁰ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – С. 61–63.
- ⁷¹ РДІА. – Ф. 1284, оп. 241, спр. 80, арк. 126–131; Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – С. 185.
- ⁷² ЦДІАУК. – Ф. 1191, оп. 1, спр. 90, арк. 1–3.
- ⁷³ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д.И.Багалеи, Н.Ф.Сумцов, В.П.Бузескул. – Харьков, 1906. – С. 189, 293, 322.
- ⁷⁴ ЦДІАУК. – Ф. 1191, оп. 1, спр. 90, арк. 19.
- ⁷⁵ РДІА. – Ф. 1284, оп. 241, спр. 80, арк. 126–128.
- ⁷⁶ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 45–46.

Розділ 1. Соціально-правовий статус купецтва в Російській імперії

⁷⁷ Яблочков М. История дворянского сословия в России. – С.-Петербург, 1876. – С. 657.

⁷⁸ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 31. – № 31 236.

⁷⁹ РДІА. – Ф.1343, оп.30, спр.930, арк. 27–28 зв.

⁸⁰ Там же. – Ф. 560, оп.38, спр.179, арк. 21–22.

⁸¹ Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – С. 349.

Розділ 2.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНІЧНО-РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД КУПЕЦТВА В УКРАЇНІ У ХІХ ст.

Умови формування й діяльності купецтва підросійської України в ХІХ ст. деякою мірою відрізнялися, скажімо, від європейської частини Росії, мали свою специфіку не тільки в економічному, а й етнічно-релігійному планах. На початку ХVІІІ ст. Україна була ще здатною до всебічного розвитку на власній ("природній") економічній основі, коли мала активні позиції в міжнародній торгівлі. Згодом змушена була зійти з цього історичного шляху під тиском колоніальної політики російського уряду, перетворившись на "національну область", що мала обслуговувати інтереси метрополії. Протягом першої половини ХІХ ст. українські землі залишалися сільськогосподарським регіоном, який постачав сировину для російського та іноземних ринків. Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання у цей період нерозривно був пов'язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, із чисельним зростанням і структурними змінами у складі міського населення, серед якого виділялися фінансово спроможні купці. Чимало міст України усе більше відривалися від землеробства, поступово перетворюючись на торговельно-промислові осередки, серед яких найбільшими на середину ХІХ ст. стають Одеса, Київ, Бердичів, Миколаїв, Херсон, Харків, Житомир, Сімферополь (мали в 1856 р. понад 20 тис. осіб) (див. табл. 1).

Виробництво та товарообмін між містом і селом, зв'язки з місцевими й віддаленими ринками здійснювалися насамперед завдяки діяльній участі у цьому процесі представників купець-

Табл. 1. Зростання населення найбільших міст України протягом 1825–1856 рр.¹

Міста	1825 р. (осіб)	1856 р. (осіб)
Одеса	43 038	101 320
Київ	24 477	62 497
Бердичів	19 866	50 281
Миколаїв	13 875	44 280
Херсон	8 155	33 813
Харків	17 779	30 600
Житомир	13 405	29 350
Сімферополь	3694	26 481

кої верстви. Вони активно провадили первісне нагромадження капіталу через торгівлю, збільшували кількість торговельних закладів, вкладали кошти у промисловість.

Разом з посиленням торговельних відносин протягом першої половини XIX ст. в Україні неухильно збільшувалась і загальна кількість купців. Шлях до досягнення вершин на комерційній ниві пролягав через величезне працелюбство, самоорганізованість, самоосвіту, нагромадження необхідних зв'язків, досвіду, зрештою, вдачу. Типовою для представників купецького стану була кар'єра, яка послідовно пройшла через такі щаблі: "крамничний хлопчик" – прикажчик – самостійний купець. Купецькі діти, як правило, проходили навчання й практику торгівлі в магазинах та крамницях, які належали родині чи знайомим, на ярмарках. "У тутешньому торговому світі, – відзначали Д.І.Багалій і Д.П.Міллер, – безперестанно повторюється наступне явище. Хлопчик років 13–14, син міщанина чи збіднілого купця, поступає в яку-небудь крамницю; через 5–6 років роботи у крамниці, привчившись чи, точніше кажучи, звикнувши до торгівлі, призначається прикажчиком... Проживши ще кілька років та нагромадивши 3–4 тис. руб., він залишає господаря з метою самому розпочати власну справу"².

Якщо у 1815–1833 рр. приріст населення в українських губерніях становив 16%, то чисельність представників купецько-

го стану збільшилася на 77%³. За даними статистика К.Германа, у містах України в 1816 р. проживало 9400 купців⁴. За підрахунками П.Г.Риндзюньського, згідно з матеріалами державних окладних книг, того ж року кількість купців (ревізьких душ) в українських губерніях (без Херсонської) становила 5002 особи, а в 1854 р. їх уже налічувалося в усіх 9-ти губерніях 40 294 особи (див. табл. 2). Якщо не брати до уваги Херсонську губернію, чисельність купецтва в межах України за вказаний час збільшилася в 6,8 раза. Статистичні дані, згідно з таблицею 2, вказують і на той факт, що з 1808 по 1824 рр. у жодній українській губернії кількість купців не збільшилася, а, навпаки, зменшилася.

Табл. 2. Зміна чисельності купців в українських губерніях з 1800 р. по 1854 р. (кількість ревізьких душ)⁵

Губернії	1800 р.	1808 р.	1816 р.	1824 р.	1827 р.	1854 р.
Волинська	975	527	214	214	910	4103
Катеринославська	—	—	895	598	850	4110
Київська	474	786	246	191	795	7281
Подільська	1046	1205	207	131	823	6915
Полтавська	1102	1599	670	546	766	2843
Таврійська	—	874	379	131	497	2955
Харківська	—	991	639	525	930	2360
Херсонська	—	—	—	—	881	6094
Чернігівська	3221	5864	1752	534	1247	3632
Усього	—	—	5002	—	—	40 294

Як правило, купці губерньського міста становили найвпливовішу групу, що посідала провідне місце в торгівлі всієї губернії. Зокрема, 1861 р. у таких губерньських центрах, як Харків, налічувалося 2596 купців, у Житомирі – 1690, у Києві – 1388, які були на той час найбільшими регіональними центрами торгівлі⁶.

Зі зростанням кількості купців збільшувалися суми їхніх капіталів. Так, у Подільській губернії з 1808 по 1825 рр. купецький капітал зріс із 200 тис. руб. до 432 тис. руб. У Харкові

1851 р. було оголошено купецьких капіталів: 1-ї гільдії – 99, 2-ї – 30 і третьої – 351 на загальну суму 1 млн 192,5 тис. руб. У Катеринославській і Херсонській губерніях 1854 р. було оголошено капіталів: по 1-й гільдії – 75, по 2-й – 132, по 3-й – 2690. Купецький капітал тут становив цього року разом 8 млн 373 тис. руб. На 1861/62 рр. у містах України було оголошено понад 9 тис. купецьких капіталів по усіх трьох гільдіях⁷. Зростання протягом 30–50-х рр. XIX ст. кількості купців і купецьких капіталів відбувалося здебільшого за рахунок 3-ї гільдії, що пояснювалося участю в купецькій діяльності представників нижчих станів, насамперед міщан і селян, які мали дрібні капітали і могли записатися лише до цієї гільдії, досить значними податками за отримання купецького свідоцтва, відсутністю великої вигоди від торгівлі по перших двох гільдіях. Хоча винятковими правами здійснювати зовнішню торгівлю володіли купці 1-ї гільдії і зі значними обмеженнями – 2-ї, ця перевага мала менше значення, ніж звільнення від рекрутчини, яке поширювалося на купців усіх трьох гільдій.

Епоха реформ 1860–1870-х рр., яка супроводжувалася лібералізацією податкового законодавства, відкрила доступ до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення. Це завдало остаточного удару по станових принципах організації підприємництва, закріплених реформами катерининського періоду. На тлі ринкового розвитку підприємницької діяльності скасування в 1863 р. 3-ї гільдії вже протягом наступних десятиліть призвело до істотного скорочення кількості представників купецького стану, утім і надалі гільдійське купецтво в Україні залишалося провідною частиною підприємницького прошарку.

Відомі російські дослідники О.М.Боханов, а за ним Б.М.Миронов, наводять дані, які свідчать, що у межах Європейської Росії (без Польщі і Фінляндії) за майже чотири пореформені десятиліття спостерігалось більш, ніж дворазове зменшення складу купецького стану. Так, у 1863 р. тут нараховувалося 235,7 тис. купців чоловічої статі, у 1870 р. – 208,4 тис., а вже у 1897 р. – 116,4 тис.⁸ Основну причину скорочення кількості купецтва вони вбачають у лібералізації торгово-про-

мислового законодавства останньої третини XIX ст., яка сприяла тому, що до кінця століття значній частині ділових людей, особливо тим, котрі ще не досягли висот у торгово-промисловій діяльності, не обов'язково було записуватися до купецького стану. Наприклад, 1862 р. у Волинській губернії більш-менш заможних купців налічувалося 2262, а вже 1887 р. їх було 1092, тобто загальна кількість за цей час у губернії зменшилася вдвічі⁹.

Водночас, було логічним, що з розвитком капіталізму зростала кількість купців у містах. У тій же Волинській губернії 1848 р. купців і почесних громадян у містах налічувалося 1867 осіб, а у повітах – 3782 осіб (разом 5649 осіб, що становило 0,4% всього населення губернії). Через 35 років, у 1883 р., у містах купців і почесних громадян налічувалося вже 5318 осіб, а в повітах – лише 2705 (разом 8023 особи, що становило ті ж 0,4% всього населення Волинської губернії). Таким чином, у відсотковому відношенні до всього міського населення губернії, якщо порівнювати з 1848 р., кількість купців і почесних громадян у містах збільшилася у 1,5 рази¹⁰.

Матеріали I загальноросійського перепису населення 1897 р. дають можливість детально розглянути як чисельність, так і етнічний склад купецтва 9-ти українських губерній з урахуванням членів купецьких родин¹¹. Усього тут було зафіксовано 67 709 таких осіб. Найбільш значні групи представників купецького стану проживали (у порядку зменшення кількості) у наступних українських містах: Києві – 5064 особи, Одесі – 4965, Харкові – 3585, Катеринославі – 2364, Кременчуці – 1527, Бердичеві – 1446, Миколаєві – 1424, Полтаві – 1192, Єлисаветграді – 1047, Сімферополі – 1063, Житомирі – 888, Херсоні – 886, Севастополі – 802, Феодосії – 683, Ромнах – 645, Сумах – 598, Павлограді – 561, Керчі – 556, Маріуполі – 513 осіб. У 14-ти українських містах кількість купців становила від 500 до 300 осіб. Від 300 до 200 представників купецького стану мали ще 19 українських міст. У решті їх було менше 200 осіб. Загалом, за переписом 1897 р. відсоток купецтва у складі міського населення України (3 млн 85 тис. осіб), становив 2,19% і перевищував загальноросійський показник –

1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225,6 тис. осіб), що свідчило про значний розвиток торгівлі в українських містах та прилеглих до них районів¹². До середнього відсотку наближалася кількість купців у Києві, який становив 2,04%, Харкові – 2,06%, Катеринославі – 2,1%, Сімферополі й Сумах – 2,17%; більшою вона була в Полтаві – 2,22%, Кременчуці – 2,42%, Ромнах – 2,68%, Бердичеві – 2,7%, Феодосії – 2,83%, Павлограді – 3,57%. Водночас у частині великих і значних торгових міст відсоток купців був меншим за загальноукраїнський показник: в Одесі він становив 1,23%, Житомирі – 1,35%, Херсоні й Севастополі – по 1,5%, Миколаєві – 1,55%, Маріуполі – 1,65%, Керчі – 1,68%, Єлисаветграді – 1,7%. В них провідну роль, за винятком Житомира, відігравали досить заможні комерсанти (відповідно їх чисельність була не такою вже і великою), ділові інтереси яких зосереджувалися переважно на закордонній торгівлі. Таким чином, чисельність купецтва в тому чи іншому місті досить влучно відображала його значущість саме у внутрішній торгівлі. Незалежно від місця приписки купці зосереджувалися навколо економічних центрів. Як правило, купецтво концентрувалося навколо губернських центрів і справляло вплив на їх економічне, суспільно-політичне та культурно-освітнє життя.

Є очевидним, що тенденція відчутного скорочення на початку ХХ ст. чисельності купецтва, пов'язана з реформою 1898 р., яка розірвала безпосередній зв'язок між підприємницькою діяльністю й належністю до купецького стану, була характерною для всіх українських губерній. Попри відчутне зменшення чисельності гільдійського купецтва напередодні Першої світової війни, воно, як і раніше, об'єднувало найбільш енергійних підприємців, що становили ядро заможних господарників України.

Статистика промислового обкладання дає нам можливість визначити, якою була в українських губерніях питома вага підприємців, котрі намагалися вступити до купецького стану після 1898 р. Для цього потрібно порівняти два показники – кількість промислових свідоцтв, виданих на 1897 р., що передували реформі системи оподаткування, і кількість гільдійських

документів вищих розрядів, викуплених на 1899 р. Перший показник (згідно з вимогами положень 1863–1865 рр.) фіксував кількість свідоцтв (патентів) “основного збору”, тобто загальне число платників промислового податку. Другий був уведений новим “Положенням” 1898 р., яке зобов’язувало сплачувати за право користування становими привілеями, крім основних податків, ще і додатковий гільдійський податок¹³. Таким чином обривався прямий зв’язок між підприємництвом і належністю до купецтва. Однак саме тому офіційна статистика, яка здійснювала, починаючи з 1899 р., облік купецьких свідоцтв, містить найбільш повну інформацію про чисельність представників купецького стану (без членів родин).

Табл. 3. Кількість промислових свідоцтв, виданих на 1897 р., та кількість гільдійських свідоцтв, викуплених на 1899 р.¹⁴

Губернії	Свідоцтва (патенти) на 1897 р.				Станові купецькі свідоцтва на 1899 р.	
	1-а гільдія		2-а гільдія		1-а гільдія	2-а гільдія
	Річні	Піврічні	Річні	Піврічні	–	–
Волинська	50	1	1438	85	19	250
Катерино-славська	102	4	3109	263	59	243
Київська	494	37	2869	223	471	1141
Подільська	48	3	1336	84	15	344
Полтавська	32	1	2023	124	20	978
Таврійська	48	3	2682	170	20	1317
Харківська	111	4	3628	192	82	478
Херсонська	235	21	3632	299	148	1797
Чернігівська	31	–	1818	100	19	789
Усього	1151	74	22535	1540	853	7337

Як видно з даних таблиці 3, у 2-й гільдії кількість осіб, які побажали скористатися становими правами, склала в усіх 9-ти українських губерніях лише 32,6% (7337 гільдійських

свідомств у 1899 р. проти 22 535 патентів у 1897 р.). Порівняння даних по губерніях дозволяє виявити регіональні особливості. Найменше намагалися записатися до купецтва "другогільдійці" Катеринославської (7,8%), Харківської (13,2%) і Волинської (17,3%) губерній. На протилежному полюсі перебували – Таврійська (49,1%) і Херсонська (49,4%) губернії.

Частка купців, які вирішили вступити до 1-ї гільдії після 1898 р., була значно більшою. Як і у 2-й гільдії, тут досить чітко проглядаються регіональні особливості. Зокрема, у Київській губернії таке співвідношення становило 95%, у Харківській – 73%, у Херсонській – 63%, у Полтавській – 62%, у Чернігівській – 61%, у Катеринославській – 58%, у Волинській – 38%, у Подільській – 31% (середній показник по 9-ти українських губерніях – 74,1%). Таким чином, у 1899 р. підприємці України бажали скористатися наданим їм правом набути купецьких станових привілеїв саме більш престижної 1-ї гільдії, до якої намагалися вступити найбільш заможні підприємці та представники тих етнічних груп, які мали обмеження в занятті торгово-промисловою діяльністю, насамперед євреї.

Різниця у загальній динаміці кількісного складу двох гільдій говорить про те, що міркування престижу і намагання долучитися до корпорації нершогільдійців, яка давала більший обсяг привілеїв, слугували основним мотивом при виборі підприємцями станової належності. Схожа картина проглядалося й у межах усієї країни. Так, за даними М.К.Шацилла, із 1899 до 1912 рр. кількість купців 1-ї гільдії в Російській імперії збільшилася майже на 20% (із 3989 до 4871 особи), а 2-ї гільдії – зменшилася майже на третину (з 38 375 до 26 439 осіб)¹⁵.

Тут слід вказати і на ту особливість, що сформована до кінця XIX ст. станова система не справила якогось впливу на розвиток підприємництва в Україні. Лише менше третини всіх платників промислового податку скористалися правом на вступ до купецтва. Таким чином, дані станової статистики можна використовувати лише для характеристики динаміки соціальних процесів усередині окремих станів.

Розглянути такий важливий показник, як національний склад представників купецького стану в межах усіх 9-ти ук-

раїнських губерній, дозволяє перепис 1897 р. (на основі даних про рідну мову). Зокрема, в Україні на цей час найбільше купців разом із членами родин належало до таких етносів: 37 863 євреїв (55,9% від загальної кількості), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека¹⁶. У межах усієї країни в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили також українці і білоруси), 25,5% припадало на євреїв, які становили усього 4,2% населення Росії¹⁷.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом купецтво України було досить неоднорідним. За чисельністю переважали представники єврейського і російського етносів. Українці, задіяні переважно у сільському господарстві, мали набагато слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Існував прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – німецького, татарського, польського та грецького.

На відміну від губерній Центральної Росії, кількісне домінування єврейського купецтва (за даними перепису 1897 р.) не тільки в містах Правобережної України, яка тоді мала офіційну назву Південно-Західний край, а й у містах Південної та на більшій частині Лівобережної України була викликана правовим та історичним їх розвитком, насамперед проляганням смуги осілості євреїв на значній частині українських земель, запровадженої 1791 р. імператрицею Катериною II, та їх традиційними формами господарської активності – торгівлею, орендою, відкупам, лихварством.

Повернення єврейського населення до міст Правобережної України відбулося під час поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст., майже через півтора століття після їх вигнання за часів Богдана Хмельницького. Понад 600 тис. євреїв після приєднання східних польських воєводств стали підданими російського імператора¹⁸. Встановлення Катериною II смуги осілості євреїв зобов'язало останніх селитися і займатися торгівлею лише у визначених для цього регіонах. Із моменту її запровадження євреї почали перебиратися насамперед до тих

міст і містечок Правобережної України, де теплилось економічне життя. Зокрема, можна лише частково погодитися з М.П.Драгомановим, який вважав дозвіл євреям селитися саме на українських землях засобом економічної експлуатації українців російським урядом¹⁹.

За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії проживало 1 млн 645 тис. євреїв, що становило 8% загальної кількості їх населення. За своєю чисельністю євреї в Україні посідали третє місце після українців (20 млн 600 тис.) та росіян (2 млн 85 тис.). Найбільше євреїв мешкало в Київській, Подільській та Волинській губерніях – 1 млн 48 тис. Міське населення в українських губерніях, яке з 1863 р. по 1897 р. зросло з 1,46 млн до 2,988 млн осіб, на 33% складалося з євреїв²⁰. У деяких містах і містечках Правобережжя чисельність останніх сягала більше половини населення. Наприклад, 1883 р. у Бердичеві Київської губернії мешкали 74 879 осіб, з яких 64 425 осіб (86%) були євреями; в Умані відповідно 24 489 осіб і 17 651 осіб (72,1%); у Кам'янці-Подільському – 29 103 та 16 878 (58%); у Житомирі – 56 097 і 27 064 (48,2%). Чимало євреїв проживало і в найбільших містах Півдня та півному березі Дніпра. Так, в Одесі і Катеринославі вони становили близько 35% населення в кожному, у Кременчуці – 45%, у Полтаві – 20%, у Херсоні – 30%, у Керчі – 9,8%²¹.

Саме євреї, попри низку дискримінаційних заходів самодержавного уряду, маючи могутній природний потяг до посередницької діяльності, виявилися найбільш підприємливим етносом, що безпосередньо відбилося на кількості гільдійців. Так, за переписом 1897 р. у Київській губернії купці-євреї (враховувалися всі члени родини) становили 70,4% (8403 особи від усього загалу представників цього стану), у Волинській – 86,6% (відповідно 3883), Подільській – 84,7% (3637), Полтавській – 69,9% (5433), Катеринославській – 59,6% (4710), Чернігівській – 61,9% (6364), Херсонській – 43,7% (5377), Таврійській – 36,8% (2849). Найбільший відсоток купців-євреїв був у тому ж Бердичеві (91,8%), де всього їх налічувалося 1328 осіб²².

Тільки у Харківській губернії купці-росіяни й українці за чисельним складом переважали представників цього етносу –

відповідно 3965 росіян (64,2%) і 1126 українців (18,2%) проти 748 євреїв (12,1%). Купці-українці переважали представників інших етносів за чисельністю (у межах усіх 9-ти губерній) лише в кількох повітових центрах саме Харківської губернії, зокрема в таких, як Охтирка, Богодухів, Лебедин, Ізюм, Вовчанськ та ще кількох. У найбільших містах цієї губернії – Харкові й Сумах – панівне становище посідали купці-росіяни²³. За словами І.С.Аксакова, ці міста уже в першій половині XIX ст. були витвором саме російського купецтва²⁴. Так, у вищезазначеному губерньському центрі в 1897 р. проживало 2451 купців-росіян, тоді як євреїв – 678, а українців – усього 199²⁵.

Відомий учений І.О.Житецький у своєму історико-етнографічному нарисі “Євреї в Південній Росії”, опублікованому на сторінках “Киевской старины”, зазначав: “У період, що розглядається, уся торгівля малоросійських областей, крім Харківської губернії, частини Курської і Воронежської та землі Війська Донського, а також Кубанської області за невеликим винятком, перебуває у владі євреїв, до того ж, посилення єврейської торгівлі відбувається пропорційно густонаселеності євреїв, давності їх перебування на відомих пунктах і центральності самих пунктів: на Лівобережній Україні і в Новоросії частина торгівлі належить великоросам, грекам і навіть туземцям, на Буковині – німцям і угорцям, у Галичині – німцям, але у центрі єврейського поселення – Південно-Західному краї і в малоросійських частинах Північно-Західного краю і Привіслинського – торгівля майже цілковито залежить від євреїв”²⁶.

Визначаючи характерні риси єврейської торгівлі, І.О.Житецький вказав на широке коло інтересів і відсутність чіткої спеціалізації торговців цього етносу, розрахунок на найшвидший обіг капіталу, взаємодопомогу та взаємозв'язок між комерсантами, надзвичайно високу густину торгівельної мережі, свідоме прагнення стати “зі своїми операціями ближче до темної маси народу”. Зрештою, у праці цього етнографа, як і в інших авторів²⁷, євреї-торговці звинувачувалися у нечесному підприємництві, монополізації найважливіших торговельних галузей, а нерідко і відвертому шахрайстві. Зокрема, І.О.Жи-

тецький зазначав, що євреї обдурюють покупців, “доводять свою торгівлю до потворного гендлярства”, що “більша частина торгових операцій євреїв здійснюється за допомогою незаконних засобів, досить указати на одну контрабанду, яка майже виключно робиться завдяки євреям, і на ті фальсифікації товарів, що відбуваються у підвалах Бердичева...”²⁸. А.О.Скальковський зі свого боку стверджував, що євреї утворили на українських землях факторство – такий вид діяльності, який був збитковим для решти комерсантів²⁹.

Утім, інші дослідники наголошували й на позитивних сторонах підприємницької діяльності євреїв, яка сприяла економічному розвитку українських земель. Згадуваний нами І.С.Аксаков, підкреслюючи важливу роль “заповзятливого та енергійного єврейського племені”, наголошував: “Головна користь від них та, що вони, посилюючи роздрібну торгівлю на ярмарках, посилюють обіг дзвінкої монети”³⁰. Адже саме здебільшого євреї поставляли готівку на українські ярмарки. Цей дослідник також вважав, що єврейські торговці були першими помічниками російських купців у їх просуванні на український ринок.

Дописувач “Основи” під псевдонімом Павло, наводячи приклади з ярмаркової торгівлі, доводив, що українцям було набагато вигідніше мати справу з купцем-євреєм, ніж із росіянином: “Наш народ охочіше купує в євреїв, ніж у великоросіян. З євреєм можна торгуватися. Єврей привітний і терплячий. Якщо на нього лайнути, він злегка віджартовується... Народ вживає такі вислови без злоби, а єврей до них звик і тільки намагається як би хоч трохи обдурити мужика; мужик знає, що його таки обдурить жид, і за те поглумиться над жидом. Великоруський купець обдурить ще більше, але це він робить із надзвичайною самовпевненістю і відчуттям власного достоїнства. Його звуть “кацап”, а він із гордою посмішкою відповідає: “Кацап денежки зацап”. Народ не любить гордого шахрайства, шахрайства більш небезпечного тому, що єврей, скільки не клянись, йому не повірять. Єврей – невіра, а як не повірити, коли божаться Христовим іменем”³¹.

Ще один дописувач “Основи” В.Кулик відзначав конкурентні стосунки між єврейським купецтвом та російським:

„Московські купці, що торгують дорогим красним товаром, мають тут у жидах бердичівських і польських жвавих та сильних капіталом конкурентів. Мають жахатися московські фабриканти, що жиди відіб'ють у них торги по Україні, коли так добиваються, щоб постягувати усі наші ярмарки у Харків, де вони позакуповували усі ярмаркові будівлі, та й жиди там великої сили не мають, бо жити їм у тому місці не вільно. Гомонять москалі, себто на більшу користь усьому краєві, а насправді для того, щоб загарбати у свої руки усі торги спочатку на сім боці Дніпра, а потім посунутись і за Дніпр, та й там поборюкатись із жидами. Гарний та далекий нюх у того купецтва! Знаємо ми дуже добре тую московську монополію...”³².

Невипадково російський дослідник І.Озеров у своїй передмові до книги В.Зомбарта “Євреї й господарське життя” стверджував, що саме з “єврейським елементом” значною мірою був пов'язаний більш стрімкий економічний розвиток західних губерній Російської імперії, з чим ми не можемо не погодитися.

Феномен високого представництва єврейського етносу в купецькому стані пояснюється як економічними, так і соціальними причинами, що було реакцією пригнобленої національності на вплив цілої системи дискримінаційних заходів уряду. Значний відсоток євреїв у складі купецтва свідчив не тільки про збільшення ділової активності єврейського населення у другій половині ХІХ ст., що відбувалося на тлі загального скорочення чисельності стану. Частка осіб юдейського віросповідання з купецькими званнями, реально задіяних у підприємстві, була все ж таки меншою за загальну кількість євреїв, які належали до купецького стану. Підприємці-юдеї, які проживали в місцях компактного розселення одновірців, що входили до смуги осілості, виявляли у порівнянні з підприємцями з інших регіонів підвищений інтерес саме до набуття станових купецьких прав. Це було у цілому характерним для обох гільдій, однак найбільш виразно така тенденція проглядалася в корпорації першогільдійців.

Підтвердженням цього можуть бути підрахунки російського дослідника-етнографа І.Б.Котлера, який у результаті обробки даних оподаткування по Санкт-Петербургу одержав відо-

мості про національний склад платників промислового податку столиці і членів їх сімей. Чисельність цієї групи складала 16 тис. осіб (4 тис. самих купців і 12 тис. членів сімей), із них росіяни складали 13 тис. осіб, євреї – 1100–1200 осіб³³. Реальна доля купців єврейського віросповідання, які в дійсності займалися підприємництвом, була ще нижчою, оскільки, по-перше, єврейські родини були чисельнішими, ніж російські; по-друге, значна частина євреїв “не торгувала”, вибравши свідোцтва “для звань”.

Якщо брати до уваги найбільші українські торгово-промислові міста, то за переписом 1897 р. у Києві росіян і євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну – відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця); в Одесі переважали купці-росіяни – 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%); у Катеринославі переважали вже останні – 1376 проти 816 росіян.

Схожу картину ми можемо спостерігати й у Чернігівській губернії, де в першій половині 60-х рр. XIX ст., за словами статиста М.Домонтовича, купецтво “майже на 2/3 складається з росіян (переважно слобожан-старовірів) та євреїв, і тільки лише 1/3 припадає на долю корінного її населення – українців” (усього в 1860 р. у губернії налічувався 3891 купець чоловічої статі, із них християнами були 2562 особи, а євреями – 1329)³⁴.

Тенденції щодо національного складу купецтва та його розподілу по регіонах, згідно з нашими підрахунками, деякою мірою співзвучні з висновками О.П.Оглоблина, зробленими ним у 1920-х рр. на основі дослідження етнічного складу лише тих представників купецтва та міщанства, які володіли промисловими закладами в Паддніпрянській Україні у першій половині XIX ст. (він вважав, що зроблені ним висновки придатні для висвітлення складу і тих підприємців, які займалися комерцією). За його даними, серед усього загалу промисловців росіяни становили 52,6%, українці – 22,2%, євреї – 20,9% та іноземці – 1,9%. Згідно з О.П.Оглоблиним, підприємці-українці складали більшість лише на Слобожанщині, в усіх інших регіонах їх частка була неістотною, а найбільший вплив росіян у промисловості та торгівлі спостерігався в Ново-

росії. Зокрема, він писав: "Російські купці зосереджують свої справи переважно в Південній Україні. Багато з них при діяльній підтримці імперського уряду міцно облаштовуються у прибережних торгових центрах. Якщо старі колонії російського купецтва в українських містах утверджуються шляхом тривалої й упертої боротьби з місцевим українським купецтвом, то на Півдні України російський купець прибував на порожнє місце або зустрічав суперників тільки в особі іноземного і грецького (вірменського) купецтва"³⁵.

Активна експансія російських купців на українські землі почалася ще на межі XVIII–XIX ст. Підкріплена офіційною політикою, вона найбільш повно проглядалася у великих містах України. Заможні купці-переселенці з Великоросії, отримавши значні пріоритети і пільги, відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва. За свідченнями тодішніх економістів, уже на початку XIX ст. у внутрішній торгівлі імперії не тільки кількісно, а й за капіталами, переважали росіяни. Зокрема, К.Арсеньєв у 1818 р. констатував: "Усі капітали, які оберталися у внутрішній торгівлі, перебувають у руках природних росіян"³⁶. За свідченнями О.Ф.Шафонського, ще в 1784 р. у Чернігівському намісництві, яке на той час охоплювало, крім Чернігівської, також більшу частину Полтавської губернії, серед 834 купців чоловічої статі 535 були росіянами, а решта (299) – українцями. Усього до купецького стану належало 587 українців і 896 росіян обох статей (разом 1483 осіб). За його ж словами, "в усій Малій Росії немає жодного купця з природних малоросіян, який би власного грошового капіталу тисяч тридцять мав"³⁷.

Відомий радянський історик І.О.Гуржій, намагаючись спростувати "твердження буржуазно-націоналістичних істориків про те, що нібито торгівля на Україні перебувала виключно в руках російських, єврейських, польських та іноземних купців, що взагалі купців-українців було дуже мало", згідно з даними архівних і статистичних джерел, визначив ті міста, де наприкінці XVIII ст. серед купецького загалу переважали підприємці українського походження. Зокрема, у таких містах, як Борзна, Городня, Чернігів торгували лише купці-

українці, у Ромнах в 1781 р. із 71 купця 64 були українцями, а решта – росіянами. На межі XVIII–XIX ст. у цьому місті налічувалося вже 109 купців, з яких 97 були українцями, а 10 росіянами, вірменами та євреями. У Полтаві у цей час було 142 купці, із них понад 100 належали до корінного етносу. Зі 114 київських купців у 1798 р. більше половини були українцями, а в м. Богуславі з 22 купців – 17³⁸. Тобто І.О.Гуржій навів дані по тих містах, де традиційно був високий відсоток купців-українців, що ми можемо спостерігати деякою мірою і наприкінці XIX ст.

Поглинання українських земель імперією після скасування гетьманату й поділів Польщі відчутно посилювало консолідацію Росії як імперської держави. Із приєднанням Правобережної України та її адміністративного центру – Києва, Росія заволоділа історичним стрижнем східнослов'янської державності. Зі знищенням у 1775 р. Запорозької Січі було остаточно покладено край існуванню Гетьманщини і поширено владу й економічну експансію імперії на всі українські регіони, особливо на правобережні та південні.

Із початком XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних великоросійських губерній, насамперед Владимирської, Костромської, Московської, Тверської (спочатку тимчасово, на ярмарки), починають тут селитися, не наражаючись на відчутну конкуренцію з боку місцевого населення. До них приєднувалися у ще більшій кількості міщани та підприємливі селяни-росіяни, відпущені на оброк. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України, окремо Києва, та, деякою мірою, Лівобережжя. Активна експансія підприємливих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських землях, до того ж, від середини 1830-х рр. купцям-переселенцям із Великоросії гарантувалися значні пріоритети та пільги.

Так, за царським указом від 8 березня 1835 р. “Про пільги купецтву міста Києва” заохочувалося “для умноження населення и ободрения промышленности” переселення до міста

купців із великоросійських губерній, котрі одразу потіснили менш заможних єврейських, українських і польських комерсантів. Документ дозволяв купцям, які побудують або придбають у Києві будинок, записатися в одну із гільдій (залежно від вартості набутої нерухомості) без сплати з 1836 р. гільдійського збору протягом трьох років, а в наступні два – сплачувати її половину. Ті ж, хто відкривав протягом пільгових років фабрику, звільнялися від гільдійських повинностей на п'ять років із часу її заснування. Тим же документом із метою підтримки представників 3-ї гільдії у Волинській, Київській, Подільській, Катеринославській та Херсонській губерніях (окрім записаних у губернських і портових містах) підтверджувалися пільги у сплаті гільдійського збору терміном на 10 років – 1,5% замість 2,5% з оголошеного капіталу³⁹.

У грудні 1841 р. новим указом надавалися великі пільги тим комерсантам, які бажали переселитися в Київську, Волинську й Подільську губернії та записатися в купецький стан. Вони звільнялися на 15 років від усіх державних податків і зборів. Причому купці 3-ї гільдії користувалися правами купців 2-ї гільдії, а 2-ї – правами купців 1-ї гільдії⁴⁰.

Купці і промисловці, здебільшого з центральних російських губерній, досить активно відгукнулися на заклик Миколи I про необхідність економічного освоєння українських земель, що відчутно посилювало присутність російського елементу насамперед у найбільших містах. До першого покоління російських підприємців, що розгорнули свою діяльність в українських губерніях імперії, належали також купці-старообрядці. Однак їх частка в Україні протягом XIX ст. залишалася порівняно незначною, тоді, як у підприємницьких колах, наприклад Москви, купці-старовіри суттєво задавали тон і були, зокрема, представлені такими найвідомішими династіями, як Гучкови, Рябушинські, Морозови, Коновалови, Солдатенкови, Хлудови та ін. Це можна пояснити більш значною осілістю старообрядців та їхнім успішним господарюванням у великих містах та губерніях центральної частини Росії⁴¹.

Купцям-росіянам в українських губерніях на середину XIX ст. належала більшість промислових підприємств, хоча в

містах Правобережної України їхня частка власності відчутно поступалася частці єврейських господарників. Російські підприємці виявляли бажання переселитися до України, оскільки тут досить активно розвивалася торгівля, особливо ярмаркова, зароджувалися нові галузі промисловості, і, головне, уряд гарантував значні пільги на початковому етапі підприємницької діяльності. Російським та зросійщеним купцям, як і євреям, був притаманний досить чітко виражений релігійний спектр, особливо це стосувалося старообрядців. Якщо форми їхнього повсякденного життя суттєво не відрізнялися від життєвого укладу українських підприємців, то у сфері духовних цінностей російські купці, що сповідували старообрядництво, створили свій особливий світ символів.

Зокрема, у Києві наприкінці XIX ст. до громади старообрядців належало понад 1,5 тис. осіб. Пік їхньої діяльності в торгівлі й промисловості припав на середину століття, коли вони тут посідали провідне місце. Із оголошених на 1849 р. 10 капіталів 1-ї гільдії – п'ять належало старообрядцям Тимофію Дегтереву, Родіону Дегтереву, Стефану Широкову, Катерині Дегтеревій і Наталії Бугаєвій. Така концентрація першогільдійського капіталу в руках старообрядців свідчила не про переваги торгово-промислової діяльності старообрядців у Києві, а про недостатній рівень розвитку останньої у місті. Так, завод мідних, залізних і чавунних виробів Р.П.Дегтерева ще до своєї модернізації у 1852 р. був єдиним таким підприємством у Києві (працювало близько 150 чол.), яке щорічно виробляло продукції на 70 тис. руб.⁴².

Найбільша кількість старообрядців в Україні проживала у Чернігівській губернії в посадах Новозибківського, Стародубського, Суразького і Городнянського повітів (у 1860 р. останніх у губернії налічувалося 53 114 осіб, а євреїв – 33 214). Найбільшим в економічному плані центром у цьому ареалі проживання старообрядців був посад Клинци Суразького повіту, де значного розвитку досягли промисловість і ремесла. Зокрема, із 7386 мешканців обох статей (365 з них належало до купецького стану), які проживали у цьому населеному пункті, 5300 були старообрядцями. У 1862 р. у посаді налічувалося

48 промислових закладів, у тому числі 13 суконних, 10 панчішних і сап'янова фабрики, 3 чавуноплавильних заводи, власниками яких були саме купці-старообрядці⁴³.

Як впливає із вище наведених даних, купці українського походження суттєво поступалися як своєю чисельністю, так і капіталами євреям і росіянам. Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємництві була викликана як їхньою сконцентрованою на рільництві, загальними особливостями існування українського суспільства, так і специфікою історичного розвитку краю. Ще І.С.Аксаков у своєму дослідженні торгівлі на українських ярмарках середини ХІХ ст. зазначав: "У Малоросії не існує такого різкого розподілу станів за заняттями, як у Росії, такого розподілу, який існує в Росії між станом освіченим і простим народом"⁴⁴. А тому українське купецтво на противагу російському не перетворилось за своїм побутом, звичаями, характером, освітою, якщо можна так сказати, на окрему "секту".

За словами І.С.Аксакова, у Росії "купецький побут, стикаючись із вищими класами суспільства і в той же час близький народу, вилився в ту особливу дивну форму, яка породила типи комедій п. Островського. Ці типи зовсім незрозумілі в Малоросії, нічого подібного не знайдете в малоросійському купецтві"⁴⁵. Цей дослідник констатував і те, що українські купці були менш схильні до розкоші, моди, придбання нерухомості: "Малороси, навіть ті, які отримують чималі прибутки, задовольнялися своїми світленькими, чистенькими хатками... Російські купці, якщо тільки дозволяють кошти, намагаються в місцях своєї торгівлі обзавестися стаціонарними мурованими крамницями або покрити залізом дерев'яні"⁴⁶.

Але головним, на думку І.С.Аксакова, було те, що купці-українці поступалися росіянам в умінні вести торгівлю, оскільки були менш рухливими, не такими підприємливими, ретельно дотримувалися принципів християнської моралі: "Різниця між великоросійським і малоросійським купцем вбачається у самому способі торгівлі... Малоросіянин майже ніколи не торгується, а тримається однієї певної ціни, яка, зрозуміло, визначається торговими обставинами, але здебільшого призна-

чається ним із чесною упевненістю... Проти того, російський торговець негайно розпізнає покупця за одягом, за мовою, за прийомом, уміть зметикуює ... чи треба... йому... поступитися чи стягнути з нього вдвічі більше справжньої ціни... Ми зовсім не захищаємо цього способу, але повинні зізнатися, що він привертає покупців"⁴⁷. Досить важливим, за його ж словами, було й те, що українські купці майже не торгували у кредит: "Малоросійський купець ніколи не кредитує, крім рідкісних винятків, тоді, як уся російська торгівля заснована на зухвалому, божевільному кредиті, на відчайдушному ризику... але кожному зрозуміло, що купець, який не кредитується, повинен обмежитися лише поміркованим, хоча вірним прибутком, і що без підприємливості, без відважного ризику неможливо очікувати великого успіху в торгівлі"⁴⁸. Зрештою, на думку І.С.Аксакова, переваги національного характеру робили російських купців більш конкурентоспроможними та значною мірою обумовили їх панування на українському ринку.

Підтвердженням думки І.С.Аксакова є слова професора Харківського університету М.Ф.Сумцова, який на початку ХХ ст. писав, що "українці ніколи не мали нахилу або хисту до торгівлі. Завжди люди інших націй вихоплювали у них найбільш ласі шматки – у старовину греки, пізніше – євреї та великороси. Важкі на підйом хлібороби, люди чесні, з великим почуттям справедливості, українці не кидалися у великий бариш"⁴⁹.

М.Домонтович у своїй статистичній праці про Чернігівську губернію, говорячи про причини, які стали на заваді формуванню в українців "ділової хватки", акцентував увагу на способі їх життя: "Розкішна природа і землеробський спосіб занять, які розвинули в малоросові здебільшого поетично-споглядальний напрям, мало сприяли виробленню в нього тієї практичності і комерційної спритності, якими вирізняються великороси"⁵⁰.

Утім, не менше на розвитку підприємництва серед українців позначилися історичні особливості ареалу проживання. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілості, насадження царським урядом своєї опори в особі російського чиновництва, поміщиків і купців, до-

силь тривале існування у краї кріпацтва – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування неукраїнського елементу в торгівлі й промисловості. Як писав у 1862 р. один із дописувачів журналу “Основа” у рецензії на працю статиста В.Павловича по Катеринославській губернії, який наголошував на начебто притаманних українцям “в’ялості, ліні, безтурботності”, відсутності діловитості, “... головною причиною ганебного становища поміщицьких селян було кріпацтво, до чого ж, у такому разі, пояснювати це вродженими безтурботністю і невіглаством”⁵¹.

Як ми з’ясували, українські гільдійські купці на своїй етнічній території були чисельно лише третьою групою після євреїв та росіян. Відповідно й за розмірами капіталів і підприємств, набутих у результаті економічної діяльності, показниками обігу, кількістю працюючих вони поступалися своїм російським і єврейським конкурентам. Утім, у жорсткій конкурентній боротьбі окремим українцям вдалося піднятися до рівня найбільш визначних підприємців Російської імперії, як, наприклад, представникам купецьких родин Симиренків, Терещенків, Харитоненків, О.К.Алчевському.

У 1920-х – на початку 1930-х рр. питання національного складу торгового населення України набуло у вітчизняній історіографії досить жвавого обговорення у зв’язку із вивченням історії української економіки, що тісно пов’язувалося з проблемою місця українського господарства дореформеної доби в економічному просторі Російської імперії. Зокрема, О.П.Оглоблін та М.Є.Слабченко вважали, що підприємці-неукраїнці, які оселялися в українських губерніях, швидко переймалися місцевими економічними інтересами, перетворюючись з буржуазії іноземної на українську, тобто купці неукраїнського походження практично зливалися із прошарком місцевих комерсантів. На думку М.Є.Слабченка, з кінця XVIII ст. “заїжджий купець і підприємець російський кидає блукання до України, він переселяється туди, ліквідує свої справи на батьківщині і робить “своїм отечеством” далеку Україну”⁵². Йому наслідував О.П.Оглоблін, який писав, що

“російське купецтво своєрідно українізується, зберігаючи свою національно-культурну особливість, але сильно охоплюючи своїм впливом місцеву торгівлю”⁵³. У цілому, згідно з концепцією вищезазначених істориків, українська буржуазія була достатньо сильною, щоб утримувати міцні позиції на національному терені. Вона, об’єднуючи представників різних національностей, відстоювала інтереси України, що мала розвинуту економіку.

Серед опонентів таких поглядів слід насамперед назвати історика-економіста Д.Є.Бованенка, який вважав недоречним відносити до української буржуазії купців та промисловців не-українського походження. Він, зокрема, усіх підприємців України поділив на 4 групи: територіальну, національну українську, єврейську та російську. Лише представників другої групи Д.Є.Бованенко вважав за можливе ототожнювати з українською буржуазією. Утім, останню, згідно з його концепцією, він розглядав як слабку й нечисленну, яка складалася переважно з дрібних підприємців, а тому була не спроможна на реальну конкуренцію з іншими трьома групами. Російську буржуазію Д.Є.Бованенко вважав у цілому ворожою українським національним інтересам⁵⁴.

Водночас, на його думку, єврейська буржуазія, на відміну від національної української, чинила значний опір наступу російських купців та промисловців, міцніше зв’язувала українські ринки з європейськими, тим самим фактично відстоювала місцеві економічні інтереси різних регіонів України. Зокрема, Д.Є.Бованенко зазначав: “На Україну єврейська буржуазія принесла звички, уміння і спритність, зв’язки зі світовим ринком і, передовсім, була авангардом європейського капіталу, що просувався на схід... Єврейська буржуазія відіграла визначну роль у міжнародних зносинах України. Просуванню російського капіталу на Україну вона чинила великий опір”⁵⁵. Зрештою, на його думку, національна буржуазія, яку уособлювало насамперед купецтво українського походження, будучи економічно слабкою і малочисельною, цілком відповідала загальному становищу підросійської України – звичайної економічної колонії великої імперії.

Як вказують статистичні дані, протягом XIX ст. найбільша питома вага гільдійського купецтва, а, точніше, торгової буржуазії, яка значно переважала промислову, на українських землях була у причорноморських губерніях (Новоросійському краї) – Херсонській, Катеринославській та Таврійській – у регіоні, який інтенсивно колонізувався. Тут зростання населення відбувалося головним чином, за словами А.О.Скальковського, “від напливу сюди поселян: казенних і поміщицьких, купців, ремісників і навіть вищого стану людей, виселених до цього краю з інших частин Росії службою, справами торгівлі або потребою у хлібі і притулку, або переведених особливими розпорядженнями”⁵⁶.

Саме цей регіон мав підвищений відсоток іногороднього купецтва, а в таких великих морських портових містах, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь, Євпаторія, Керч та Феодосія, що стали важливими торговими центрами, – відносно велику кількість іноземних купців. У цих містах була сконцентрована переважна більшість так званої купецької аристократії іноземного походження, яка була задіяна найбільше у чорноморській і азовській торгівлі. З 1846 по 1853 рр. тільки через Одесу, яка вела перед у чорноморській торгівлі, проходило у середньому близько 37% усього хлібного експорту Російської імперії⁵⁷.

Одеса на цей час по праву називалася південною столицею імперії за її розміри, красу, багатство, кількість населення і величезний торговий обіг. Як осередок жвавої економічної діяльності в умовах строкатого етнічного складу населення, Одеса вже у першій половині XIX ст. стає південними воротами експортно-імпоротної торгівлі країни, чому сприяли чинні протягом 1819–1859 рр. правила порто-франко і вдале географічне розташування міста. За словами А.О.Скальковського (1859 р.), “головними комерційними засобами Одеси були купецтво, пароплавство і біржа”⁵⁸.

Наприкінці XIX ст. Одеса була четвертим за кількістю населення у Російській імперії містом (404 тис.) після Санкт-Петербурга, Москви і Варшави. Це був найважливіший порт країни, через який велася як внутрішня, так і зовнішня торгівля, яка ма-

ла першочергове значення. Нарощуючи щорічно свою потужність, одеський порт в 90-х рр. XIX ст. за експортом був першим серед усіх портів імперії, а за імпортом поступався лише пetersбурзькому. У 1894 р. обіг одеської торгівлі сягнув майже 129 млн руб.⁵⁹. Про пріоритет торгівлі в місті свідчить і той факт, що в ній було зайнято 33 тис. осіб, тоді як у промисловості – близько 20 тис. осіб⁶⁰.

Як писав П.С.Чехович у нарисі про одеський порт, хлібний експорт був “головним життєвим нервом нашої зовнішньої торгівлі”⁶¹. Обслуговуючи хлібний експорт величезної території, куди входили Бессарабія, Правобережна, частина Лівобережної та прилеглі райони Південної України, це місто не випадково перетворилося на найбільший на узбережжі Чорного моря центр з експорту збіжжя. Починаючи із самого початку XIX ст., серед експортованих з Одеси продуктів хліб, принаймні до кінця 1860-х рр., весь час становив понад 80% вартості. Наприклад, у 1847 р. загальна сума всіх експортованих продуктів становила 48,3 млн руб., з них на хліб припадало майже 40 млн руб., а в 1866 р., відповідно, 84,2 млн руб. і майже 70 млн руб.⁶².

Уже тогочасні дослідники торгівлі звертали особливу увагу на національний склад купецтва, задіяного в товарообміні Російської імперії з іноземними країнами. Адже на цій ділянці позиції торговців-росіян, до яких у зовнішньоторговельних операціях автори відносили всіх представників східнослов'янських етносів, були досить слабкими. Вони нерідко таке становище характеризували як традиційне. Зокрема, відомий учений і політик П.М.Мілюков уважав, що воно було притаманне вітчизняній торгівлі ще з IX ст.⁶³.

Сприятливі умови торгівлі в Одесі, що склалися тут протягом XIX ст., насамперед пов'язані з хлібним експортом, притягували багатьох заможних, підприємливих людей. Сюди з метою швидкого збагачення переселялися купці з Центральної Росії, різних районів України, із-за кордону. Наприклад, 1836 р. у місті налічувалося 8 купецьких торгових домів, які мали обіг понад 2 млн руб. кожний, 11 – понад 1 млн руб., 7 – близько 1 млн руб., 9 – понад 500 тис. руб. і 21 торговий дім – від 250 до 500 тис. руб.⁶⁴.

Про те, яке значення мала торгівля для Одеси протягом першої половини ХІХ ст., ми можемо говорити, судячи зі зростання кількості купців. Так, якщо в 1803 р. тут налічувалося 1927 осіб обох статей, які належали до купецького стану, то в 1827 р. – 2410 осіб (було видано 382 купецьких свідоцтва), в 1837 р. – вже 3714 осіб (відповідно 760 свідоцтв), а в 1857 р. – 5676 осіб (1031 свідоцтво)⁶⁵.

Для Одеси була характерною велика питома вага комерсантів-оптовиків, тобто купців 1-ї і 2-ї гільдій, які здійснювали закордонну торгівлю. Так, якщо 1857 р. в Одесі всього було видано 1031 свідоцтво, з яких на перші дві гільдії припадало 142 свідоцтва (див. табл. 4), то, виходить, що оптові купці становили 13,8 % усієї одеської гільдійської буржуазії, а це було достатньо високим показником (найбільше купців-оптовиків перебувало у портовому місті Керчі, зокрема в 1850 р. відповідний показник сягав майже 40%⁶⁶).

Табл. 4. Кількість виданих купецьких свідоцтв перших двох гільдій в Одесі та обіг торгівлі їх власників протягом 1812–1857 рр.⁶⁷

Рік	1-а гільдія	2-а гільдія	Усього	Обіг торгівлі (у руб. сріблом)
1812	53	13	66	3 000 000
1827	46	34	80	9 000 000
1837	67	54	121	13 000 000
1847	42	70	112	24 000 000
1857	69	73	142	40 000 000

Наприкінці ХІХ ст. в Одесі перебувала майже третина усього складу купецтва Херсонської губернії. Так, у 1895 р. в Одесі було видано 1584 гільдійських свідоцтва, тоді, як у межах усієї Херсонської губернії – 4212⁶⁸. На початку наступного століття в Одесі проживало 190 купців 1-ї гільдії з 284 таких представників великого торгового капіталу Херсонської губернії⁶⁹.

Серед одеського комерційного світу сприятливими обставинами для підприємництва найбільш вдало скористалися можливі іноземні купці-негоціанти, які мали значні капітали та ве-

ликий досвід у торговельній справі. На оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією вони за короткий час нагромадили багатомільйонні статки. Група великих іноземних купців, які зосередили у своїх руках усю зовнішню торгівлю місцевого порту, склалась в Одесі вже у першій половині XIX ст. Так, якщо в 1837 р. "іноземних гостей", які належали до купецтва 1-ї гільдії, налічувалося 12 осіб, а 2-ї – 145, то в 1847 р., відповідно, 28 і 102⁷⁰. Як писав у спогадах К.О.Скальковський, до кола найзаможніших одеських купців-негоціантів у цей час входили, насамперед, греки Родоканакі, Маразлі, Ралі, Маврокордато, Папудов, Заріфі, італійці Рокко, Порро, Россі, німець Маас та інші, які становили місцеву торговельну аристократію⁷¹.

Із 1820-х рр. і до Кримської війни в одеській експортній хлібній торгівлі, потіснивши італійців, лідерство тримали греки, які завдяки монополії відчутно знижували місцеві ціни на хліб, отримуючи величезні бариші. Купці-росіяни, які у цей час були в меншості, суттєво поступалися їм не тільки капіталами, а й рівнем загальної культури. "Російські купці, які продавали вірьовки, залізо, зброю, становили меншість і до міської еліти через свою неосвіченість не допускалися... Винятком серед російських купців за своєю освіченістю були лише Новикови", – згадував той же К.О.Скальковський⁷².

Ще один сучасник в "Одесском вестнике" констатував, що серед купців, які в першій половині 1840-х рр. здійснювали зовнішню торгівлю через Одесу, виявився лише "один корінний росіянин" (до 1842 р. – Ілля Новиков, а потім – його син Яків; син останнього в 1872 р. заснував торговий дім "О.Я.Новиков"). Решта купців (їх кількість, за підрахунками автора публікації, коливалася щорічно протягом 1841–1844 рр. від 65 до 76) були за походженням іноземцями⁷³.

А.О.Скальковський, підкреслюючи інтернаціональний характер одеського купецтва, відзначав, що його становили представники практично всіх народів Європейського континенту: "Торговці в Одесі представляють у своїх торгових операціях стільки ж окремих областей, скільки їх знаходиться на географічній карті Європи"⁷⁴, що було притаманним багатьом найважливішим торговельним містам не тільки Європи.

І хоча в наступні роки кількість купців-росіян в одеській торгівлі збільшувалася, вони не могли скласти серйозної конкуренції іноземцям. Проте сучасники вважали таку ситуацію аж ніяк не типовою для іноземних портів, у тому числі й тих, що мали права порто-франко. Той же автор "Одесского вестника" констатував: "У найголовніших європейських портах – Лондоні, Ліверпулі, Роттердамі, Гаврі, Марселі, Ліворно, Трієсті – хоча, крім корінних місцевих негоціантів, у зовнішній торгівлі беруть активну участь і купці-іноземці, однак найважливіші торговельні будинки належать туземцям, які своїм походженням, мовою, вірою, родинними зв'язками, назавжди прикуті до своєї країни"⁷⁵.

Красномовним є той факт, що в 1837 р. серед перших 8 почесних громадян Одеси, які за час перебування в гільдійському купецтві не мали "жодних доган у виконанні своїх обов'язків перед державою", п'ятеро було іноземцями, а саме Д.Палеолог, Ф.Родоканакі, І.Рубо, Г.Маразлі та Х.Велара (всі купці 1-ї гільдії), і лише І.Новиков та О. і М.Бондарєви (обидва належали до 2-ї гільдії) виявилися росіянами⁷⁶. У звіті градоначальника за 1882 р. вказувалося, що розвиток одеського порту з кожним роком все тісніше пов'язується з успіхами приватного підприємництва, яке, у свою чергу, багато у чому залежить від діяльності місцевих і грецьких купців⁷⁷. Серед останніх вирізнялися своєю підприємницькою і громадською діяльністю родини Ралі, Родоканакі, Д.Інглезі, Г.Маразлі, Н.Спеліадіс та ін.⁷⁸.

Схожою була ситуація із засиллям іноземців у зовнішній торгівлі, насамперед греків, у таких портових містах Новоросійського краю, як Маріуполь і Таганрог (останній входив до складу Катеринославської губернії). Як писав В.Павлович, "греки, які проживають в Таганрозі і Маріуполі, за винятком кількох дворянських фамілій, отримавши це достоїнство ще за імператриці Катерини II, за час війни з Туреччиною майже всі займаються торгівлею у більшому чи меншому розмірі... Греки так зайняті комерцією, що їх час, діяльність і увага присвячені лише цій справі. При всьому тому, чоловіки з кращих фамілій засвоїли ті витончені манери у спілкуванні й ту чуйність, яка властива людям із вищого кола суспільства"⁷⁹.

Утворивши монополію у закордонній торгівлі зерном на Азовському морі, греки-купці створили таку ситуацію, що в портах Катеринославської губернії на початок 60-х рр. XIX ст. не було жодного російського неогоціанта, який би відправляв за кордон значну кількість зерна. Навіть італійці не витримували конкуренції греків. На той час залишилося лише кілька італійських контор, які почали свої комерційні операції ще тоді, коли торгівля на Азовському морі перебувала в зародковому стані. Як констатував той же В.Павлович, "греки намагаються підірвати будь-яку спробу представників інших націй відкрити контору з метою відправки за кордон хліба або іншого експортного товару. Греки не пожаліють навіть значного капіталу, лише б не допустити кого-небудь не зі своїх земляків до закордонної торгівлі у значних розмірах"⁸⁰.

П.М.Милюков вважав, що домінування іноземців у вітчизняному товарообміні було закономірним наслідком традиційного для російської торгівлі переважання експорту над імпортом. Унаслідок чого іноземні неогоціанти були більше зацікавлені у російських товарах, ніж росіяни в іноземних. Називалися й інші причини засилля іноземців у зовнішній торгівлі. Передовсім акцентувалася увага на їхній більшій загальній освіченості та досвіді у торговельних справах, ніж купців-росіян. На думку вже згадуваного нами дописувача "Одесского вестника", однією з головних причин, що заважала купцям-росіянам здійснювати зовнішню торгівлю, була нездатність, а надто небажання оволодіти іноземними мовами. І це при тому, за словами автора статті, що єврейські купці та навіть українські хлопчачки, які були у прислужі неогоціантів, досить швидко опановували іноземні мови.

Серед інших важливих чинників неконкурентоздатності представників купецтва східнослов'янських етносів на зовнішньому ринку слід назвати слабе оволодіння основами комерційних наук. Навіть такий захисник російського купецтва, як І.Вавілов, підтверджуючи тезу про неосвіченість вітчизняного купецтва та серйозні наслідки цього, стверджував, що самі купці "навіть чи були в тому винні"⁸¹. Адже в Російській імперії майже до кінця XIX ст. спеціальних за-

кладів, де можна було б здобути палезну комерційну освіту, практично не існувало. Серед причин поразок місцевого купецтва у конкурентній боротьбі з іноземним І. Вавілов вважав і небажання росіяни утворювати торговельні компанії, бо серед них “дух об’єднання капіталів в одну масу ще не був значним”⁸².

Переважна більшість іноземних купців, які не були пов’язані з Україною походженням, мовою, вірою, родинними зв’язками дбали лише про власний прибуток і, здебільшого, заробивши великі гроші на зовнішній торгівлі, поверталися додому, завдаючи таким чином значних збитків місцевому господарству. Навіть надання іноземним купцям російського громадянства не зупиняло відтік капіталів. Наприклад, Одесу залишали й ті негоціанти, які тут уже укорінилися і їх вважали “своїми”. Той же кореспондент “Одесского вестника” запитував: “Скільки тому вже було в нас прикладів – пани Вольтер, один із перших тутешніх негоціантів, Бульке, Понціо, Вальб, Сарторіо, Пуль попрощалися з нами назавжди, а хто може поручитися за інших?”⁸³. Ця ж думка неодноразово підтверджувалася й іншими авторами, які писали про Одесу в XIX ст.⁸⁴. Зокрема, С.Бернштейн відзначав, що “в перпе п’ятдесятиріччя Одеса була пунктом, куди стікалися всі бажаючі нажити статку... Іноземці, які прибували до Одеси, за 5–10 років сколочували великі капітали і поверталися до рідних пенатів проживати там російські червонці”⁸⁵.

Проте вже з 60-х рр. XIX ст. ситуація щодо етнічного складу комерційного світу Одеси почала істотно змінюватися. У вересні 1866 р. один із киян у приватному листі до петербурзького чиновника повідомляв: “За 10–15 років центр Одеси стане Новим Єрусалимом, жидівським містом. Південні слов’яни і греки, котрі ще за моєї пам’яті були найважливішими торговцями, зникли. Лишилися лише 9 грецьких домів. Тепер найважливішими операторами на ринку стали жиди, причому не лише в Одесі, а й у Херсоні, де раніше було кілька російських капіталістів, з яких не залишилося жодного. Жиди повністю взяли товарообіг у свої руки”⁸⁶.

Так, за даними поіменних податкових списків Херсонської казенної палати, у 1872 р. в усій Херсонській губернії купців-

євреїв налічувалося 1064 осіб, а неєвреїв – 2914, тобто перші становили 26,6% від загальної кількості купців. Через 15 років, у 1887 р., купців-євреїв було зафіксовано 1107 осіб, а неєвреїв – усього 1452, відповідно перші становили вже 43,2%⁸⁷. Отже, якщо за вказаний період кількість купців у Херсонській губернії зменшилась у півтора рази, то відсоток участі євреїв у купецькій торгівлі збільшився на стільки ж.

Такі зміни були пов'язані з поступовим витісненням іноземних купців євреями, до того ж, експортна торгівля почала концентруватися в руках небагатьох великих фірм. Хоча німецькі, італійські, грецькі та інші фірми і зменшилися у кількості, зате стали більшими за своїм обігом, а великі фірми поглинули значну кількість дрібних. Так, у 1887 р. обіг купецької торгівлі в Одесі становив 440 млн руб., а в решті населених пунктів губернії – тільки 30 млн руб. Торгівля одеських євреїв становила 95% усього обігу єврейської купецької торгівлі в губернії і в 11 разів була більшою від обігу єврейської купецької торгівлі в Києві⁸⁸.

Адміністративний центр губернії – Херсон – хоча й перебував у тіні Одеси, був на Півдні третім за значенням портовим містом після неї та Миколаєва, одним із найважливіших перевалочних пунктів з експорту хліба. Якщо в 1843 р. серед 28 963 чоловіків-херсонців налічувалося 385 купців (у тому числі 4 дворянина-купця), то в 1857 р. число таких зросло до 596 осіб (1-ї гільдії – 37 осіб, 2-ї – 70, а 3-ї – 489)⁸⁹. У 1883 р. всього в Херсоні проживало 49,8 тис. осіб, з яких 23 тис. були представниками єврейської національності (становили 46,2% від загальної кількості населення)⁹⁰, відповідно і їх участь у комерційній діяльності була вагомюю.

Торговельне значення Києва у всі часи було великим. Як і в попередні віки, коли це місто було центральним торговим пунктом великого регіону, так і в ХІХ ст. воно продовжувало залишатися тією точкою кола, від якої радіусом розходилися усілякі товари і в якій перепліталися різні інтереси. Із 1797 р. ремісників і торговців тут передовсім приваблював щорічний Контрактний ярмарок, що став одним із найважливіших комерційних осередків усієї Наддніпрянської України. Хоча ве-

лика пожежа 1811 р. знищила більшу частину торгової частини міста – Подолу, однак привабливість Києва як центру торгівлі хлібом та ремісничого виробництва, а з другої чверті XIX ст. у зв'язку з розвитком цукрової промисловості – і цукру, все більше зростала. Із того часу саме інтереси цукрового виробництва опинилися на першому місці. Цукрова справа посилила торгово-промислове значення Києва, його розвиток, і значною мірою сприяла добробуту, які перебували у прямій залежності від виробництва і торгівлі цукром.

Протягом останньої третини XIX ст. це місто, яке мало важливе стратегічне значення у воєнному плані, перетворилося в найбільший промисловий, торговий та культурний центр Наддніпрянської України. На той час Київ уже остаточно утвердився як центр цукроваріння у країні з рядом машинобудівних і металообробних заводів, котрі обслуговували насамперед потреби цукрової галузі, із чималою кількістю підприємств харчової, тютюнової, шкіряної та будівельної промисловості. У місті активно розширювалася оптова торгівля, особливо сільськогосподарською продукцією, у першу чергу цукром. Через Київ провозилася маса товарів як для внутрішніх потреб, так і за кордон. По Дніпру на північ від Києва відправлялися хліб, сіль, спирт і масло, а на південь – смола, ліс, дьоготь, камінь і вапно. Наприклад, у 1893 р. різними типами плавальних засобів було перевезено вантажів на суму понад 77 млн руб.⁹¹.

За чисельністю населення Київ займав друге місце серед міст України, поступаючись тільки Одесі, і п'яте – у Російській імперії. Якщо за переписом 1874 р. у ньому було зареєстровано 123,7 тис. осіб, то 1897 р. нараховувалося вже 247,7 тис. осіб (в Одесі – 404 тис.)⁹². Зростання населення Києва було пов'язане насамперед із розвитком торгівлі, промисловості та залізничного транспорту. Наприкінці 1860-х рр., коли було побудовано залізниці Балта–Київ і Курськ–Київ, останній перетворився у великий залізничний вузол. Розвивався також водний транспорт на Дніпрі. Якщо в 1855 р. тут налічувалося 6 пароплавів, у 1882 – 32, то в 1894 р. – уже 194 пароплави. Того року у місті діяли 157 підприємств, на яких працювало

понад 13 тис. робітників, котрі виробляли продукції на 12,5 млн руб.⁹³.

Станом на 1897 р. домінуючою етнічною групою за століття панування тут імперської влади стали росіяни, які становили 54,2% від загальної кількості населення, українців же було всього 22,2%, євреї становили 12%, а поляки – 6,6%⁹⁴. Того ж року в Києві було зареєстровано 2238 осіб єврейського та лише 152 особи українського походження, що належали до гільдійського купецтва⁹⁵.

Одним із вирішальних чинників розвитку Києва з другої третини ХІХ ст. була урядова політика, спрямована на його інтеграцію в загальноімперський адміністративно-правовий і політико-економічний простір (статус адміністративного центру губернії місту було присвоєно в 1782 р.). Так склалося історично, що до середини ХІХ ст. в усіх сферах міського життя Києва панували поляки. Із метою його русифікації імперський уряд здійснював політику з освоєння цієї міської території російськими військовими, чиновниками, купцями, студентами, професорсько-викладацьким складом.

Скасування за указом імператора Миколи І від 23 грудня 1834 р. магдебурзького права⁹⁶, яким Київ користувався з кінця ХV ст., було однією із ланок у цілому ланцюзі заходів. До міста у цей час переселяється з центральноросійських губерній значна кількість купецьких родин, зокрема, у 30-х рр. ХІХ ст. у Києві з'являються Дегтерєви, Бухтєєви, Дитятіни, Ходунови, Ф.Д.Попов, Г.С.Чернов, П.П.Єлисєєв та інші, найвідоміші згодом київські купці російського походження. Посівши панівне становище серед місцевого купецтва, вони здійснювали великі торгівельні операції з металевими виробами, долучились до промислового виробництва та прибрали до рук міський магістрат⁹⁷. Українських купців влада переселяла з центру, яким тоді вважався густозаселений Поділ, на околиці. Тільки єврейські комерсанти, завдяки своїй чисельності, успішно конкурували в Києві з купецькими династіями російського походження.

Серед київської “колонії російських підприємців” із перших років її існування насамперед виділялися засновник

торгівельної фірми старообрядець Парфентій Михайлович Дегтерєв, який був родом із Калузької губернії, та Георгій Семенович Чернов, який аж до 1880-х рр. належав до найбільших торговців металом у Києві. Після остаточного скасування магістрату, передбаченого магдебурзьким правом, П.М.Дегтерєв у 1834 р. був обраний першим київським міським головою. Його син, Михайло, що зростав в умовах патріархального сімейного укладу, ще в молодому віці очолив родинне підприємство (як і батько, вирізнявся глибокою набожністю, проте зі старовірства перейшов в офіційне православ'я). Його "Південноросійське товариство залізної торгівлі", яке швидко утвердилось як прибуткове підприємство, збувало в українських правобережних губерніях і Царстві Польському обладнання для цукрозаводів і гуралень, сільськогосподарське знаряддя.

Із 1870 р. упродовж майже трьох десятиліть М.П.Дегтерєв, купец 1-ї гільдії, спадковий почесний громадянин, комерцій-радник і почесний громадянин м. Києва, незмінно входив до складу міської думи, обіймав керівні посади у благодійних закладах та професійних організаціях, зокрема біржовому товаристві та київській конторі Державного банку, був головою купецького зібрання. Він був власником чималої нерухомості в найкращих районах Києва, у тому числі чотирьох кам'яних будівель на Хрещатику. На момент смерті у 1898 р. його майно оцінювалося в 10 млн руб.⁹⁸.

На кінець XIX ст. урядова експансійна політика перетворила Київ на російське поселення в українському середовищі. Водночас інтенсивний приплив передовсім купців-євреїв спричинив розміщення у самому місті та навколишніх територіях багатьох комерційних закладів, промислових підприємств, фінансових та інших установ. У процесі конкурентної боротьби із дворянством у Києві протягом сторіччя сформувався поліетнічний підприємницький прошарок, який піднявся до рівня соціальної еліти, в якій домінували саме представники єврейського та російського купецтва.

Євреї тут почали активно селитися вже з кінця XVIII ст., відповідно торгівля й ділове життя дедалі більше переходили

до їхніх рук. Не дивно, що проти цього почали ремствувати київські комерсанти та ремісники, які вважали таку ситуацію шкідливою для розгортання власної економічної активності на Подолі, де вони перебували у привілейованому становищі (на противагу Печерську та центру Києва, тут ще продовжували діяти до середини 1830-х рр. адміністративні норми магдебурзького права). У 1827 р. за “височайшим” повелінням місто було виведене за межі смуги єврейської осілості⁹⁹, тим самим ускладнивши приплив сюди єврейських підприємців. Із того часу купці 1-ї і 2-ї гільдій мали право зупинятися в Києві не більше, ніж на 6 тижнів, а їхня комерційна діяльність підлягала обов’язковій реєстрації. Решта євреїв могла отримати право на перебування до трьох днів.

Із 1859 р. право на проживання в місті визнавалося лише за тими євреями, які були купцями 1-ї гільдії, цеховими ремісниками і випускниками університетів із науковим ступенем. Якщо в 1865 р. у Києві офіційно мешкало близько 14 тис. євреїв, то через три десятиліття їхня кількість зростає лише до 14 676 осіб¹⁰⁰. Той із них, хто упродовж п’яти років належав до 1-ї гільдії і мешкав у Києві, міг оселятися в будь-якій його частині (а також особи, внесені до гільдійського свідоцтва). Зокрема, в 1882 р. у Києві було зареєстровано 93 купці 1-ї гільдії, з яких лише 49 після п’яти років членства набули право на постійне проживання¹⁰¹.

Фінансово спроможні євреї-підприємці перебиралися із районами до елітарних районів, насамперед на Липки, на головні і найбільш респектабельні вулиці – Хрещатик, Олександрівську, Бібіковський бульвар. Саме тут знаходилися сімейні помешкання “цукрових королів” Гінзбургів та Бродських, інших заможних київських підприємців-євреїв – Г.М.Розенберга, В.Г.Гінзбурга (зятя Лазаря Бродського). У 1880 р. газета “Киевлянин” нарікала на засилля “нехрещених на Хрещатику”, яким належали 44 зі 150 магазинів, розташованих на цій вулиці¹⁰².

Чинне право, яке дозволяло постійно проживати в Києві лише купцям 1-ї гільдії, спричинило те, що в останній чверті XIX ст. саме у цій гільдії євреї багаторазово переважали за кількістю купців-християн (див. таблицю 5). Відповідно, не-

зважаючи на обмеження міграції для єврейських купців та промисловців, у місті склався впливовий єврейський підприємницький прошарок.

Табл. 5. Кількість київських купців за віросповіданням (постійних і тимчасових), 1883–1893 рр.¹⁰⁴

Рік	Кількість купців								Усього
	Постійних				Тимчасових				
	1-а гільдія		2-а гільдія		1-а гільдія		2-гільдія		
	християни	євреї	християни	євреї	християни	євреї	християни	євреї	
1883	4	114	235	11	60	15	140	23	922
1884	4	117	234	12	65	11	462	23	924
1885	4	120	237	12	65	15	474	27	954
1886	4	122	240	13	67	15	487	31	979
1887	4	146	241	12	70	8	443	30	954
1888	4	159	243	12	67	8	450	32	975
1889	5	181	242	26	60	15	525	39	1093
1890	8	184	244	34	87	14	540	54	1165
1891	12	188	268	43	91	12	540	68	1222
1892	10	259	282	42	87	2	576	61	1319
1893	90	301	288	39	86	4	561	56	1343

Важливе торгове значення до 1880-х рр. мав Бердичів, що був повітовим центром Київської губернії. Завдяки розташуванню на стикові трьох губерній – Київської, Волинської і Подільської, він ще у XVIII ст. став важливим розподільчим центром, куди звозилися із внутрішніх районів та з-за кордону різні товари. Протягом першої половини XIX ст. він набув статусу одного з найбільших центрів оптової торгівлі в Україні, пік розвитку якого припав на 1860-ті рр. (на той час тут функціонувало 5 великих ярмарок). Зокрема, у Бердичеві у 1868 р. проживало 52 786 мешканців. Місто мало 27 фабрик із загальним обігом 284 283 руб.¹⁰³.

Із прокладанням у 1870-х рр. залізниці у сусідніх із Бердичевом районах та розоренням польських поміщиків, які давали можливість гарного заробітку бердичівським комерсантам, його значення як торгового центру почало падати. Так, якщо в 1860 р. у Бердичеві було оголошено 628 купецьких капіталів, знаходилося 40 оптових складів, а обіг тутешньої торгівлі досягав 40 млн руб., то через чверть століття був оголошений лише 271 купецький капітал (із них тільки 8 належали неєвреям), а весь торговий обіг зменшився у два рази¹⁰⁵.

На відміну від Києва і Бердичева, у сусідньому Житомирі не здійснювалася велика оптова торгівля; значне місце тут мала лише внутрішня торгівля, оскільки місто було значним розподільчим пунктом для досить обширної території, віддаленої від інших торгових центрів. У пореформені роки на заваді розвитку торгівлі у Житомирі стало й те, що він був позбавлений залізничного сполучення. У 1860 р. у місті за даними губернської статистики було зареєстровано чотири купці 1-ї, п'ять – 2-ї і 168 – 3-ї гільдії, а також налічувалося 564 дрібних торговця. Ці суб'єкти ділових відносин здійснили загалом 42 "ділові угоди", з яких лише 23 можна було назвати більш-менш значними за обсягом. Картину комерційної статистики доповнювали 820 дрібних крамниць¹⁰⁶. До великих підприємців у місті належали купці-євреї Глазберг, Литвак, Рітах, Барон і Кацнельсон. Саме вони на початку 1880-х рр. разом із міською управою намагалися перенести ярмарок із Бердичева до Житомира.

За наявності у найбільших містах Правобережної України, попри високу питому вагу єврейського, українського і польського населення, корінного купецтва, центральне становище тут усе ж посідали російські або ж зросійщені купці. Російський культурний стрижень цього великого регіону був, до того ж, представлений у губернських центрах адміністративною елітою. Саме на українних неросійських територіях імперії, де збереглася історична пам'ять, а строкатий етнічний склад населення був потенційною або й реальною загрозою, держава залежала від підтримки не тільки російського чиновництва, а також і російського торгово-промислового пропарку. Саме в таких найбільших правобережних губернських містах, як Київ,

Кам'янець-Подільський, Житомир потреба в російській “колонії” була більш нагальною, ніж у південних і східних українських регіонах, де частка росіян у загальній чисельності населення постійно зростала.

Проте, якщо брати весь регіон у цілому, то картина була зовсім іншою. За винятком губернських міст, у краї майже всю торгівлю у своїх руках тримали купці-євреї. Як зазначав автор-укладач “Военно-статистического обозрения” Волинської губернії, у 40-х рр. XIX ст. “всі торгові обіги на Волині, як і в інших західних губерніях Росії, перебувають, майже виключно, у руках євреїв. Не тільки зовнішня торгівля, привіз і вивіз різних товарів, перепродаж усіх місцевих продуктів фабричного виробництва, а й усі приватні угоди між власниками маєтків відбуваються тут не інакше, як за посередництва євреїв... Купецький стан на Волині складається переважно з одних євреїв, які намагаються не допускати селян до участі в торгівлі. Для реалізації прибуткових угод вони часто укладають тут цілі компанії, намагаючись усіма силами утримати за собою всі можливі торгові бариші”¹⁰⁷. На початок 1880-х рр. у Волинській губернії були відомі лише кілька російських купецьких фірм, які існували вже декілька десятиліть та успішно конкурували в умовах жорсткої комерційної боротьби з єврейською солідарністю. Серед таких слід назвати російських купців Журавльова, Хаботіна і Муравйова, котрі були досить відомими підприємцями на Волині¹⁰⁸.

Третім за своїм економічним значенням українським містом після Одеси й Києва з останньої третини XIX ст. стає Харків. Завдяки своєму вдалому географічному розташуванню на шляхах сполучення між Москвою, Одесою, Києвом, Донською областю, Таганрогом і Кавказом, ця козацька фортеця проти набігів кримських татар перетворюється із суто гарнізонного міста на важливий центр торгівлі не тільки Слобідської України, а й усього південного регіону Російської імперії, стає “одним із найбільш вигідних і необхідних ринків для обміну виробів Півночі і Півдня”, який здійснювався переважно у вигляді ярмарків (перший ярмарок тут було відкрито вже у 1659 р., ще три з’явилися в наступному столітті)¹⁰⁹.

У 1765 р. Харків стає адміністративним центром Слобідсько-Української губернії, а в 1835 р., після її перейменування, Харківської, яка до 1857 р. разом із Чернігівською та Полтавською губерніями входила до складу генерал-губернаторства із центром у тому ж Харкові. Протягом усього XIX ст. у місті спостерігався динамічний ріст населення. Якщо 1817 р. у Харкові проживало 12 900 осіб, то у 1837 р. – 23 147 осіб, 1861 р. – 50 300 осіб, у 1873 р. – 82 100 осіб; у 1897 р. число мешканців зросло до 155 700 осіб, а в 1912 р. тут мешкало вже 239 900 осіб¹¹⁰. Хоча серед еліти міста до кінця XIX ст. переважало дворянство, однак в її середовищі невпинно зростала чисельність та адміністративна вага купецтва. Так, якщо в 1837 р. у Харкові налічувалося 218 купців (складали близько 1% населення міста), то у 1882 р. в місті було зафіксовано 4071 особу купецького стану (відповідно 4%)¹¹¹. Найбільший відсоток купців до загальної кількості населення Харкова (50 301 житель) – 5,16 % (2596 осіб) – мав місце на початку 1860-х рр.¹¹².

У Харкові, що набув статусу купецького міста ще до реформи 1861 р., успішно вели свої справи багато заможних представників насамперед російського та єврейського купецтва, котрі торгували мануфактурними товарами, металевими виробами, золотом, товарами з оксамиту і парчі, мали досить тісні ділові зв'язки з Москвою, володіли будинками в найкращих районах міста. Наприклад, 1831 р. у Харкові з 518 крамниць 339 були зайняті купцями з інших міст і 179 – місцевими купцями й міщанами¹¹³.

За спогадами сучасника середини XIX ст. В.П.Карпова харківське купецтво виділялося своєю різнобічною активністю, з яким рахувалися на рівні місцевої влади. Для прикладу, досить цікавою постаттю був купець Телков, який мав тісні зв'язки з міською адміністрацією і губернатором, а тому себе вільно počував, скуповуючи привезений з Одеси єврейськими торговцями контрабандний товар. Останні зупинялися у місті на декілька днів завдяки "християнській любові до ближнього" місцевих квартирмейстерів, яка аж ніяк не була безкорисливою. Євреї пропонували найкращі заморські товари: ліонський оксамит, голландське полотно, різні сорти шовку,

дорогі годинники, прикраси, французькі парфуми та англійські рукавички, які були дефіцитом у Харкові. Заможні харківські купці постійно співробітничали з такими нелегальними комерсантами. А той же Телков, намагаючись отримати якнайбільший зиск від своєї посередницької діяльності, постійно ошукував та чинив тиск на одеських євреїв, погрожуючи їм санкціями з боку місцевої влади¹¹⁴.

На відміну від решти українських губерній, що входили до смуги проживання євреїв, Харківська опинилася поза її межами, а тому перебування тут єврейських купців дозволялося лише за певних обов'язкових умов (як і в Києві, з кінця 1850-х рр. у Харкові дозволялося селитися лише єврейським купцям 1-ї гільдії, ремісникам та випускникам університетів). У другій половині XIX ст. у Харкові на противагу купцям була порівняно високою частка єврейських студентів.

Провідні позиції серед харківського купецтва мали російські комерсанти, які почали сюди перебиратися набагато раніше, ніж до Києва. Торгуючи на відомих в усій імперії харківських ярмарках, підприємливі росіяни записувалися до місцевого купецтва. Не обмежуючись лише торгівельними справами, із другої чверті XIX ст. вони починають засновувати в Харкові, як і в інших містах, значні на той час за розмірами промислові підприємства (зокрема, російські купці заснували більшість підприємств Чернігівщини, у тому числі й промисловий посад Клинці; в Одесі перші ливарні відкрили брянські купці Мешкови й І. Новиков¹¹⁵).

У підсумку, серед заможного прошарку харківського купецтва напередодні реформи 1861 р. переважали росіяни, які самі або їхні батьки переселилися здебільшого із Калузької, Тульської й Московської губерній¹¹⁶. Із цього приводу І.С. Аксаков писав: "Якщо простежити походження всіх будь-яких значних комерсантів українських міст, то виявиться, що всі вони родом із Калуги, Єльця, Тули та інших суто великоросійських місцевостей"¹¹⁷.

Ще одним українським містом, яке з останньої чверті XIX ст. набуло динамічного розвитку не тільки в торгівлі, а й промисловості, був Катеринослав. Засноване в 1787 р. за

правління імператриці Катерини II, це місто на берегах Дніпра закладалося як південна столиця “во славу Екатерины” та форпост імперії у безпосередній близькості до Чорного моря й Османської імперії. Однак після смерті імператриці в 1796 р. і до останньої третини XIX ст. розвиток Катеринослава, цього “Південного Петербурга”, усупереч грандіозним задумам першого генерал-губернатора Новоросії (1784–1791 рр.) і фаворита Катерини II Григорія Потьомкіна, відбувався надто повільними темпами. Навіть на початку 60-х рр. XIX ст. сучасники не сподівалися, що за якусь чверть століття це місто, як і в цілому Катеринославська губернія, перетворяться на один із найбільших промислових центрів України: “Як країна, самою природою призначена для хліборобства і скотарства, Катеринославська губернія навряд чи досягне коли-небудь високого ступеня розвитку в ній фабричної і заводської промисловості; але можна сподіватися, що з часом деякі її частини подвоять свою продуктивність...”¹¹⁸. Утім, уже на той час Катеринослав був значним торговим центром. Близько 1867 р. у місті, де проживало 22,3 тис. осіб, налічувалося 1284 купців¹¹⁹.

Катеринославській губернії, територія якої була одвічним регіоном запорізьких козаків, царським урядом приділялася особлива увага щодо її інтеграції до загальноімперського простору. Уже у першій половині XIX ст., відгукнувшись на царський указ, який закликав до заселення Південної України, сюди рушив етнічно різнобарвний міграційний потік на чолі з дворянством і купецтвом з усіх регіонів імперії та з-за кордону. Заохочувальна політика уряду щодо заселення окраїнних районів уже незабаром мала свої результати. Серед громадян, які перебували на пільговому становищі, тільки в Катеринославській губернії в 1854 р. налічувалося 2420 міщан і 86 купців¹²⁰.

У середині XIX ст. В. Павлович про купців Катеринославської губернії писав: “Стан купецький у губернії має дещо відмінний характер від великоросійського за своєю різноплемінністю й рівнем освіти. Тут є купці великоросіяни, малоросіяни, греки, вірмени та євреї. Незважаючи на однорідний спосіб занять, кожне із цих племен має особливості, що

помітно відрізняють їх між собою. Купців-великоросіян тут більше як у губернському, так і в повітових містах, аніж малоросіян, хоча в народонаселенні малоросійське плем'я переважає. Це доводить, що у характері малоросіян мало потягу до промислових починань. Спосіб життя купців-великоросіян дуже схожий зі способом життя людей того ж стану й етносу в інших губерніях імперії; тільки в освіті, здається, вони ще дещо відстали"¹²¹.

Більш потужний міграційний процес у Катеринославській губернії відбувався з останньої третини XIX ст., коли почали швидкими темпами зростати нові центри промисловості, насамперед на Донбасі і в Криворіжжі у зв'язку з початком видобутку залізної руди і будівництвом металургійних підприємств. Так, у Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 70-х – протягом 80-х рр. XIX ст., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, був споруджений міст через Дніпро. До кінця XIX ст. це місто перетворилося на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди потоком вливалися капітали російських та особливо іноземних промисловців і банкірів. 1897 р. у Катеринославі бельгійське товариство проклало одні з перших в Україні трамвайні колії, на початку XX ст. тут електрифікуються і телефонізуються вулиці та будинки, місто розбудовується й упорядковується. Відповідно стрімко зростало населення. 1910 р. у Катеринославі уже проживало 195 577 осіб п'ятдесяти національностей¹²².

Набувши з 80-х рр. XIX ст. статусу найважливішого центру індустріалізації в імперії, Катеринославська губернія входила до сфери особливих інтересів урядової політики, яка реалізовувала у цьому регіоні стратегічні плани з розміщення промислових підприємств. З останньої чверті XIX ст. Катеринослав та прилеглий до нього промисловий регіон, з огляду на їх бурхливий індустріальний розвиток, сучасники не випадково називали "новою Америкою". Як писав Д.І.Яворницький, "на високу ступінь економічне і промислове життя нашої губернії одразу піднялось, коли в надрах землі були відкриті багаті поклади залізної руди і кам'яного вугілля. Тоді Катеринославська губернія перетворилася на одну з найбагатших

губерній у Росії, а саме місто Катеринослав стало великим фабрично-промисловим центром”¹²³.

Відповідно, до початку ХХ ст. у Катеринославі різко зріс як у чисельному, так і в економічному вимірі, підприємницький прошарок, а серед купців 1-ї та 2-ї гільдій вже переважали євреї. Зокрема, у 1903 р. їх частка в 1-й гільдії дорівнювала 84,1%, а в 2-й – 68,8 %. Це забезпечувало підприємцям єврейської національності помітне місце у житті Катеринослава. У порівнянні з іншими великими центрами єврейства в Україні тут був відсутній окремий єврейський район. Ще у травні 1873 р. дописувач із Катеринослава до Петербурга досить емоційно повідомляв: “Чума тутешньої губернії – євреї. Уся торгівля опинилася в їхніх руках, віднині вона має цілковито єврейське підґрунтя; євреї не лише висувають зі свого середовища найкращих торговців, їм належать не лише найкращі будинки в місті, вони ще й поступово прибирають до рук землю”¹²⁴. У цілому, на Донбасі і в Придніпров’ї на 1913 р. останні становили 54% великих і середніх торговців, тоді як частка православних купців складала 39,4%, католиків – 3,5% і мусульман – 2,1%¹²⁵.

Політика сприяння з останньої чверті ХІХ ст. розвитку промисловості російським урядом стимулювала приплив до українських міст чималої кількості німецьких, англійських, французьких, бельгійських та інших підприємців, які взяли дієву участь в економічній модернізації українських міст. І хоча ці іноземні підприємці не належали до традиційного купецтва (згідно з російським законодавством, багато з них до 1898 р. мали статус “тимчасового купця”, залишаючись у “попередньому званні”), чимало з них брали активну участь у діяльності професійних і станових об’єднань купецтва, органів міського самоврядування саме як представники останнього. Наприклад, у Харкові серед підприємницького загалу вирізнявся засновник машинобудівного підприємства “Гельферіх–Саде”, уродженець німецького міста Ройтлінген у Вюртемберзі Максиміліан Гельферіх, який у 1851 р. перебрався до України і залишався тут аж до самої смерті в 1901 р. Він одразу, як і багато інших підприємців – іноземних підданих, що

закладали фундамент промислового перевороту у багатьох галузях виробництва, набув статусу провідного підприємця у своєму місті. Завод сільськогосподарських машин та інструментів "Гельферіх-Саде АТ", створений у Харкові на межі ХІХ–ХХ ст., став одним із найбільших місцевих підприємств¹²⁶. М.Гельферіх був членом Купецького зібрання, брав безпосередню участь в ухваленні рішень у складі міських органів, разом із дружиною здійснював широку благодійну діяльність.

Таким чином, із 60-х рр. ХІХ ст. спостерігалася тенденція до кількісного зменшення у відношенні до всього міського населення представників купецького стану України, що було викликано насамперед лібералізацією торгово-промислового законодавства останньої третини ХІХ ст., особливо зі скасуванням у 1863 р. 3-ї гільдії і прийняттям у 1898 р. "Положення про державний промисловий податок". Чисельність купецтва була відносно невеликою (разом із членами родин у складі міського населення наприкінці ХІХ ст. вони становили приблизно 2,19%). Зосереджувалися представники цього стану насамперед в економічно розвинутих міських центрах, серед яких слід назвати Одесу, Київ, Харків, Катеринослав та ін. Поряд з особами, які в дійсності займалися торгово-промисловою діяльністю, до 1898 р. до купецтва зараховувалися й такі, котрі не мали жодного відношення до підприємництва, а лише користувалися відповідними становними правами, заплативши промисловий податок.

Як було з'ясовано, за національним складом купецтво України в ХІХ ст. було досить різним. Історично склалося так, що серед його загалу за чисельністю переважали представники єврейського етносу (особливо на Правобережній Україні), що було викликано насамперед проляганням смуги осілості євреїв на більшій частині українських етнічних земель та їхніми традиційними формами господарської діяльності. Поряд з євреями провідні позиції в Україні утримували купці російського походження, як за чисельністю, так і за розмірами капіталів та економічним впливом у багатьох галузях економіки. Посівши панівне становище за сприяння держави,

заможні російські купці вже із другої третини XIX ст., коли з'являлося все більше можливостей для розгортання підприємницької діяльності, найбільш вдало ними скористалися. Існував значний прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – грецького, вірменського, німецького, татарського та польського. Особливо це стосувалося Півдня України, де заможні купці-негоціанти, маючи значні капітали та великий досвід у комерційній справі, скористалися сприятливими обставинами насамперед в оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Наведені вище дані підтверджують, що купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами євреям та росіянам. Слабка участь українців у торгово-промисловому підприємстві була викликана як їх сконцентрованістю на рільництві, культурними традиціями, ментальністю хлібороба, так і специфікою історичного розвитку краю. Політична залежність від Польщі й Росії, проходження тут смуги єврейської осілості, насадження царським урядом як своєї опори в тому числі й російського купецтва, досить тривале існування у краї кріпацтва – усе це негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи українців та нагромадження ними капіталів, що призвело до панування гільдійців неукраїнського походження в торгівлі й промисловості.

¹ Подано за: *Рындзюнський П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – С. 369.

² *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 2. – С. 523.

³ Материалы для статистики Российской империи. – С.-Петербург, 1839. – С. 149–150.

⁴ *Герман К.* Статистическое исследование относительно Российской империи. – Ч. 1. – С.-Петербург, 1819. – С. 288.

⁵ Підраховано за: *Рындзюнський П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – С. 98–103.

⁶ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 35–136, 143.

⁷ Там само. – С. 144.

⁸ *Боханов А.Н.* Российское купечество в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1985. – №4. – С. 107; *Миронов Б.Н.* Социальная ис-

тория России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – Т. 1. – С. 115.

⁹ *Субботин А.И.* В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып. 2. – С.-Петербург, 1890. – С. 143.

¹⁰ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. А. Забелин. – Ч. 1. – Киев, 1887. – С. 121–122.

¹¹ Автор опрацював відповідні дані за такими джерелами: Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – С.-Петербург, 1904. – Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, 48.

¹² *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – Москва, 1956. – С. 122.

¹³ Див. главу 1.

¹⁴ Підраховано за: Ежегодник Министерства финансов, 1900. – С.-Петербург, 1901. – С. 123–127; Ежегодник Министерства финансов, 1903. – С.-Петербург, 1904. – С. 187–192.

¹⁵ *Шаццло М.К.* Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – С. 104.

¹⁶ Автором підраховано за джерелами, які вказані в посиланні 11 цього розділу.

¹⁷ Россия в начале XX столетия. – Москва, 2002. – С. 88, 97.

¹⁸ *Кулишер М.И.* Евреи в Киеве. Исторический очерк // Еврейская старина. – Вып. 3. – 1913. – С. 351–366; Вып. 4. – 1913. – С. 417–438.

¹⁹ *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Киевская старина. – 1900. – №2. – С. 141.

²⁰ *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1996. – № 4. – С. 124.

²¹ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / Обработано ... редактором Центрального статистического комитета В. Аленичиным. – С.-Петербург, 1884. – С. 5–11.

²² Автором підраховано за джерелами, які вказані в посиланні 11 цього розділу.

²³ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – С.-Петербург, 1904. – Т. 46: Харьковская губерния – С. 52.

²⁴ *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. – С.-Петербург, 1858. – С. 6.

²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 46. – С. 52

²⁶ *Житецкий И.* Евреи в Южной России // Киевская старина. – 1901. – №7–9. – С. 17.

²⁷ Див.: Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. – С.-Петербург, 1862. – С. 867; [Журавский Д.]. Статистическое описание Киевской губернии. – Киев, 1852. – Ч. III. – С. 519.

²⁸ Житецкий И. Вказ. праця. – С. 19.

²⁹ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – Одесса, 1839. – С. 71–73.

³⁰ Аксаков И. Указ. соч. – С. 37.

³¹ Павло. Ярмарок у Борисполі // Основа. – 1862. – №2. – С. 15.

³² Кулик В. Дещо з Полтави // Основа. – 1861. – № 9. – С. 179.

³³ Котлер И.Б. "Справочная книга" о лицах петербургского купечества как источник этнической антропоники Петербурга // Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение, динамика культуры). – Москва, 1987. – С. 132.

³⁴ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С.-Петербург, 1865. – С. 156.

³⁵ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – Киев, 1925. – С. 45–48.

³⁶ Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства. – С.-Петербург, 1818. – Т. 1. – С. 168.

³⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – Киев, 1851. – С. 22 187.

³⁸ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 142.

³⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 10. – № 7931.

⁴⁰ Там же. – Т. 16. – № 15 145.

⁴¹ Про московських купців-старообрядців див.: Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии / Пер. с англ., отв. ред. Дж. Уэст, Ю.А.Петров. – Москва, 2007. – 248 с.

⁴² Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служащий текстом промышленной карты, в 2-х частях. – С.-Петербург, 1853. – С. 71.

⁴³ Домонтович М. Указ. соч. – С. 120, 633, 634.

⁴⁴ Аксаков И. Указ. соч. – С. 7.

⁴⁵ Там же. – С. 8.

⁴⁶ Там же. – С. 9.

⁴⁷ Там же. – С. 11.

⁴⁸ Там же. – С. 12.

⁴⁹ Сумцов М.Ф. Слобожани: Історично-етнографічна розвідка. – Харків, 1918. – С. 78.

⁵⁰ Домонтович М. Указ. соч. – С. 532.

⁵¹ В.И.Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / Сост. В.Павлович. – С.-Петербург, 1862. – 351 с. // Основа. – 1862. – №4. – С. 80.

⁵² Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 1. – Одеса, 1925. – С. 9.

⁵³ Оглоблин А.П. Указ. соч. – С. 45, 46.

⁵⁴ Бованенко Д. До методології вивчення історії українського господарства // Прапор марксизму. – 1927. – №7. – С. 90–93.

⁵⁵ Там само. – С. 92.

⁵⁶ Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Ч. I. – Одесса, 1853. – С. 348–349.

⁵⁷ Одесский порт. Значение, перспективы, нужды. – Б.м., 1927. – С. 120.

⁵⁸ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Сост. в 1859 г. – С.-Петербург, 1865. – С. 105.

⁵⁹ Чехович П.С. Записка о нуждах Одесского порта, его расширении и улучшении. – Одесса, 1894. – С. 20; Одесса 1794–1894. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С. 196–197.

⁶⁰ Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область / Гол. ред. тому Л.В.Гладка. – Київ, 1969. – С. 91.

⁶¹ Чехович П.С. Указ. соч. – С. 9.

⁶² Скальковский А. О производительных силах и хлебной торговле Новороссийского края в 1867 году. – С.-Петербург, 1868. – С. 60.

⁶³ Милюков П. Очерки по истории русской культуры. – С.-Петербург, 1900. – Ч. 1. – С. 105.

⁶⁴ Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 71.

⁶⁵ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 106.

⁶⁶ Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – С. 360.

⁶⁷ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 107.

⁶⁸ Невзоров А. Русские биржи. Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – Юрьев, 1897. – С. 179.

⁶⁹ Крутиков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. // Укр. іст. журн. – 1992. – №3. – С. 63–64.

⁷⁰ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. – С. 107.

⁷¹ Скальковский К. Воспоминания молодости: 1843–1869. – С.-Петербург, 1906. – С. 19.

⁷² Там же.

⁷³ Д.К. О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 25 апреля, 28 апреля.

- ⁷⁴ Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы // Там же. – 1845. – 17 января.
- ⁷⁵ Д.К. О торговом сословии Одессы, особенно русском. – 25 апреля.
- ⁷⁶ Одесский вестник. – 1837. – 4 августа.
- ⁷⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 5, оп. 1, спр. 388, арк. 17.
- ⁷⁸ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX ст.). – Киев, 1999. – С. 210–243.
- ⁷⁹ Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Екатеринославская губерния. – С.-Петербург, 1862. – С. 260.
- ⁸⁰ Там же. – С. 241.
- ⁸¹ Вавилов И. Беседы русского купца. – Т. 1. – С.-Петербург, 1846. – С. 68.
- ⁸² Там же. – С. 104.
- ⁸³ Д.К. О торговом сословии Одессы, особенно русском // Одесский вестник. – 1845. – 28 апреля.
- ⁸⁴ Напр.: Исторический очерк торгового развития Одессы // Новороссийский телеграф. – 1876. – № 327.
- ⁸⁵ Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 42.
- ⁸⁶ ДАРФ. – Ф. 109, оп. 3, спр. 1735, арк. 1 зв.
- ⁸⁷ Субботин А.П. В черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в западной и юго-западной России за лето 1887 г. – Вып. 2. – С.-Петербург, 1890. – С. 212.
- ⁸⁸ Там же. – С. 215.
- ⁸⁹ Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст.: Навч. посібник. – Херсон, 2003. – С. 112, 114.
- ⁹⁰ Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. – С. 33.
- ⁹¹ Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 гг. – К., 1895. – С. 141–143.
- ⁹² Історія Києва. – К., 1960. – Т. 1. – С. 393, 395.
- ⁹³ Невзоров А. Указ. соч. – С. 197.
- ⁹⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т. 16: Киевская губерния. – С. 51.
- ⁹⁵ Лазанська Т. Історія підприємництва (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 169.
- ⁹⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 9. – № 7694-а.
- ⁹⁷ Ковалинский В. Меценаты Киева. – С. 175.
- ⁹⁸ Михаил Порфирьевич Дегтерев (некролог) // Киевлянин. – 1898. – 22 декабря. – №353. – С. 3.
- ⁹⁹ Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – С. 125.

- ¹⁰⁰ Кальницький М. Синагога Киевской иудейской общины. – С. 13.
- ¹⁰¹ Киевлянин. – 1882. – 8 января. – №5. – С. 2.
- ¹⁰² Киевлянин. – 1880. – 11 сентября. – №198. – С. 2.
- ¹⁰³ Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – С. 25.
- ¹⁰⁴ Киевлянин. – 1868. – 5 сентября. – № 106. – С. 3.
- ¹⁰⁵ Субботин А.П. Указ. соч. – С. 113, 114, 117.
- ¹⁰⁶ Волынские губернские ведомости. – 1860. – 9 апреля. – №15. – С. 1.
- ¹⁰⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. X. – Ч. 3: Волынская губерния / Сост. штабс-капитан Фритче. – С.-Петербург, 1850. – С. 99.
- ¹⁰⁸ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Сост. подполковник А. Забелин. – Ч. 1. – К., 1887. – С. 129.
- ¹⁰⁹ Материалы для статистики Российской империи. – Ч. 2: Свод городских отчётов по Харьковской губернии за 1837 г. – С.-Петербург, 1839. – С. 90.
- ¹¹⁰ Исчисление населения г. Харькова и его пригородов 10 мая 1916 года. – Харьков, 1916. – С. 2; *Абрамович И.А.* Канализация города Харькова (1912–1980 гг.): опыт проектирования и строительства. – Харьков, 1997. – С. 8.
- ¹¹¹ Материалы для статистики Российской империи, издаваемые при Статистическом отделении Совета МВД. – Ч. 2: Свод городских отчётов по Харьковской губернии за 1837 г. – С.-Петербург., 1839. – С. 120; Харьковский календарь на 1884 год / Под ред. Л.С. Ефименко, год 12-й. – Харьков, 1883. – С. 136.
- ¹¹² Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. – Ч. 2. – С.-Петербург, 1863. – С. 3.
- ¹¹³ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 143.
- ¹¹⁴ *Карпов В.П.* Харьковская старина. Из воспоминаний старожила. – Харьков, 2007. – С. 201–203.
- ¹¹⁵ *Бровер І.М.* Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – С. 86.
- ¹¹⁶ *Багалеї Д.І., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования. – Т. 2. – С. 131.
- ¹¹⁷ *Аксаков И.* Указ. соч. – С. 6.
- ¹¹⁸ *Павлович В.* Указ. соч. – С. 190.
- ¹¹⁹ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. – Екатеринослав, 1867. – С. 170.
- ¹²⁰ *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. – С. 350.
- ¹²¹ *Павлович В.* Указ. соч. – С. 260.
- ¹²² *Болсуновський С.М.* Катеринослав–Дніпропетровськ – 225. Видатні особистості та обличчя міста. – С. 7.

¹²³ Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. – 2-е изд., доп. – Днепропетровск, 1996. – С. 127.

¹²⁴ ДАРФ. – Ф. 109, оп. 3, спр. 1691, арк. 1 зв.

¹²⁵ Дубінець С.В. До питання про склад торговельної буржуазії Донбасу та Придніпров'я (кінець XIX – початок XX ст.) // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. – Кн. 10. – Донецьк, 2003. – С. 138 (досліджуван- ний регіон включає Катеринославську та частину Харківської губерній).

¹²⁶ Московский район, г. Харьков. История и современность / Ю. Кроль, В. Зайцев, С. Куделко и др. – Харьков, 1994. – С. 15.

Розділ 3.

ФОРМИ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ КУПЕЦЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Основною і доволі прибутковою сферою діяльності купецтва в усі часи була торгівля, яка забезпечувала зв'язок між окремими учасниками суспільного виробництва, постачала виробнику необхідні сировину й товари, виступала посередником між виробниками і споживачами продукції, об'єднувала різні галузі виробництва та регіони. Вона була важливим чинником у розвитку економіки, розкладанні натурального господарства, розширенні й консолідації національного ринку, сприяла зміцненню зв'язків не тільки між розрізненими економічними регіонами, а й з іншими державами. При вмілому веденні торгівля давала чималий зиск комерсанту. Як писав у першій чверті XIX ст. у своєму огляді прав і обов'язків російського купецтва П.Іванов, "торгівля є одним із найважливіших чинників народного достатку. Вона сприяє досягненню могутності й багатства; без неї суспільство, як тіло без душі, в'яне і занепадає; вона схожа на величну благодітельну ріку, яка зропує простір рівнин, розливає на всі статки величні дари свої"¹.

Разом із розвитком товарного виробництва і грошового обігу, формуванням українського ринку у системі загально-російського відбувався процес становлення купецтва, зростання купецького капіталу, який виступав посередником при обміні товарів різних виробників. Купецький капітал за певних умов сприяв створенню передумов для виникнення і розширення капіталістичних відносин в умовах існування кріпосницької системи. Використовуючи нееквівалентний обмін, він прискорював концентрацію грошових багатств в ок-

ремних осіб, відігравав роль важливого каналу в первісному нагромадженні капіталу.

До кінця ХІХ ст. купецьке підприємництво охоплювало всі відомі форми – від одноосібного бізнесу до керівництва великими корпоративними й акціонерними підприємствами. При цьому багато купців, що займалися підприємництвом одноосібно, одночасно володіли акціями (паями), перебували на посадах в асоційованих підприємствах. Адже купець міг займатися відразу кількома видами підприємницької діяльності. Купецтво, як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства, не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того або іншого напрямку підприємницької діяльності. З індустріальним розвитком України воно освоювало все більш складні форми організації підприємницької діяльності, зважаючи на те, що процес первісного нагромадження капіталів унаслідок збереження кріпосницьких пережитків відбувався уповільнено і продовжувався протягом усієї другої половини ХІХ ст., а, отже, підприємцям не вистачало необхідних коштів для заснування великих торгових і промислових фірм.

ХІХ ст. було етапом подальшого розвитку торгівлі на українських землях. У цей час багаторазово зростає торговий обіг на ярмарках і базарах, збільшується кількість нових ярмаркових і базарних пунктів, міських і містечкових крамниць, продаж ними товарів, асортимент яких постійно розширювався. Уже з початком століття проглядалися ознаки того, що українські губернії в загальноросійській економіці перетворюються на важливий регіон розвинутої торгівлі, форми та характер якої активно еволюціонували. Співіснування різних її форм (від ярмаркової й розносної до стаціонарної, більш властивої для капіталістичного господарства) відбивало багатокладність української економіки. До кінця століття найбільшим розвитком торгівлі в Україні вирізнялися Херсонська, Київська і Харківська губернії. Так, на цей час у межах Російської імперії Херсонська губернія за обігом внутрішньої торгівлі посідала третє місце (1 757 млн руб.), Київська – восьме (709 млн руб.), а Харківська – дев'яте (530 млн руб.)².

Велике значення, незважаючи на розвиток стаціонарної торгівлі, збільшення її товарообігу та зростання асортименту товарів, у їх розподілі мали періодичні форми товарообміну – ярмарки, які були барометром економічного клімату, регулятором господарського життя насамперед у дореформений час, коли їх роль була незамінною, що тільки з появою бірж почала падати. Саме тут формувалася баланс між попитом і пропозицією, виробництвом та споживанням, отримували схвалення одні товари й відхилялися інші, визначалися напрямки розвитку різних галузей економіки.

Потужний потенціал сільського господарства українських губерній, наявність торгових сухопутних і водних шляхів, що поєднували найбільші міські центри, із давніх-давен сприяли процвітанню ярмаркової торгівлі, постійно приваблювали на них звідусіль численних продавців і покупців, серед яких виділялися купці-оптовики. Вже у XVII ст. тут існували великі ярмарки, як у Кролеві, Ромнах і Ніжині, на які з'їжджалися українські, польські, російські, грецькі, валашські, данцизькі та інші купці. У XIX ст. більшість із них хоча й продовжили своє існування, але вже втратили попереднє значення у зв'язку з тим, що з приєднанням Новоросійського краю до Росії ярмаркова торгівля відсунулася на південь. Почали зростати нові ярмаркові центри, розташовані південніше попередніх, особливо у Харкові і Полтаві. На середину 1890-х рр. у 9-ти українських губерніях налічувалося аж 3879 ярмарок різної величини, зокрема у Полтавській – 991, Харківській – 801, Волинській – 581, Чернігівській – 413, Катеринославській – 386, Київській – 233, Херсонській – 188, Подільській – 149 і Таврійській – 137³. За товарообігом перше місце посідали харківські ярмарки, потім ішли полтавські.

На цей час в Україні сформувалося кілька значних центрів ярмаркової торгівлі, серед яких слід насамперед виділити Харків (найбільшими були Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський ярмарки), Полтаву (Іллінський ярмарок, який у 1853 р. був переведений сюди з Ромнів), а також Київ (найважливіший Хрещенський контрактний ярмарок на Подолі)⁴. Ці та інші ярмарки, відбуваючись один за одним про-

тягом усього року, були тісно пов'язані між собою – нерозпроданий товар часто перевозився на наступний ярмарок. На межі XIX–XX ст. у значних торгових центрах створювалося усе більше постійних складів для товарів, у зв'язку з чим попередній характер ярмарків дещо втрачався.

Маючи всеросійське значення протягом усього XIX ст., вищеназвані харківські ярмарки, що діяли з XVIII ст. (Хрещенський – із 6 січня до 1 лютого; Троїцький – із 1 до 17 липня; Успенський – із 12 серпня до 1 вересня і Покровський – із 1 до 26 жовтня)⁵, зосереджували різноманітні товари на продаж у великій кількості, що неухильно зростала. Порівнявши привіз головних товарів на ці ярмарки за 1815 і 1846 рр., було з'ясовано, що бавовняні вироби зросли у 4 рази, шовкові і напівшовкові – у 6 разів, мідні і залізні – у 3,5 раза, пригін різної худоби – у 3 рази. З усіх ярмарків, що відбувалися у Харкові, найбільший торговий обіг не тільки в регіоні, а й в Україні, мав Хрещенський, який у середині XIX ст. був третім за обігом торгівлі у Російській імперії після Нижегородського й Ірбітського⁶. На нього з'їжджалося купецтво з усіх українських губерній, а також із багатьох центральноросійських, Кавказу, Дону та інших регіонів. Зокрема, у 30-х рр. XIX ст. на Хрещенському ярмарку у Харкові зустрічалися продавці суздальських товарів, а саме холста, ситцю, набойки, шовкових і парчевих тканин, із продавцями різних товарів із Москви, які надходили туди з найвіддаленіших місць, – цукру, кави, чаю, сибірського хутра, сукна, книг, галантереї, уральського заліза і міді та ін. Із Криму, Одеси, із Донської області, Таганрогу і Кизляра привозилися вина різних сортів, бакалійні товари і риба. Туди ж із Бердичева доставлялися золоті та срібні прикраси. Особливе місце мала торгівля кіньми, які вирощувалися на поміщицьких кінських заводах Харківської губернії. Загальна вартість товарів, які привозилися у середині 1830-х рр. на Хрещенський ярмарок, дорівнювала сумі у понад 17 млн руб.⁷. Часто від ходу цього ярмарку залежала подальша торгівля на наступних українських ярмарках.

Серед українських ярмарків Хрещенський мав переважно мануфактурний характер, оскільки на долю цього товару при-

падала половина всього його збуту. Троїцький ярмарок був головним вовняним ринком в Україні. Вовна сюди привозилась із південних українських губерній, а закуповувалася купцями з Москви, Царства Польського, Клинців, а також приїжджими іноземними комерсантами. Успенський ярмарок мав характер переважно вовняного, а Покровський – мануфактурного⁸.

У 1879 р., в один зі сприятливих років у другій половині ХІХ ст., на вищеназваних чотирьох харківських ярмарках було реалізовано товарів на 42,7 млн руб.⁹. На середину 1890-х рр. увесь ярмарковий обіг торгівлі у Харкові, в якій брали участь 439 фірм, вимірювався вже 50 млн руб.¹⁰. Найбільше значення в торгівлі міста у цей час мали мануфактурні вироби, потім шкіра, вовна, цукор, вина, тютюн і залізні вироби. Значне місце належало також мінеральному паливу. Місцеве харківське купецтво хоча й діяло під час ярмарків у посиленому режимі, усе ж не грало на них домінуючої ролі і відтіснялося торговцями, які приїздили сюди з віддалених місцевостей. Із часом сума виручки від харківських ярмарків стала меншою. Зокрема, у 1911 р. вона становила тільки 37,8 млн руб., що можна пояснити спадом ярмаркової торгівлі і збільшенням кількості стаціонарних магазинів та крамничок у місті¹¹.

Тривалість Іллінського ярмарку, на якому у середині ХІХ ст. збиралося до 50 тис. продавців і покупців, офіційно визначалася двома тижнями (із 21 липня), проте на практиці була значно довшою. З'явившись ще в останній чверті ХVІІ ст. у Ромнах, цей ярмарок у наступному столітті став одним із найбільших на Лівобережній Україні¹². О.Ф.Шафонський так охарактеризував торгове значення ярмарків у Ромнах наприкінці ХVІІІ ст.: “Роменські ярмарки, особливо Вознесенський та Іллінський, в усій Малоросії першими вважаються. Вознесенський та Іллінський продовжуються по два і до трьох тижнів, і на них з'їжджаються багато поміщиків, усі малоросійські і багато великоросійських купців із Москви, Тули, Калуги, Орла, Болохова, Воронежа, Курська, Харкова, Стародуба, Києва, із Білорусії, вірмени з Астрахані, турки і татари, і навозять усіляких красних кращих товарів, як-от: сукна, шовкових і бавовняних тканин, срібного посуду, золотих і ал-

мазних речей. Ніжинські греки привозять багато шовкових італійських і турецьких різних товарів... У цей та Іллінський ярмарки з усіх заводів і з донських станиць наводять табунами велику кількість коней, а з навколишніх місць рогатої худоби; у цей час можна кращих коней цугами купити. Словом, у Ромни купці великі по торгу відправляють справи, продаючи і міняючи товари і переписуючи вексели”¹³.

А ось що писав один із кореспондентів “Основи” у 1861 р., наслідуючи народну говірку, про Іллінський ярмарок, що містився на великій території (90 десятин) уже в Полтаві, біля р. Ворскла: “Коли наш Іллінський ділити по націям, то можна вивести такий рішенець: на сільським чи кінним ярмарку найбільша груда товару йде з рук наших земляків, чи то панів чи то простих; тут наші беруть гору і лічбою, і капіталом, москалі у своїх руках держать торг тільки невисоким красним товаром і то наполовину з нашими. Залізо ж і ремінна робота уся в московських руках. Торг бакалією у руках ормен, караїмів і греків... У татар тільки торг шкурами й смухами, а щодо жидів, то сей народ, по правді сказати, нічого сам не виробляє, а тільки перекупає і перепродає чуже – найбільш вовну, коні, смухи і пір’я. Бідні торгують, не маючи капіталу, і якось перебиваються”¹⁴.

Переведений до Полтави у зв’язку з посиленням економічного значення цього міста, Іллінський ярмарок спершу збільшив свій товарообіг, оскільки знаходження такого важливого ярмаркового пункту поближче до Новоросії відповідало загальному напрямку торгівлі. Але з останньої чверті ХІХ ст., завдяки більш центральному розташуванню Харкова обсяги торгівлі в Полтаві почали невпинно скорочуватися, зменшившись таким чином у 15 разів¹⁵.

Найважливішим ярмарком на Правобережжі вважався Хрещенський контрактний ярмарок у Києві (відбувався з 15 січня до 1 лютого), переведений сюди у 1798 р. із м. Дубно Волинської губернії. Він мав важливе значення як по привозу і продажу товарів, так і по комерційних угодах, обслуговуючи великий економічний район. Сюди купці привозили товари з багатьох російських губерній, Прибалтики, Кавказу, Царства

Польського і Литви¹⁶. Так, протягом 1843–1849 рр. на Київський контрактний ярмарок було привезено товарів на 5 млн 988 тис. руб. Із цієї суми на товари, доставлені московськими купцями, припадало 1 млн 778 тис. руб., київськими – 1 млн 91 тис. руб., бердичівськими – 793 тис. руб., петербурзькими – 667 тис. руб., верейськими, богородськими, бронницькими, дмитрієвськими і коломенськими – 210 тис. руб., тифліськими, вірменськими та іншими купцями з Кавказького краю – 175 тис. руб., житомирськими, кременецькими, дубенськими і заславськими (Волинська губернія) – до 109 тис. руб., варшавськими – 146 тис. руб. Загальна кількість учасників на цей час становила від 10 до 15 тис. осіб, а одних купців – від кількох сот до 3000 осіб¹⁷.

Поряд із цим київський ярмарок не випадково мав назву контрактного – тут укладалися різноманітні угоди, договори, контракти. Так, у 1892 р., коли його комерційне значення відчутно підупало у порівнянні з дореформеним часом, цукрозаводчики, землевласники, промисловці і торговці підписали між собою протягом “контрактів” різних угод на купівлю і продаж цукру, хліба, олії, металу, деревини, земель, на орендування маєтків, на укладення підрядів на суму в 17 млн руб.¹⁸. За таких умов, ярмарок у Києві, на який з’їжджалися купці й інші підприємці та землевласники з усіх європейських регіонів Російської імперії та з-за кордону, набував характеру біржі. У цілому, київські контракти, які починались на початку року, з’ясовуючи результати торгово-промислової діяльності у середині басейну Дніпра за попередній рік, особливо в галузі цукроваріння, накреслювали програму такої діяльності на наступний.

Значні ярмарки діяли в кожній губернії, серед яких варто згадати Маслянський і Вознесенський у Ромнах, Петропавлівський у Катеринославі, Нікольський і Покровський у Каховці, Троїцький у Балті і Петропавловський у Ярмолинець Подільської губернії. У більшості випадків вони були визначальними для місцевої економіки і торгівлі. Зокрема, М.Арапдаренко звернув увагу на те, що Іллінський ярмарок справив значний вплив на товарообіг 1100 великих і малих міських та

сільських ярмарків Полтавщини. На них закупувалися для продажу на Іллінському ярмарку сільськогосподарські продукти, а також продавалися товари, що надійшли з нього¹⁹.

Наприклад, у Кам'янці-Подільському на початку 1880-х рр. існували 4 ринкові площі, на яких з інтервалом у три місяці по черзі розгорталося економічне життя. До цього слід додати щотижневий базар, котрий приваблював селян із навколишніх сіл, торговців худобою з Волині та Поділля, а також купців здалека – із Києва, Харкова та Варшави²⁰.

У Чернігівській губернії у середині 60-х рр. XIX ст. найбільшими торговими центрами були такі міста, як Глухів, Стародуб, Ніжин, Новозибків, Кролевець та посад Клинець, які ще задовго до цього були відомі своїми ярмарками, відповідно в них і кількість купецьких капіталів щорічно оголошувалося найбільше (найзначнішими в губернії купцями були торговці хлібом Терещенки з Глухова, коноплями – Шведов із Новозибкова та “красними товарами” – Філатов зі Стародуба). Зокрема, в 1860 р. у губернії функціонувало 203 різні за розмірами ярмарки, на які було привезено товару на суму в 7 512 289 руб. та продано – на 3 616 449 руб. (тільки на найбільший із них – Воздвиженський у Кролевці – надійшло товару на 5 446 900 руб., якого було реалізовано на 2 497 665 руб.)²¹.

Глухів у середині XIX ст. упевнено утримував позиції найбільшого центру хлібної торгівлі не лише у тодішній Чернігівщині, а й на всьому Лівобережжі. Місцеві купці щороку закупували в Курській, Орловській та Харківській губерніях до 3 млн пудів зерна і продавали його насамперед у північних повітах Чернігівської та білоруських губерніях. Глухівські комерсанти за розмірами своїх капіталів утримували перше місце в губернії, зокрема обіг найпотужнішого торгового дому Терещенків, який у своїх руках зосереджував половину хлібної торгівлі, напередодні скасування кріпацтва сягав понад 3 млн руб.²²

Ставши найбільшими зерноторговцями на Глухівщині, ця купецька родина у пошуках нових ринків збуту, найнявши чумаків, узялася за організацію перевезення на волах хліба до Криму, а звідти – солі й риби. Розширивши вигідну торгівлю з

Кримом, Терещенки у Глухові побудували великі комори для зберігання продукції. Можливість наймати чумаків для доставки великих партій солі та риби з далекого Криму свідчила не тільки про значимість здійснюваних комерсантами операцій, а й про їх фінансову самостійність. Терещенки, як далекоглядні купці, вчасно оцінили переваги стаціонарної торгівлі, тому всіляко її розширювали. Так, найуспішніший із них – Микола Артемійович – разом зі своїм тестем глухівським купцем Г.Є.Беловським напередодні реформи 1861 р. володів 202 магазинами й отримував від них щорічно 10 тис. руб. чистого прибутку²³.

Розвиток ярмаркової торгівлі сприяв її спеціалізації зі збуту сировини й промислових товарів, які після закупки розвозилися по Україні й продавалися на невеликих ярмарках, кількість яких постійно зростала. У багатьох районах усе більшого значення набувала крамнична торгівля купців-оптовиків, котрі нерідко контролювали збут цілого району. Зокрема, у Харкові в постійній крамничній торгівлі роль місцевих купців була більш значною, ніж на ярмарках. Уже у 1830-х рр. тут налічувалося понад 200 крамниць, де цілий рік перепродувалися різні товари, здебільшого придбані місцевими купцями на відомих харківських ярмарках²⁴.

Основними організаційними формами підприємництва у ХІХ ст. були одноосібні підприємства, акціонерно-пайові компанії і торгові доми. До останніх належали повні товариства і товариства на вірі (командитні товариства). Уперше вони з'явилися на початку ХІХ ст., коли маніфестом Олександра І від 1 січня 1807 р. "Про дарування купецтву нових вигод, відзнак, переваг і нових способів для поширення та посилення торговельних підприємств"²⁵ було закладено правові підвалини для розвитку оптової торгівлі і великої промисловості. Згідно з цим документом товариства повні й товариства на вірі трактувалися як купецькі товариства. Їх методи організації залишалися незмінними протягом ХІХ ст. Товариства повні були переважно закладами сімейного підприємництва, із вказівкою імен засновників, які об'єднували вузьке коло близьких людей. Вони мали налічувати не менше двох

акціонерів відповідної гільдії, які діяли спільно і несли рівну відповідальність своїм майном. Учасник одного товариства не міг одночасно брати участь в іншому²⁶.

У товариствах на вірі їхні співвласники поділялися на повних товаришів, права й обов'язки яких були такими ж, як у господарів торгових домів із повною відповідальністю, та інвесторів – вкладників, що брали участь у справі чітко визначеними внесками і несли відповідальність лише в обсязі їх розмірів²⁷. У назві товариств на вірі після перерахування прізвищ, які складали його, до імен засновників додавалося "Ко". Така форма організації підприємства дозволяла їх власникам залучити у справу додаткові кошти, зберігаючи повний контроль над нею. Товариства на вірі були вищою формою асоціації капіталів, яка була близькою до акціонерно-пайових компаній, нерідко відрізняючись від останніх лише відсутністю затвердженого статуту.

Для реєстрації торгового дому необхідно було лише подати установчий документ (договір) у місцеві органи влади. Проте торгові дома як форма організації підприємництва набули популярності серед купців України переважно з останньої чверті XIX ст., коли економічний розвиток вимагав ускладнення форм господарської діяльності, розширення колективного підприємництва, що дозволяло акумулювати великі капітали. До цього часу, наприклад, харківські купці, заснувавши торговий дім, як правило, не розвивали справу спільними зусиллями, а просто відкривали кілька підприємств під однією фірмою. Багато таких компаній виявлялися нестійкими і швидко розпадалися²⁸.

Організація фірм у формі торгових домів найбільше відповідала сімейному характеру купецького підприємництва. Нерідко такі компанії утворювали представники одного купецького роду: самостійні купці і їхні сини, спадкоємці після смерті глави купецького сімейства, які не хотіли або не могли поділити підприємство на окремі частини, рідні брати-купці, які мали спільну справу, чоловік і дружина, котрі були рівноправними партнерами у підприємстві та ін. Принагідно зауважимо, що дворяни і чиновники вкрай рідко ставали заснов-

никами торгових домів, тому що вважали таку форму організації підприємництва не гідною їх соціального статусу.

Торгові дома були повноправними юридичними особами і рідко змінювали свою назву, хоча з часом могли змінитися не тільки власники, а й тип фірми. Більшість торгових домів мало чим відрізнялися від одноосібних і сімейних підприємств, що знаходилися у спільному володінні кількох фізичних осіб. До кінця XIX ст. гільдійські свідоцтва повинні були викуповувати не тільки сам торговий дім, як юридична особа, а й усі співвласники, які несли повну відповідальність. Після реформи 1898 р. повні товариші одержали право на придбання гільдійського свідоцтва за промисловими свідоцтвами, виданими на ім'я компанії. Офіційна дорадянська статистика враховувала власність торгових домів як особисту. Більше того, у разі, коли назви торгових домів збігалися з іменами їхніх реальних власників, поряд із ними міг указуватися соціальний статус останніх²⁹.

Серед засновників торгових домів купецтво продовжувало залишатися основним елементом. Особливо наприкінці XIX ст. темпи приросту в торговому секторі України були надзвичайно високими. За підрахунками Т.І.Лазанської, на основі даних, що були отримані міністерством фінансів від міських і купецької в Одесі управ, на початок 1893 р. в українських губерніях було зареєстровано 164 торговельні фірми із загальною сумою капіталу в 6 592 000 руб., з яких 4 765 000 руб. належало 130 повним (близько 36,7 тис. на кожне з них) і 1 827 000 руб. – 17 товариствам на вірі (53,7 тис. на кожне). Частка України у загальноімперській чисельності торгових домів становила на той час 12,5% та, відповідно, 7% капіталів.

Водночас майже дві третини таких товариств розміщувалися у Херсонській, Київській і Харківській губерніях, які відзначалися найвищим розвитком торгівлі в Україні. Зокрема, 81 торговий дім був зосереджений у Херсонській губернії (із них 71 розміщувався в Одесі, акумулювавши 65,15% (4 295 000 руб.) усіх капіталів, що були задіяні у торгових домах України), 31 – у Київській та 26 – у Харківській губерніях. Серед 353 власників усіх торгових домів в Україні, які потра-

пили до цього списку, 186 були купцями і 12 – спадковими почесними громадянами (разом становили 56,1% від загальної кількості)³⁰.

Майже всі великі торгові дома, засновані в Україні до 1893 р., а їх було 14 (із них 11 з капіталом від 100 до 800 тис. руб. знаходилися в Одесі), за винятком Л.Рабиновича (його капітал становив 800 тис. руб.), братів Яловикових (120 тис. руб.), О.Бродського (155 тис. руб.) і Ф.Полянського (200 тис. руб.), належали іноземцям, які займалися торгівлею хлібом та здійснювали банківські операції. Зокрема, до них належали фірми швейцарця Ф.Енні разом із греком П.Родоканакі (200 тис. руб., заснована в 1883 р.), грека Д.Мавро (300 тис. руб., 1806 р.), італійців братів Анатра (100 тис. руб., 1875 р.), греків братів І. та О.Вучини (150 тис. руб., 1830 р.), П.Родоканакі разом із М.Маврокордато (300 тис. руб., 1819 р.), три фірми, засновані братами Дрейфусами з Франції (одна – на 200 й дві – по 100 тис. франків кожна), австрійців братів А. та О.Тработті (100 тис. руб., 1836 р.)³¹.

Із подальшим розвитком підприємництва в Україні відбувалося зростання чисельності торгових домів. На 1904 р. таких уже налічувалося 400, а серед їх 824 власників 195 належали до купецького стану і 23 – до спадкових почесних громадян, що у підсумку становило 26,5%³². Отже, порівняно з 1892 р. питома вага купецтва серед власників і співвласників торгових домів до 1904 р. знизилася більше, ніж удвічі. Падіння купецької активності було пов'язане із запровадженням з 1898 р. у країні нового порядку у промисловому оподаткуванні, згідно з яким підприємницька діяльність не пов'язувалася з належністю до гільдій. Зі зменшенням вибірки гільдійських свідоцтв падала й чисельність підприємців, які володіли купецьким званням.

До 1911 р. в Україні було вже 918 торговельних домів, що становило більше 15% їх загальної кількості в імперії, а серед їх власників кушців налічувалося 474 і спадкових почесних громадян – 60 (разом становили 25,7% усіх власників). Із цієї кількості торгових домів 267 були торговельно-промисловими (з капіталом 21 647 164 руб.) і 615 – суто торговельними (з капіталом 9 949 717 руб.), у решти – 36 домів – дані про капіта-

ли відсутні³³. Порівняно з 1904 р. загальна кількість торгових домів в Україні зросла на 56,43%.

Отже, на межі ХІХ–ХХ ст. в Україні йшло інтенсивне зростання чисельності торгових фірм та акумуляції у них капіталів. Протягом 1892–1911 рр. кількість таких підприємств збільшилася в 5,6 раза, а їх капітали – у 4,8 раза. Незважаючи на те, що акумуляція коштів у торгових домах була нижчою, більш архаїчною у порівнянні з організацією капіталів в акціонерних товариствах, вона сприяла розширенню і поглибленню капіталістичних ринкових відносин в Україні. Найактивнішим соціальним прошарком торговельних домів було купецтво, на частку якого навіть напередодні 1914 р. припадало понад чверть власників та співвласників фірм.

Друге та третє місце за кількістю торгових домів у 1892 р. після Херсонської губернії належало Київській і Харківській губерніям, в яких налічувалося відповідно 31 і 26 торгових домів. Серед їх власників у Київській було 36 купців і два спадкові громадянина, а у Харківській – 25 купців і 4 спадкові громадянина³⁴. Зокрема, на початку 1890-х рр. на Харківщині найстарішим торговим домом було купецьке повне товариство “Рубінштейн і сини”, організоване в 1870 р. спадковим почесним громадянином і харківським 1-ї гільдії купцем Рувимом Йосифовичем (Романом Осиповичем) Рубінштейном і його дітьми Адольфом і Леоном. Крім нього, в 70-х рр. ХІХ ст. у губернії діяли ще два торгові дома, засновані купцями. У 80-х рр. купці стали засновниками 12-ти торгових домів, а в 1890–1892 рр. – ще 5-ти. У 1904 р. повними товаришами торгових домів виявилися 43 (12%) самостійних харківських купця. Слід зазначити, що в губернському центрі реєструвалася переважна більшість подібних компаній (на 1892 р. – 97,6%, на 1904 р. – 75%, на 1911 р. – 88%)³⁵.

Найпотужніші торгові фірми поширювали свою діяльність на великі регіони, намагаючись монополізувати ринки збуту товарів. Серед таких торгових домів у 1911 р. в Україні слід назвати товариство “Спадкоємці Л.Є.Кеніґа”, що оголосило найбільший товариський капітал – 21 млн руб. Фірма була зареєстрована в Петербурзі, але об’єднувала конгломерат

підприємств та маєтків у Харківській губернії (нею володіли почесні громадяни з купецького стану Юлій, Олександр, Фрідріх і Карл Леопольдовичі Кенігі). Фірма "І.Г. Харитоненко із сином", заснована у 1884 р. на тій же Харківщині (капітал 4 млн 630 тис. руб.), була найбільшим із зареєстрованих на території України торгових домів (його господарі до 1901 р. залишалися сумськими купцями). Далі за розмірами оголошеного капіталу йшли "Товариство Стодольської сукняної фабрики Д.В.Баришнікова із синами" на Чернігівщині (3,5 млн руб.), торговий дім "Г.А.Нібург і К°" та "Абрагам Якович Кон" у Катеринославі (кожен – по 2 млн руб.), товариство М.Ашкеназі в Одесі (1,5 млн руб.)³⁶.

Вищою формою підприємництва, що давала можливість організовувати нові заводи і фабрики на капіталістичних засадах, були акціонерно-пайові товариства, які випускали акції і паї, організовували велике виробництво і часто одержували надприбутки. Ця організаційна форма мала широке застосування у цукровому виробництві, у галузях важкої промисловості – металургійній, вугледобувній, залізорудній, машинобудівній. В умовах вільної конкуренції процеси акціонування посилювалися, що сприяло концентрації виробництва і капіталів. Акціонерні об'єднання в Російській імперії особливо активно почали виникати з 90-х рр. XIX ст. За далеко неповними даними, на 1905 р. в Україні діяло 285 товариств³⁷. Утім, представники купецького стану у створенні акціонерно-пайових компаній у порівнянні з торговими домами відігравали де-що менш помітну роль.

У Російській імперії існували два основних типи акціонерно-пайових підприємств – акціонерні товариства ("акционерные общества") і товариства на паях ("товарищества на паях"). Формально вони відрізнялися тільки тим, що в назві перших фігурували „общество" або "компания", а других – "товарищество". Крім того, цінні папери, що випускалися першими, називалися "акціями", а другими – "паями". Однак самі ці терміни вказують на історично сформовані розходження в типі господарської культури і частково розкривають особливості стратегічного підходу засновників до діяльності підприємства.

Основний капітал акціонерно-пайових товариств поділявся на рівні частки, право на володіння якими засвідчувалося особливими цінними паперами – акціями або паями. Співвласники акціонерно-пайових компаній мали право брати участь у керівництві підприємством, право на частину прибутку (дивіденди) і на частку майна у разі ліквідації. Їх права теоретично були у пропорційній залежності від частки (кількості) акцій або паїв, що належали їм. У випадку банкрутства акціонерно-пайових компаній відповідальність акціонерів (пайовиків) обмежувалася частиною основного капіталу, що належала саме їм. Принципи обмеженої відповідальності вимагав істотних гарантій кредитоспроможності. Тому затвердження статутів акціонерно-пайових підприємств відбувалося на урядовому, а іноді навіть на рівні імператора, а вся їх діяльність жорстко контролювалася державою (звіти і баланси повинні були публікуватися). Вищим органом управління були загальні збори акціонерів (пайовиків). Безпосереднє розпорядження справами компанії здійснювало виборне правління, що складалося з кількох членів (директорів) і голови (директора-розпорядника), а його дії контролювали рада (або депутати) і ревізійна комісія.

Пайові компанії, як правило, більше відповідали класичному визначенню торгового товариства. Від акціонерних товариств їх відрізняло порівняно вузьке і стає коло учасників, більшість з яких зберігали безпосередній зв'язок із підприємством. Товариства на паях виникали тоді, коли підприємці ждали уникнути ризику повної відповідальності, зберігши максимальний контроль над своїм бізнесом. За складом учасників та організацією роботи такі компанії не відрізнялися від більшості торгових домів. Іноді вони мали виключно сімейний характер.

На відміну від товариств на паях, акціонерні товариства найчастіше виникали, коли засновникам був потрібний великий статутний фонд для реалізації якоїсь комерційної ідеї. Їхніми співвласниками могли стати різні, непов'язані між собою люди. Виключення акціонерно-пайових компаній зі сфери звичайної торгово-промислової (купецької) діяльності означа-

до, зокрема, звільнення акціонерів від необхідності вступу до купецьких гільдій. Тому така знеособлена форма підприємництва традиційно вважалася найбільш прийнятною для представників привілейованих станів. Так, в єдиному акціонерному товаристві, зареєстрованому у Харківській губернії в першій половині XIX ст., – “Акціонерній компанії з торгівлі вовною” – купецький капітал був практично відсутній і в пореформені роки. У самому Харкові одним із небагатьох акціонерних товариств, організованих винятково купецтвом, був Торговий банк (1868 р.). Усі 5 його засновників були самостійними купцями, а з 23 перших акціонерів до купецького стану належали 22³⁸.

Суб'єктами підприємницької діяльності в Російській імперії могли виступати різні юридичні особи, які перебували в кооперативній, становій, суспільній і державній власності. В їхній роботі також брали участь представники купецтва. Маючи блискучі ділові риси, купці часто запрошувалися на відповідальні посади. Формально всі вони, від бухгалтера до голови правління, вважалися найманими службовцями. На практиці у цій же категорії опинялися наймогутніші ділки, які володіли контрольними пакетами великих компаній. Так, рід діяльності харківського купця О.К.Алчевського, який наприкінці XIX ст. очолював впливову підприємницьку групу, визначався не інакше, як “приватна служба”.

З іншого боку, управлінські посади у великих фірмах і компаніях нерідко давали купцям більший дохід, ніж їхній власний бізнес. Іноді робота менеджера ставала основним заняттям. Так, харківський купець О.О.Сериков (однофамілець відомої купецької династії, що розбагатіла на торгівлі рибою), почавши виявляти ділову активність як одноосібний підприємець, уже в 1866 р. увійшов до першого складу ради Харківського товариства взаємного кредиту. Незабаром він обійняв дві посади, що залишалися його основним місцем роботи до самої смерті (1888 р.): члена ревізійної комісії Земельного банку (із 1871 р.) та члена правління і касира Другого товариства взаємного кредиту (із 1872 р.)³⁹.

Поряд із цим навіть на початку ХХ ст. купці продовжували в широких розмірах вести ділові справи одноосібно, особливо в торгівлі, де левова частка всіх прибутків належала великим комерсантам. Дрібні підприємці перебували в повній залежності від оптовиків, відіграючи фактично роль їхніх агентів. Зокрема, у Харкові навіть 1917 р. з 230 самостійних харківських купців, що займалися підприємницькою діяльністю, 172 (74,8%) мали станові гільдійські свідоцтва на торговельні підприємства⁴⁰.

Активну діяльність купецтво проявляло і в промисловій галузі. Нагромадивши капітали на торгових операціях, воно ще за доби феодалізму долучалося до заснування фабрик і заводів. Їх підприємства, які використовували найману працю, вигідно відрізнялися від дрібних селянських промислів і поміщицьких кріпосних мануфактур. Саме за широкої участі купецького капіталу, починаючи з 30-х рр. ХІХ ст., в Україні відбувався перехід від мануфактури до фабрики. Із цього часу найпоширенішими галузями промисловості в українських губерніях були горілчана, суконна, салотопна, свічко-миловарна, шкіряна, тютюнова, цегельна та цукрова. Крім того, розвивалась борошномельна, олійна, полотняна, паперова, поташна, залізорудна, металообробна, кам'яновугільна, фарфоро-фаянсова, гончарна, скіпажна та ін. Лише з 1852 по 1860 рр. вартість продукції промислових підприємств (без гуралень) в Україні зросла з 15,7 млн руб. до 37,9 млн руб., або майже в 2,5 раза. За розвитком промисловості в Україні у цей час виділялися Київ, Харків, Одеса, Херсон і Єлисаветград⁴¹.

Незважаючи на сприятливі умови для поміщицьких підприємств у дореформений період (наявність кріпацької робочої сили, власної сировини, протекціоністська політика царського уряду), купецькі мануфактури, фабрики і заводи, що базувалися на найманій праці і передовій на той час техніці, успішно витісняли їх, змушували скорочувати або припиняти виробництво. До того ж, загальноімперське законодавство намагалось чітко визначити межі дозволеного у промисловому підприємстві. Право відкривати й утримувати в містах промислові заклади було надане лише російським підданам, записа-

ним у купецькі гільдії. Тож якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, їй слід було "негайно вступити у відповідну званню фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін"⁴².

Уже протягом першої третини ХІХ ст. купці, які найкраще були забезпечені коштами, поряд із поміщиками активно залучалися до промислової діяльності. Так, у "Списку фабрикантів і заводчиків Російської імперії 1832 р." значилося 645 представників 9-ти губерній підросійської України, які були власниками промислових підприємств. Серед них купці посідали друге місце (27,8%) після поміщиків (40,5%). А вже потім розташовувалися міщани (23,3%), "обивателі" (5%), селяни (2,3%) та інтелігенція й священики (1%)⁴³. За підрахунками І.М.Бровера, того ж року в українських губерніях (без Одеського й Таганрозького градоначальств) налічувалося 713 фабрик і заводів, про які він віднайшов відомості. Із цієї кількості підприємств власниками були 360 (50,5%) поміщиків і 353 (49,5%) купця (до останніх І.М.Бровер зарахував усіх власників міських заводів і фабрик). Найбільше було зафіксовано промислових підприємств у містах: суконних (55), чинбарних (67), миловарних і свічних (98), салотопних (95) і канатних (9)⁴⁴. Саме у цих галузях у дореформений період переважали купецькі капіталістичні підприємства.

Незважаючи на те, що до 1860-х рр. організації виробництва значною мірою перешкоджала відсутність вільних робочих рук, усе ж наявність чималих коштів, нагромаджених завдяки нееквівалентній торгівлі, була основним чинником активізації купецького промислового підприємництва. За І.М.Бровером, із 1838 р. по 1861 р. кількість купецьких фабрик і заводів у містах України зросла з 607 до 1575, тобто в 2,5 рази, що становило 72% від загальної кількості всіх промислових підприємств різного типу (всього їх налічувалося 2201)⁴⁵. За даними Ф.О.Ястребова (без врахування гуралень і броварень, які в основному належали поміщикам) у 1828 р. в українських губерніях поміщицьких підприємств було 53,8%, а купецьких – 46,2%. У 1861 р. перших налічувалося вже всього 5,8%, а других – аж 94,2%⁴⁶.

Зокрема, якщо на початку 1830-х рр. у посаді Клинці на Чернігівщині існувала лише одна суконна фабрика – купця Лихоманкова, то в 1860 р. тут налічувалося 13 таких підприємств, якими володіли купці-старообрядці, а їх виробництво перевищувало 1 150 000 руб. сріблом (сума виробництва найбільшої з них – купця А.Степуніна – становила того року 307 792 руб.), У цілому сукиння промисловість Чернігівської губернії, яка в означений час посідала п'яте місце у країні, виробила продукції на 1 706 978 руб.⁴⁷.

Таким чином, купецький капітал на час проведення селянської реформи 1861 р. вже був лідером у промисловому підприємстві, становлячи значну економічну силу в господарстві українських земель. Під час розкладу кріпосницької системи в Україні купецький стан структурувався, набув юридичного оформлення, зріс чисельно та активно залучився до промислового виробництва.

Особливої ваги торговельний капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли багато збанкрутілих поміщицьких підприємств переходило у власність представників купецького стану завдяки його економічній могутності, що передбачало наявність вільних капіталів, підприємницького хисту, практичного ставлення до справи. До того ж, незавершеність буржуазних перетворень в економіці створювала основу для існування методів первісного нагромадження капіталу, збереження величезної ваги торговельного капіталу. Купецтво за доби ринкового господарства ще більш активно долучалося до промислового підприємництва, будучи творцем не лише посередницького, а й виробничого капіталу.

Купці не тільки активно скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, а й засновували все більше нових. У першу чергу це стосувалося прибуткової харчової промисловості. Водночас із кожним пореформеним десятиліттям набували поступальних обертів вугільна, залізорудна, металургійна й машинобудівна галузі, формувалася банківська система, в які також активно вкладалися нагромаджені переважно завдяки успішній комерційній діяльності купецькі капітали.

Підприємницька активність купецтва у пореформений час охоплювала широкий спектр галузей економіки. Адже це був природний процес, коли, створивши капітал на одній ниві діяльності, підприємець намагався вкласти його у ще більш прибуткову справу. Одним із найбільш яскравих прикладів у цьому плані була підприємницька діяльність харківського купця О.К.Алчевського, який, розпочавши справу з бакалійної торгівлі, далі свою енергію спрямував у кредитно-фінансову сферу. Із часом розбагатівши, почав вкладати свої капітали у гірничо-металургійну промисловість. Зокрема, у 1870-х рр. він став активно скуповувати вугленосні землі в Катеринославській губернії, потім у 1879 р. заснував Олексіївське гірничо-промислове товариство, у 1895 р. разом із Товариством петербурзьких залізопрокатного й дротового заводів – Донецько-Юр'ївське металургійне товариство, а в 1898 р. був співучасником створення Південного гірничо-промислового товариства. Наприкінці ХІХ ст. купець 1-ї гільдії О.К.Алчевський очолив гірничо-металургійний концерн, що здійснював замкнуте коло виробництва – від видобутку сировини до випуску готової продукції. Крім того, він брав участь у металургійному товаристві “Російський Провіданс” – дочірньому підприємстві бельгійської компанії “Провіданс”, та інших компаніях⁴⁸. При цьому, як великий землевласник, він не залишав поза увагою сільськогосподарське виробництво.

Одноосібний капітал, який залучав до своїх лав нові покоління людей, протягом другої половини ХІХ ст. зберігав досить вагоме місце у промисловому виробництві України. На початку ХХ ст. (в 1900 і 1908 рр.) були проведені за однотипною програмою великі дослідження промисловості, які по праву вважалися вищим досягненням російської промислової статистики. Авторитетний російський економіст В.Є.Варзар, який керував проведенням переписів, стверджував, що саме ці матеріали “становлять найбільш повні, достовірні і правильно систематизовані відомості про стан російської промисловості та можуть слугувати достатньо надійною базою для різних статистичних маніпуляцій, порівнянь і розрахунків”⁴⁹. Л.Розовський, провівши історико-статистичний аналіз дослідження про-

мисловості, вважав, що „дані переписів 1900 і 1908 рр. дозволили всебічно і детально охарактеризувати становище оброблювальної промисловості Росії в епоху імперіалізму”⁵⁰.

Першим із цих переписів, який дозволяє визначити станове походження переважної частини власників одноосібних підприємств фабрично-заводського типу на межі ХІХ–ХХ ст., є “Список фабрик і заводів Європейської Росії” (під ред. В.Є.Варзара)⁵¹. Анкета включала в себе широке коло питань про власника підприємства (його стан, звання, підданство та ін.). За способом збирання відомостей перепис відбувався шляхом опитування власників промислових виробництв по бланках під контролем і спостереженням членів фабричної інспекції, які були місцевими агентами з виконання перепису. До нього не ввійшли промислові підприємств, які належали казні та ті, що підпорядковувалися Гірничому департаменту.

Усі підприємства були об’єднанні в 12 груп: I – обробка бавовни; II – вовни; III – шовку; IV – льону, пеньки, джгута; V – змішане виробництво з обробки волокнистих речовин; VI – поліграфічне виробництво; VII – обробка дерева; VIII – обробка металів, виробництво машин, апаратів, знарядь ремесла; IX – виробництво мінеральних речовин; X – тваринних продуктів; XI – поживних речовин; XII – хімічне виробництво. У “Списку...” подаються дані про власника (для асоційованих власників – назва фірми, для одноосібних – прізвище, ім’я, по батькові і звання або стан (хоча й тут не скрізь вказано соціальну належність того чи іншого промисловця)), місцезнаходження закладу; число робітників, відомості про рід механічних двигунів і їх потужність, про річне виробництво підприємства (або виручку по замовленню).

Так, згідно зі “Списком...”, до промислового підприємництва на 1900 р. в 9-ти українських губерніях долучилося 2422 особи, серед яких за становою ознакою найбільше налічувалося купців – 856 осіб (35,4%), потім дворян – 589 (24,3%). Тобто купецтво, захопивши лідерство із середини ХІХ ст. у промисловості, продовжувало його утримувати у період бурхливого розвитку фабрично-заводської промисловості у пореформену добу, особливо в 1880–1890-і рр., коли виникла пере-

важна більшість промислових закладів. Так, із 2217 підприємств, зафіксованих у довіднику, 1458 (65,76%) були засновані саме у цей час.

Економічну силу купецького стану обумовлювали прибутки торгівельного капіталу у післяреформені десятиліття, які за розмірами не поступалися добі первісного нагромадження. На зламі століть купецтво серед інших станів виступило засновником найбільшої кількості фабрично-заводських підприємств. Завдяки енергії, підприємливості, капіталам на межі XIX–XX ст. купці виходять на перше місце у промисловій діяльності. Дворянський клас змушений був поступитися їм, навіть на Правобережній Україні, незважаючи на всі пріоритети і можливості, які в нього були.

Одноосібне купецьке підприємництво найбільше зосередило свою увагу на харчовій промисловості – 494 особи (57,7%), тобто більше половини купців володіли підприємствами сільськогосподарського профілю. Водночас, вони енергійніше, ніж представники інших станів, розвивали галузі, пов'язані з переробкою деревини, металів та виготовленням мінеральних речовин, зокрема із зафіксованих 856 осіб цими видами промисловості займалося 336 (39,6%). Отже, матеріали “Списку...” вказують, що на межі XIX–XX ст. одноосібне промислове підприємництво купців було тісно пов'язане із сільським господарством і обробною промисловістю, яка також мала безпосередній зв'язок із землеробством і надрами.

Питома вага купецької промисловості по окремих регіонах залежала від їх економічного розвитку у цілому та галузевої спеціалізації. Так, на Правобережній і частково Лівобережній Україні після скасування кріпацтва гільдійці вкладали свої капітали насамперед у такі прибуткові й рентабельні ділянки бізнесу, як цукроваріння, гуральництво, борошномельна промисловість. Зокрема, Правобережна Україна своє економічне значення здобула завдяки виробництву “білого золота” – цукру. На середину XIX ст. цукрова галузь стала найприбутковішою в тодішній економіці України. Піонерами тут серед купецтва були Яхненки і Симиренки, капітал яких у 40-х рр. XIX ст. становив понад 1 млн руб. сріблом. У цей час на Черка-

щині вони володіли одним з найбільших підприємств цукрової галузі у Європі – Городищенським рафінадним заводом⁵².

Уже в початковий період модернізації (у 1864 р.) із 273 цукрових заводів царської імперії 138 були розташовані в Україні, переважно у трьох губерніях – Київській, Подільській та Волинській. У 1886 р. тут було зареєстровано 51,4% цукрових заводів, 54,7% посівів цукрового буряка та 54,2% виробництва цукру всієї імперії. Через 10 років із 185 цукрозаводів Росії 154 діяли в українських губерніях і виробляли 26,3 млн пудів цукру, тобто 84,7% його виробництва у цілому по країні⁵³.

Про те, яке значення мало цукроваріння в місцевій економіці в перші пореформені десятиліття, можна побачити на прикладі Житомирського повіту. Якщо у Житомирі, що знаходився в районі інтенсивного цукровиробництва, розміщувалися переважно дрібні підприємства (у 1884 р. сумарна продукція 23 промислових закладів, серед яких були чотири тютюнові заводи, три броварні та одна гуральня, становила 195 тис. руб.)⁵⁴, то поза його межами найприбутковіші і найбільші підприємства – цукрозаводи, на яких у 1884 р. працювали 3370 робітників, що забезпечували прибуток у розмірі 3 млн 86 тис. руб.⁵⁵

Хоча власниками чималої кількості підприємств цукрової галузі були поміщики й урядовці, після 1861 р. досить відчутно в ній заявили про себе представники купецького стану, які вклали значні за розмірами капітали у розвиток цукровиробництва уже в перше пореформене десятиліття. На той час типовою була ситуація, коли цукрозаводами певного району опікувалася фінансово спроможна торговельна фірма, яка не тільки засновувала власні підприємства, а й частково підпорядковувала собі самостійні цукрозаводи, відбираючи в них функцію збуту.

Тогочасний економіст Ю.Янсон, подорожуючи наприкінці 1860-х рр. українськими губерніями, так описував проникнення торгівельного капіталу у цукрову промисловість: "Опинившись без дармових рук та без капіталу, поміщики за незначним винятком залишали свої заводи. Вони перейшли або у власність, або в оренду інших осіб, яким, можна сказати, дово-

диться починати тут усі справи заново. Особи ці – або місцеві купці, що перед тим торгували цукром, або компанії... На їхньому боці, порівнюючи з попередніми заводчиками, три великі переваги: знання, енергія й капітал”⁵⁶. Пройшовши такий шлях, уже на середину 80-х рр. XIX ст. на всю країну заявили про себе нові цукрові магнати з купецького середовища: М.А. та Ф.А.Терещенки (володіли 9 цукроварнями), І.Г.Харитоненко (відповідно 6), Лазар і Лев Бродські (9), М.Г.Хряков (5), К.Фішман (4) та ін. Вони мали величезні капітали, добре розумілися на господарській кон’юктурі, знали ринок, відзначалися організаторськими здібностями, активністю. Проте істотними вадами цієї групи промисловців були недостатній рівень загальної культури і спеціальної підготовки.

Коли в лютому 1885 р. київському купцю 1-ї гільдії Ізраїлю Бродському, батькові Лазаря і Лева, було присвоєно звання комерції-радника, який на той час уже мав звання спадкового почесного громадянина, його промислова фірма була серед лідерів цукровиробництва⁵⁷. А вже через десять років у власності Бродських перебувало 9 цукрових заводів у Київській, Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях, та рафінадний в Одесі, які щороку виробляли загалом 4 млн пудів різних сортів цукру. Крім цього, вони розвивали судноплавство по Дніпру, займалися млинарством (переробляли 2,5 млн пудів пшениці щороку). Фірма забезпечувала роботою понад 30 тис. постійно працюючих та сезонних робітників⁵⁸.

Центром рафінадного виробництва Бродських із 1879 р. стала Одеса. З огляду на вигідне розташування цього міста, підприємці розраховували закріпитися на азійських ринках. Після заснування Одеського рафінадно-цукрового заводу власники підприємства переселили до цього портового міста не лише управлінців, а й частину своїх робітників. Таке територіальне переміщення відповідало характерній тенденції розвитку підприємств у Російській імперії. Як і в Західній Європі, відбувалося розширення географії великих підприємств, у стратегічні задуми фірм входили нові території з вигідними транспортними шляхами та сполученням із новими ринками.

Відомий державний діяч С.Ю.Вітте, який у 80-х рр. XIX ст. жив у Києві, у своїх спогадах з неабиякою повагою відгукувався про Лазаря Бродського: "У часи, коли я жив у Києві, серед євреїв, яких тоді там проживало досить багато, головним був Бродський. Зовні це був поважний літній чоловік, який нагадував біблійного патріарха; узагалі його зовнішність аж ніяк не була єврейською. Він був надзвичайно заможною людиною і нажився головним чином на численних цукрових заводах і мастках, пов'язаних із цими заводами. Можна сказати, що він був одним із найбільш значних капіталістів усього Південно-Західного краю. Мені довелося з ним неодноразово спілкуватися, вести суто ділові бесіди, і завжди він справляв на мене враження людини надзвичайно розумної, але водночас і цілком неосвіченої. Подейкували, що свої перші статки він нажив під час Кримської війни шляхом підробки кредитних білетів, але це були лише чутки, хоча легенда ця, пущена гуляти світом, трималася доволі міцно"⁵⁹.

Поряд із Бродськими на цукровому ринку у Київській, Волинській та Чернігівській губерніях домінуюче становище займала купецька родина Терещенків. Засновник цієї династії підприємців українського походження, що походила з колишньої гетьманської столиці – Глухова на Чернігівщині (тепер – Сумська обл.), Артемій Якович ще в 1820-х рр. розпочав свою ділову діяльність як дрібний торговець, а трохи згодом відкрив крамницю у Глухові. Через декілька десятиліть родина вже мала неабиякі статки, здобуті насамперед завдяки торгівлі зерном. Сини Артемія Яковича – Микола (1819–1903 рр.) та Федір (1832–1894 рр.) – стали втіленням тенденції, типової для підприємницького прошарку як Росії, так і Європи в цілому: династії підприємців у другому поколінні або зміцнювали свої позиції, або зникали. У 1855 р. Терещенки придбали свій перший великий завод у с. Хутір-Михайлівський на Чернігівщині, на якому згодом 500 робітників забезпечували обіг не менше, як у 3 млн руб.⁶⁰. Коли Росія після скасування кріпацтва і реформ 1860–1870-х рр. вступила в нову економічну епоху, Терещенки вже належали до найбільших підприємців і землевласників України.

Артемій Терещенко та його сини, заробивши капітал на посередницькій торгівлі зерном, деревиною та державних підприємствах, почали орендувати, а з 1860-х рр. – скуповувати й переобладнувати та засновувати нові цукрозаводи. Відтоді цукроваріння стало для Терещенків найважливішою справою. Як-що перше обладнання для виробництва цукру Артемій Якович доставив із Варшави ще у середині 1850-х рр., то завершальною фазою консолідації цукрових підприємств, що належали родині Терещенків, стало створення в 1870 р. “Товариства цукрозаводів братів Терещенків” (до нього ввійшло 5 підприємств, а решта – 6 заводів – залишилися в особистій власності братів) із початковим капіталом у 3 млн руб., який до 1900 р. зріс до 8 млн руб. Крім головної контори в Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та за кордоном. У тому ж таки 1900 р. товарообіг товариства становив 12 млн руб., а його заводи виробили близько 2,5 млн пудів цукрового піску та рафінаду, що становило майже 10% цукру в імперії. За розмірами виробленої продукції й основним капіталом “Товариство цукрозаводів братів Терещенків” наприкінці XIX ст. було найбільшим у цукровій галузі країни⁶¹. Свої ділові інтереси Терещенки, як і інші найбільші цукровари купецького походження, захищали шляхом участі в “Бюро цукрозаводчиків”, заснованого 1887 р., а з 1897 р. – у “Всеросійському товаристві цукрозаводчиків”.

Для купців Харитоненків, як і для Терещенків, цукор також став найважливішим джерелом економічного і соціального капіталу. Засновник цієї відомої підприємницької династії – Іван Герасимович Харитоненко (1822–1891 рр.) – своє сходження до соціальних вершин почав у першій половині XIX ст., будучи селянином Сумського повіту Харківської губернії. Справу продовжив його син Павло Іванович (1853–1914 рр.), який на початку XX ст. належав до найбільших цукрозаводчиків та однієї з найзаможніших підприємницьких родин Російської імперії. Балансова вартість лише семи цукрозаводів та спорудженої ще Іваном Харитоненком 1869 р. у Сумах Павловської рафінарні (названої на честь сина Павла, яка на-

прикінці XIX ст. стала найбільшою в царській Росії, а після модернізації на початку XX ст. на деякий час – і в Європі) станом на 1914 р. становила 60 млн руб.⁶²

Земельні володіння торгового дому “І.Г.Харитоненко з сином” були розташовані в Харківській, Курській, Чернігівській та Полтавській губерніях, які близько 1900 р. охоплювали територію в 35,5 тис. десятин, до якої слід додати ще й 10,8 тис. орендованих десятин. Одночасно з виробництвом цукру Харитоненки займалися землеробством, скотарством та лісовим господарством. Поряд із цим, Павло Іванович виконував обов’язки директора сумського відділення Всеросійського товариства цукрозаводчиків, був власником пакету акцій (12,35%) створеного переважно за участі іноземного капіталу в 1896 р. “Анонімного товариства машинобудівних заводів у м. Суми”, другого за розмірами підприємства в місті (ще одним російським власником акцій був також цукрозаводчик, купець 1-ї гільдії Л.Є.Кеніг).

Із кінця 1860-х рр. починається поступовий приплив купецьких капіталів, в основному за рахунок місцевих представників, у вугільну промисловість Донецького краю, яка була на той час у зародковому стані. В умовах швидкого розвитку капіталістичних відносин у наступне десятиріччя сюди проникають купці з інших регіонів, у тому числі й російських. Так, серед перших великих гірничопромисловців був єврейський купець Самуїл Соломонович Поляков (1836–1888 рр.), родом із Могилевської губернії. Підприємницьку діяльність на Донбасі він розпочав у 1861 р., коли поблизу села Щербинівка на північ від Юзівки заснував шахту. Завдяки заснованій у 1867 р. С.С.Поляковим та російським інженером П.М.Горловим новій вугільній шахті почався відлік історії міста Горлівки, названого на честь компаньйона Полякова. Розбагатівши наприкінці 1860-х рр. на проектуванні та будівництві Курсько-Харківсько-Азовської залізничної лінії, С.С.Поляков сподівався примножити свої багатства й у важкій промисловості на Півдні України⁶³. Зокрема, у 1872 р. він заснував Азовський металургійний завод з акціонерним капіталом у 1,5 млн руб. і Південноросійське кам’яновугільне това-

риство з акціонерним капіталом у 1,7 млн руб. Очоливши ці товариства, С.С.Поляков у 1874 р. продав право на будівництво Азовського металургійного заводу Джону Юзу. Наприкінці XIX ст. найстарішому на Донбасі товариству кам'яновугільної промисловості – Південноросійському – належало 8 великих копалень. У 1891 р. нащадки С.С.Полякова продали контрольний пакет акцій представникам французького капіталу⁶⁴.

Гільдійське купецтво з російських губерній та Харківської, що розташовувалася в безпосередній близькості до Донецького кряжу, намагаючись скористатися сприятливою господарською кон'юктурою, спрямовувало свій погляд у район Донбасу. Уже у роботі I-го з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії (згодом – найбільша представницька організація великого капіталу в імперії, що мала регіонально-галузевий характер) у 1874 р. разом із власниками шахт із дворян, представниками акціонерних товариств, брали участь купці А.Рейс, І.Уманський, С.Поляков. Згодом до них долучилися І.Прохоров, В.Максимов, Шушпанов та ін. Проте, відсутність технічних знань, достатньої підтримки з боку фінансово-кредитних установ, а також правові обмеження значної частини купецтва щодо придбання у власність земель і оренди родовищ негативно позначилися на зростанні купецьких вуглерозробок. Тому чимало вуглепромисловців із купців незабаром збанкрутувало, і тільки небагатьом із них (це, насамперед, стосується О.К.Алчевського), які мали значні капітали, вдалося стати великими підприємцями. Усього, за підрахунками В.В.Крутікова, на 1900 р. серед 316 гірничопромисловців Півдня України 63 були купцями, почесними громадянами й торговими козаками (див. таблицю 6)⁶⁵.

У пореформений період купецтво успішно освоювало й інші галузі економіки. Уже одразу після 1861 р., унаслідок перетворення землі на товар, із поглибленням процесу втрати поміщицьким землеволодінням становості, воно почало активно скуповувати дворянські маєтки. З одного боку, володіння угіддями, лісами, надрами було однією з найбільш потенційно вигідних та надійних форм вкладення капіталу, а, з іншого, зе-

Табл. 6. Соціальний склад гірничопромисловців Донбасу

Соціальне походження підприємців	1872 р.		1882 р.		1894 р.		1900 р.	
	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%
Поміщики-землевласники	42	53,2	66	38,8	51	25,0	76	24,0
Купці, почесні громадяни, козаки-купці	7	8,9	37	21,7	28	13,7	63	20,0
Селяни і козаки	18	22,8	29	17,0	56	27,3	51	16,1
Інтелігенція, інженери	1	1,2	2	1,2	6	3,0	10	3,2
Офіцери і чиновники	2	2,5	18	10,6	19	9,0	16	5,0
Іноземці	—	—	2	1,2	4	2,0	5	1,6
Акціонерні товариства	6	3,8	9	5,3	27	13,0	81	26,6
Невідомі	9	7,6	7	4,2	14	7,0	14	4,5
Загалом	79	100	170	100	205	100	316	100

мельна власність зазнавала інтенсивної господарсько-економічної експлуатації на капіталістичних засадах, насамперед вирощувалася сировина для власних підприємств, для потреб ринку. Наприклад, у Подільській губернії на середину 1880-х рр. серед 5392 поміщиків 66 належали до купецького стану і володіли 43 512 десятинами землі (серед них 17 осіб мали у власності понад 1 тис. десятин)⁶⁶. І хоча на початку XX ст. серед поміщиків найвищу питому вагу, як і раніше, становили дворяни, їх відчутно тіснили, поряд із селянами і міщанами, купці. Так, у правобережних губерніях їм належало 5,3%, у лівобережних – 12,4%, а у південних – 20,3% поміщицьких земель⁶⁷. Особливо купці-євреї за найменшої нагоди скуповували землю в поміщиків, щоб у майбутньому встановити свій контроль не лише в торгівлі, а й у сільському господарстві.

В умовах пожвавлення економічно-фінансового життя міст у пореформений час, значного зростання їх населення розширювалося житлове будівництво для більш широкого кола фінансово спроможних громадян у вигляді так званих прибуткових будинків, розвивалася сфера послуг, насамперед готельний і розважальний бізнес. Особливо домоволодіння стало вигідною справою і викликало прагматичний інтерес серед підприємливих людей. Купці активно вкладали кошти в нерухомість, насамперед у будівництво прибуткових будинків. Наприкінці XIX ст. почали споруджуватися багатоповерхові будинки, в яких квартири здавалися у найом, що давало значний прибуток власнику. Для більш заможних клієнтів зводилися прибуткові будинки з умебльованими кімнатами. Висота таких споруд у 80–90-х рр. XIX ст. обмежувалася 3–4 поверхами, а на початку XX ст. досягла 6–7 поверхів⁶⁸.

Багато прибуткових будинків було споруджено заможними представниками купецького стану, особливо в найбільших українських містах. Деякі з них стали справжніми магнатами нерухомості. Наприклад, у Києві одним із таких власників прибуткових будинків був купець 1-ї гільдії Ф.Г. Міхельсон. Лише по вул. Пушкінській, 35–37 протягом 1884–1896 рр. він спорудив чотири такі будівлі. Найкращим серед його нерухомості був будинок по вул. Фундуклеївській, 10 (тепер вул. Б.Хмельницького), споруджений в 1903–1904 рр. за проектом арх. Е.Брадмана. У цій п'ятиповерховій будівлі розташовувалися житлові квартири, ресторан, аптека, магазин, клуб автомобілістів, жіноча гімназія та ін.⁶⁹

Найбільшим домовласником у Харкові наприкінці XIX ст. був купець В.І.Пашенко-Тряпкін, якому в центрі міста належало близько 20 великих цегляних три-чотириповерхових будинків⁷⁰. У Катеринославі на початку XX ст. окрасою міста став мальовничий прибутковий будинок В.М.Хрінникова, нащадка багатого купецького роду. За задумом власника, споруда повинна була поєднати практичний, функціональний раціоналізм та естетичну принадність фасаду в українському стилі. Інженерний проект будинку господар здійснив сам, а

проект фасадів виконали архітектори П.П.Фетисов і Л.Л.Хойновський. Щоб надати споруді українського колориту, В.М. Хрінников неодноразово звертався по консультацію до Д.І.Яворницького, з яким мав дружні стосунки. Чотириповерховий будинок, в якому поєдналися стилі українського бароко та модерну, був споруджений у 1910–1913 рр. і мав два крила: одне – по Катерининському проспекту, інше – по Первозванівській вул. (тепер Короленка)⁷¹. Нині в “будинку Хрінникова” міститься Гранд-готель “Україна”.

У свою чергу чимало будівельних підрядників, які розбагатіли на інтенсивному будівництві в останній чверті XIX ст., ставали заможними домовласниками. Так, у Києві за кількістю замовлень і якістю виконаних робіт перше місце посідала будівельна контора Л.Гінзбурга, який із часом став одним із найбільших домовласників в усій Україні. На початку XX ст. він будує власні великі прибуткові будинки, вишукані в архітектурному плані. Зокрема, у 1901 р. по вул. Миколаївській, 9 Л.Гінзбург спорудив шестиповерховий будинок, який і тепер залишається одним із найбільш декорованих у Києві. 1911 р. по вул. Інститутській, 16–18 він звів найбільший у місті 12-поверховий прибутковий будинок, який протягом декількох десятиріч домінував у центрі Києва⁷².

Зростання підприємницької активності в пореформений період створило умови для розвитку кредитно-фінансової діяльності, яка охоплювала всі види установ: від позичкових кас до спеціалізованих контор і великих банків. Сучасні фінансові структури, властиві добі індустріалізації, з'явилися в містах України пізніше, ніж у Європі, коли тільки з 1860-х рр. почала складатися мережа акціонерних комерційних банків. Після Кримської війни 1853–1856 рр., узявши курс на економічну модернізацію країни, держава допустила приватну ініціативу у кредитну сферу, в якій раніше діяли виключно державні банківські установи. Державні банки, опинившись у гострій кризі, більше не могли задовольнити потреби у кредиті активно зростаючого торгово-промислового сектора економіки. Наприкінці 1850-х рр. всі попередні казенні банки були ліквідовані, а замість них

була створена нова банківсько-кредитна система на чолі з Державним банком.

З останньої третини ХІХ ст. завдяки Державному банку з його численними філіями в усіх найважливіших містах України держава здійснювала контроль над процесами економічного розвитку на місцях. Без державних позичок підприємцям неможливо було реалізувати інвестиційні проекти у ключових секторах економіки. Купецький банківський капітал до 1860-х рр. концентрувався переважно в двох центрах – Одесі й Бердичеві – у вигляді банкірських домів⁷³. Затвердження 6 лютого 1862 р. “Положення про міські громадські банки”⁷⁴ значно полегшило створення муніципальних банків у багатьох українських містах, зокрема Харківського, Сумського, Миколаївського та інших, які виникали здебільшого з ініціативи купецтва. До складу правлінь, що контролювалися міськими думами, обиралися переважно купці або почесні громадяни з цього стану. Так, у Харкові міський банк було відкрито 1866 р. (із 1871 р. отримав назву Купецького) з ініціативи міського голови купця О.О.Скринникова, який організував товариство у складі 80 купців, 5 міщан і 11 цехових. Завдяки їхнім добровільним пожертвам статутний капітал цієї фінансової установи склав 15 000 руб.⁷⁵ До 1914 р., за 48 років існування банку, ним було отримано чистого прибутку 7 105 000 руб. Будучи важливим джерелом міських доходів, Купецький банк за вказаний час, не рахуючи відрахувань із прибутків у розмірі 815 тис. руб. на різні навчальні і благодійні заклади, спрямував на потреби Харківського міського самоврядування 3 726 000 руб.⁷⁶

Серед найбільших приватних банків України були харківські Торговий і Земельний банки, засновані завдяки зусиллям О.К.Алчевського. Зокрема, Торговий банк, який розпочав роботу у вересні 1868 р., був третім, після двох столичних, акціонерним банком у країні. Відповідно до статуту, членами його правління могли бути лише особи, записані до купецтва⁷⁷.

Приклад підприємницької діяльності купця О.К.Алчевського свідчить про зростаюче переплетіння промислового

капіталу в Україні з банківськими установами у столицях імперії на межі XIX–XX ст. У міру зростання його ділових зв'язків з надрегіональними фінансовими структурами, їх входування через Москву і Санкт-Петербург у товарні потоки на внутрішньому та експортному ринку, зростали і їхні довгострокові фінансові зобов'язання. Олексій Кирилович Алчевський (1835–1901 рр.) був родом із повітового міста Суми Харківської губернії. Кар'єра підприємця покликала його спочатку до Харкова, а згодом і до столичних міст імперії. Народившись у сім'ї дрібного комерсанта, він здобув початкову освіту у сумській повітовій школі. У 1861 р. юнак без солідних засобів для існування оселився у Харкові, де трохи згодом відкрив власну чайну. Зароблені гроші він використав для продовження навчання та утримання сім'ї. Із Христиною Дацилівною Журавльовою, яка стала згодом його дружиною, О.К.Алчевський познайомився незабаром після свого переїзду до губерньського центру. Як співзасновник “Товариства взаємних кредитів”, а в 1868 р. – Харківського торгового банку, він уже у другій половині 1860-х рр. став одним із респектабельних громадян міста. Саме О.К.Алчевський у співпраці із професором економічних наук І.В.Вернадським ініціював у 1871 р. заснування Харківського земельного банку, що став першим іпотечним банком імперії. Ця фінансова установа, якою практично одноосібно керував О.К.Алчевський упродовж тридцяти років (з 1871 по 1901 р.), займалася врегулюванням питань купівлі, перепродажу та оренди земельних ділянок, а також торгівлею зерном через порти Чорного моря. Із членів правління тільки одиниці (наприклад, купець М.В.Орлов) виявляли деяку самостійність і дозволяли собі сперечатися зі всесильним хазяїном банку. Більше того, на загальних зборах акціонерів усі питання у справах банку й обрання посадових осіб вирішувалися так, як пропонував О.К.Алчевський, причому в більшості випадків – одноголосно⁷⁸.

У 1879 р. цей підприємливий господарник заснував на своїх власних землях “Олексіївське гірничопромислове акціонерне товариство” із правлінням у Харкові, яке в 1901 р. за обсягами видобутку вугілля стало найбільшим підприєм-

ством Донецького басейну. Землю компанія купувала через Земельний банк, який давав можливість дворянам-землевласникам продавати свої маєтки на досить вигідних умовах. Крім того, товариство скуповувало землю в місцевих селян та сільських громад, зокрема 1886 р. у громади села Олексіївки. Селянам було запропоновано таку ж за розміром площу землі в районі селища гірничопромислового товариства. За майже чверть століття цьому підприємству вдалося підвищити розмір видобутку з 700 тис. пудів вугілля до 6 млн пудів вугілля і коксу⁷⁹.

Здавалося б, стрімкому піднесенню підприємця ніщо не заважало. Майже логічним видається і присвоєння йому імператором в 1894 р. звання комерції-радника “за заслуги в розвитку вітчизняної промисловості та торгівлі”⁸⁰ згідно з пропозицією міністра фінансів С.Ю.Вітте, який знав і високо цінував О.К.Алчевського. У 1895 р. останній увійшов до числа засновників Донецько-Юр’ївського металургійного товариства (ДЮМО) із правлінням у Санкт-Петербурзі, а в 1897 р. – акціонерів Маріупольського товариства “Societe des Forges de la Providence”, створеного за участі іноземного капіталу, яке доставило сюди повністю готовий до виробництва трубопрокатний завод із 8 плавильними печами⁸¹. Саме ці процеси могли спонукати В.І.Леніна стверджувати в 1898 р. про те, що у “Південній Росії разом з іноземним капіталом осіла або перетекла сюди маса людей, у тому числі й інженери та робітники. Останнім часом до цього регіону доставляють цілі підприємства з Америки”⁸².

Головний завод Донецько-Юр’ївського металургійного товариства був розташований у безпосередній близькості до залізничної станції Юзівка, по сусідству з підприємством Джона Юза, котре вважалося найбільшим у регіоні. Підприємство з німецьким устаткуванням орієнтувалося не на виготовлення рейок, а на задоволення попиту в різноманітних виробках із заліза та сталі на внутрішньому і зовнішньому ринках⁸³. Шахтні комплекси і транспортні системи розкинулися на площі в 3300 га. До цього слід додати так звану “Стару колонію” – район, в якому спочатку налічувалося 200 житлових бараків, де розміщувалися робітники, що стікалися сюди з усіх

частин країни. Відкриття заводу відбулося 26 травня 1896 р. Це був урочистий ритуал зі святковими промовами, молитвою у присутності високопосадовців і громадських діячів. Катеринославський губернатор у розлогіму виступі подякував підприємцям, робітникам та службовцям за їхню звитяжну працю, після чого відбувся символічний пуск першої домни заводу. У 1900 р. на заводі вже працювало 3200 робітників.

О.К.Алчевський, будучи талановитим банкіром і промисловцем, наприкінці ХІХ ст. нагромадив капітал у розмірі 12 млн руб. Цьому сприяла і його діяльність як засновника і акціонера створеного у 1898 р. за участі французького капіталу “Південного гірничопромислового товариства”, яке у Криворіжжі, багатому на залізні руди, а також поблизу Керчі на Кримському півострові спорудило підприємства з видобутку руди.

Як гласний Харківської думи багатьох скликань, голова Біржового комітету, член місцевого Благодійного товариства, до якого входило багато представників еліти міста, О.К.Алчевський мав найширші зв'язки з високопосадовцями на всіх рівнях, однак це не допомогло запобігти трагедії 1901 р. Як єдиний вітчизняний підприємець-директор заводу-гіганту в галузі важкої промисловості на Півдні Російської імперії, до того ж, обтяжений фінансовими зобов'язаннями (протягом останніх років О.К.Алчевський вдавався до регулярних запозичень багатомільйонних сум), він із настанням економічної кризи в 1900 р. об'єктивно не міг нічого протиставити своїм потужним конкурентам – західноєвропейським промисловцям. Разом із Радою з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії О.К.Алчевський у 1901 р. подав на розгляд міністерства фінансів на чолі з С.Ю.Вітте чимало проєктів, один з яких передбачав заходи з поживлення експорту виробів металургійної промисловості. Однак міністерство проігнорувало такі ініціативи. Саме у цей час Олексій Кирилович відхилив привабливу пропозицію бельгійського промисловця, який запропонував йому продати 10 тис. акцій своїх промислових підприємств за 20 млн руб. О.К.Алчевський, за словами сучасників, керувався передовсім національними почуттями, нама-

гаючись уникнути “переходу суто російського бізнесу в руки іноземців”⁸⁴.

Знецінення цінних паперів, банківська криза та криза збуту змусили О.К.Алчевського, як і інших підприємців, клопотатися про державні замовлення і кредити. Однак Донецько-Юр'ївський металургійний завод не отримав великого замовлення на виготовлення рейок на суму в 3 млн руб., оскільки не міг гарантувати випуску продукції. Коли міністр фінансів С.Ю.Вітте, який у кращі часи неодноразово особисто підтримував зусилля О.К.Алчевського по зміцненню кредитного бізнесу в Росії⁸⁵, відхилив 4 травня 1901 р. останнє клопотання харківського підприємця, той увечері 7 травня на Варшавському вокзалі в Санкт-Петербурзі кинувся під поїзд⁸⁶.

“Харьковские губернские ведомости” у некролозі дали таку характеристику своєму земляку: „Людина великого духу, який вдалося вийти за межі формальної освіти завдяки перерічним здобуткам у галузі економічних та фінансових наук – людина величезного працелюбства, наполегливості та витримки, О.К.Алчевський із неймовірною віддачею здійснював свою фінансову та економічну діяльність, джерелом натхнення якої були не лише результати, які вона приносила йому особисто. Ця діяльність була водночас його стихією, до якої він так звик, що вона стала його другою натурою”⁸⁷.

“Крах Алчевського” або “крах харківських банків” поставив сумну крапку у діловій кар’єрі не тільки самого О.К.Алчевського, а й ще кількох великих харківських підприємців. Ці події призвели до відчутних змін у розстановці сил банківсько-промислової олігархії країни. Зокрема, вже у 1901 р. Харківський торговий банк оголосив про своє банкрутство. Інший банк – Земельний – за сприяння міністра фінансів С.Ю.Вітте (було надано кредит у 6 млн руб.), який остерігався ланцюгової реакції банкрутств у російській економіці, був поглинутий московським Торговим домом Рябушинських, а ДЮМО почав здійснювати свої зовнішньоторгові операції через петербурзькі Обліково-позичковий та Волзько-Камський банки. До того ж, видобуток вугілля опинився у залежності від

прямих фінансових гарантій Державного банку, потрапивши під повний контроль останнього⁸⁸.

Таким чином, у ХІХ ст. купецьке підприємництво охоплювало широкий спектр діяльності, від торгівлі до найсучасніших на той час галузей промисловості, усі відомі форми підприємницької діяльності, від одноосібного бізнесу, торгових домів до керівництва акціонерними і корпоративними підприємствами. При цьому, багато купців, які займалися підприємництвом одноосібно, одночасно володіли акціями (паями) і обіймали посади в керівництві асоційованих підприємств. Із виходом на арену соціально-економічного життя капіталізму купецтво все більше змінювало форми своєї діяльності. Якщо у середньовіччя винятковою функцією купців були торгівля та лихварство, завдяки яким створювалися капітали, то вже за капіталістичної доби в умовах ринкових відносин, маючи значні за розмірами кошти, вони ставали активними творцями нового способу виробництва. Купці засновували великі підприємства – заводи, фабрики, банки, таким чином активно впливали на економічне життя суспільства. З індустріальним розвитком країни купецтво України освоювало все складніші форми організації підприємницької діяльності. Однак на практиці характер організації комерційного чи промислового підприємства залежав не тільки від юридичного оформлення, а й від існуючої традиції, цілей засновників та ін.

Навіть на межі ХІХ–ХХ ст. купецтво України, незважаючи на зниження його ролі в підприємстві, продовжувало залишатися основною складовою частиною “торгово-промислового класу” (за нашими підрахунками становило 35,4% одноосібних власників промислових закладів). Протягом усього досліджуваного періоду воно залишилося не тільки найбільш чисельним прошарком промислової буржуазії, а й економічно впливовим. Йому належали у відсотковому відношенні суттєво менше дрібних і більше середніх та великих промислових підприємств, ніж у середньому одноосібним власникам в Україні.

Купецтво наприкінці ХІХ ст. залишалося найбільш чисельним і енергійним загоном підприємців у великих містах. Крім

того, купці становили переважну більшість серед тих підприємців, хто одночасно займався і промисловістю, і торгівлею, а це були, як правило, великі і середні капіталісти, які сконцентрували виробництво і збут продукції у своїх руках.

Окремим комерсантам вдавалося створювати гігантські (за капіталами і прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії в торгівлі, промисловості, фінансово-кредитній справі. І така діяльність купецтва України мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усієї Російської імперії.

¹ *Иванов П.* Обзорение прав и обязанностей российского купечества и вообще всего среднего сословия. – С. 13.

² Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России. – Т. 1. – С.-Петербург, 1902. – С. XLIX.

³ Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов / Под. ред. А.А.Блау. – С.-Петербург, 1899. – Ч. II. – С. 393, 397, 399.

⁴ *Кругляк Б.А.* Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // Укр. іст. журн. – 1974. – №3. – С. 40–41.

⁵ Харьковский календарь на 1884 год / Изд. Харьковского губернского статистического комитета под ред. Л.С.Ефименко, год 12-й. – Харьков, 1883. – С. 204.

⁶ *Гуржій І.О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 99, 100.

⁷ Материалы для статистики Российской империи. – Ч. 2: Свод городских отчётов по Харьковской губернии за 1837 г. – С.-Петербург, 1839. – С. 90.

⁸ Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. – С. 395–396.

⁹ ІДІАУК. – Ф. 1191, оп. 1, спр. 63, арк. 105.

¹⁰ *Невзоров А.* Русские биржи. Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – С. 172.

¹¹ Справочник по городскому общественному управлению Харькова. – Харьков, 1913. – С. 58.

¹² *Николайчик Ф.* Ильинская ярмарка в период её существования в г. Ромнах // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава, 1908. – С. 26.

¹³ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 575.

¹⁴ *Кулик В.* Дещо з Полтави // Основа. – 1861. – №9. – С. 179.

¹⁵ Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. – С. 394.

- ¹⁶ Ернст Ф. Контракти та контрактний будинок у Києві 1798–1923. Культурно-історичний етюд. – Київ, 1923. – С. 7.
- ¹⁷ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 105, 106.
- ¹⁸ Невзоров А. Указ. соч. – С. 200.
- ¹⁹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. – Ч. III. – Полтава, 1852. – С. 346.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 532, спр. 273, арк. 13.
- ²¹ Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния. – С. 156, 385, 386, 388.
- ²² Домонтович М. Указ. соч. – С. 604, 605.
- ²³ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 23–34.
- ²⁴ Материалы для статистики Российской империи. – Ч. 2: Свод городских отчетов по Харьковской губернии за 1837 г. – С. 90.
- ²⁵ ИСЗ РИ. – Собр. 1-е – Т. 29. – № 22 418; Иванов П. Указ. соч. – С. 121–124.
- ²⁶ Боханов А.Н. Торговые дома в России в конце XIX – начале XX в. (численность, структура, состав владельцев) // История СССР. – 1990. – №4. – С. 88, 89.
- ²⁷ Иванов П. Указ. соч. – С. 123–124.
- ²⁸ Гордеев Е.С. Харьковское городское управление. нужды его и потребности, состояние общественного хозяйства и промыслов г. Харькова. – Харьков, б.г. – С. 13.
- ²⁹ Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 75.
- ³⁰ Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. II. – К., 2001. – С. 26, 28; Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – С.-Петербург, 1893. – С. 186–196.
- ³¹ Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С. 27; Список торговых домов и купечества г. Одессы на 1894 год. – Одесса, 1894. – С. 5–30.
- ³² Сборник сведений о действовавших в России торговых домах (товариществах полных и на вере). – С.-Петербург, 1912. – 467 с.; Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С. 30, 33–34.
- ³³ Там само. – С. 34, 38.
- ³⁴ Там само. – С. 28.
- ³⁵ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 73.
- ³⁶ Сведения о торговых домах, действовавших в России в 1892 году. – С. 182–186; Указатель действующих в Империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В.А.Дмитриева-Мамонова: В 2-х ч. – С.-Петербург, 1905. – Ч. 2. – С. 84–293; Лазанська Т.І. Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.). – С. 30, 36, 37.

- ³⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 58.
- ³⁸ Бєліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 79; Устав Харьковского Торгового банка. – Харьков, 1868. – С. 1–2.
- ³⁹ Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 22 февраля. – С. 3.
- ⁴⁰ Бєліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 94–95.
- ⁴¹ Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – С. 21–23, 26.
- ⁴² ПСЗ РИ. – Собр. 1-е. – Т. 29. – № 22 418.
- ⁴³ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 74.
- ⁴⁴ Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси й матеріали. – Т. 1. – С. 165.
- ⁴⁵ Там само. – С. 82.
- ⁴⁶ Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст. Нариси з історії України. – Вип. VIII. – Київ, 1939. – С. 140.
- ⁴⁷ Домонтович М. Указ. соч. – С. 261, 263, 270–271.
- ⁴⁸ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 230, 231.
- ⁴⁹ Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за 40 лет (1887–1926 гг.) / Под. ред. В.А.Базарова, В.Е.Варзара, В.Г.Громена. – Москва, 1929. – Т. 1, ч. 1. – С. 27.
- ⁵⁰ Розовский Л. Переписи русской промышленности 1900 и 1908 гг. // Очерки по истории статистики СССР. – Сб. 3. – Москва, 1960. – С. 85.
- ⁵¹ Усі наведені дані підраховано за: Список фабрик и заводов Европейской России / Под. ред. В.Е.Варзара. – С.-Петербург, 1903. – 898 с.
- ⁵² Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 195.
- ⁵³ Ляшенко В.Г. История предпринимательства в Украине (1861–1917 гг.). – Донецк, 1998. – С. 35; Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 50.
- ⁵⁴ Киевлянин. – 1884. – 24 сентября. – № 224. – С. 2.
- ⁵⁵ Памятная книжка на 1886 год. – Житомир, 1885. – С. 64.
- ⁵⁶ Янсон Ю. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве Малороссийских и Юго-Западных губерний (1867–1868 гг.). – С.-Петербург, 1869. – С. 5.
- ⁵⁷ РДІА. – Ф. 20, оп. 2, спр. 1446, арк. 8.
- ⁵⁸ Див.: Описание и планы свёклосохарных и рафинадных заводов, продукты коих экспонируются на Всероссийской Нижегородской выставке 1896 года братьями Лазарем и Львом Израилевичами Бродскими. – Киев, 1896. – 150 с.
- ⁵⁹ Витте С.Ю. Воспоминания. – Т. 1: 1849–1894. – Москва, 1960. – С. 178.
- ⁶⁰ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 31.

⁶¹ Янсон Ю. Указ. соч. – С. 80; Товарищество свёкляносахарных и рафинированных заводов братьев Терещенко в Киеве. – Киев, 1900. – С. 3. Донік О.М. Вказ. праця. – С. 23–26, 29.

⁶² Григорьев Д.Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. – Сумы, 2003. – С. 18, 48.

⁶³ Гавлин М. Российские Медичи. Портреты предпринимателей. – Москва, 1996. – С. 274.

⁶⁴ Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – Москва, 1975. – С. 243; Коробков В.М. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна. – Харьков, 1901. – С. 15–17.

⁶⁵ Крутиков В.В. Буржуазия Украины та економічна політика царизму в пореформений період. – С. 30, 31, 37–38.

⁶⁶ Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания В.К.Гульдмана / Изд. Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1889. – С. 104, 109.

⁶⁷ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – С. 63.

⁶⁸ Лейбфрейд А.Ю. Доходные дома и особняки // Позиция. – 1991. – №4. – С. 89–90.

⁶⁹ Третьяк К.О. Історія забудови та архітектури Києва наприкінці XIX – на початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1999. – С. 69.

⁷⁰ Лейбфрейд А.Ю. Указ. соч. – С. 89.

⁷¹ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава–Дніпропетровська, їх творців і художників. – С. 196–197.

⁷² Третьяк К.О. Вказ. праця. – С. 71; Кальницький М. Золотое десятилетие Гинзбурга // АСС. – 1995. – №1. – С. 38.

⁷³ Бровер І.М. Вказ. праця. – С. 116.

⁷⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 37. – № 37 950.

⁷⁵ Багалей Д.И., Миллер Д.П. Указ. соч. – Т. 2. – С. 265–266.

⁷⁶ Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). – Вып. 1. – Харьков, 1914. – С. 132, 134.

⁷⁷ РДІА. – Ф. 20, оп. 2, спр. 952, арк. 13–13 зв.; Устав Харьковского Торгового банка. – С. 1–2.

⁷⁸ Процесс о злоупотреблениях в Харьковском Земельном и Торговом банках / Сост. Л.Ф.Снегирёв. – Москва, 1903. – С. 52.

⁷⁹ РДІА. – Ф. 23, оп. 14, спр. 26, арк. 86–95.

⁸⁰ Там же. – Ф. 20, оп. 2, спр. 952, арк. 13, 17; Ф. 40, оп. 1, спр. 46, арк. 191–193.

⁸¹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-2109, оп. 1, спр. 20 (1869–1890), арк. 1.

⁸² Ленин В.И. Полн. собр. соч. – 4-е изд. – Т. 3. – Москва, 1967. – С. 488.

⁸³ Путь длиной в 100 лет. Очерки истории Алчевского металлургического комбината / А.А.Ямковой, Е.А.Кукушина, Г.А.Плетнёв. – Луганск, 1996. – С. 8; *Подов В.И., Курило В.С.* История Донбасса. Век XIX-й. – Луганск, 2001. – С. 116.

⁸⁴ *Белов В.Д.* А.К.Алчевский (1835–1901). – Москва, 1903. – С. 5.

⁸⁵ Там же. – С. 12.

⁸⁶ *Энштейн А.И.* А.К.Алчевский – банкир, промышленник, культуртрегер // Частный бизнес (Харьков). – 1995. – №16. – С. 20; Харьковское купечество (1654–1917 годы) // Харьков торговый / Авт.-сост. Н.Л.Зотова, М.В.Чехунов. – Харьков, 1999. – С. 26; Алчевская Христина Даниловна // Украина на рубеже тысячелетий. 500 влиятельных личностей: Инф.-биографич. справочник. – Харьков, 2000. – С. 51.

⁸⁷ Харьковские губернские ведомости. – 1901. – 9 мая. – №118. – С. 2.

⁸⁸ *Петров Ю.А.* Крах Алчевского и фирма Рябушинских // Отечественная история. – 1995. – №4. – С. 52–75; Путь длиной в 100 лет. Очерки истории Алчевского металлургического комбината. – С. 19.

Розділ 4.

УЧАСТЬ КУПЕЦТВА УКРАЇНИ В МІСЬКОМУ САМОВРЯДУВАННІ, СТАНОВИХ І ПРОФЕСІЙНИХ ОБ'ЄДНАННЯХ

В умовах економічного поступу, значних соціальних змін, особливо в останню третину ХІХ ст., роль купецтва у громадському житті України постійно зростала. Адже ця станова група, місце якої визначалося не лише законодавчими нормами, а й суто економічними чинниками, зберігала за собою значення могутньої суспільної сили, міць якої посилювалась. У пореформений час купецтво, насамперед у найбільших торгово-промислових центрах, відчутно потіснило дворянство не тільки у фінансуванні діяльності громадських закладів, а й в органах місцевого самоврядування. Матеріальні можливості та громадські посади посилювали роль купецтва у соціальному і культурному житті суспільства.

Право брати участь у місцевому самоврядуванні за купецьким станом закріплювала ще “Грамота на права та користі містам Російської імперії” (“Жалувана грамота містам”) від 21 квітня 1785 р.¹. Купецтво, як невід’ємна складова “міських обивателів” або “середнього роду людей”, було частиною міської громади, що користувалася відносним самоврядуванням і відала адміністративно-господарськими питаннями свого поселення. Хоча грамота надавала право участі в міському управлінні всім постійним жителям міста, у першій половині ХІХ ст. воно переходить винятково в руки представників “міських” станів. Відповідно до юридичного акту 1785 р. головною інституцією міського громадського управління була міська (градська) дума, що складалася із двох підрозділів: розпорядчої загальної думи і виконавчої шестигласної. На прак-

тиці у більшості міст існували єдині думи як виконавчі органи, а первинними органами міського управління були загальні збори городян².

У зборах міських громад могли брати участь чоловіки старші 25 років, які були приписані до даного міста або до інших міських поселень, але займалися тут торгово-промисловою діяльністю. При цьому вони повинні були володіти капіталом, "з якого відсотки не нижчі п'ятнадцяти рублів сріблом"³. Міські збори вирішували найважливіші питання життя місцевої громади і на кожні три роки обирали посадових осіб. Кількість виконавчих посад, що заміщалися за вибором міської громади, була значною. Така система проіснувала до початку 70-х рр. XIX ст. Однак на практиці структура громадського управління в кожному місті більше визначалася традиціями, ніж буквою закону. Хоча закон спеціально обумовлював рівне представництво всіх станів у міській думі, на практиці цього положення чітко дотримувалися не скрізь. 1866 р. 25 із 40 гласних міських дум Харківської губернії належали до купецького стану. Кількість гласних міських дум була неоднаковою і часто змінювалася. Наприклад, Харківська міська дума у 1869 р. мала, крім керівника громадського управління – міського голови, шість гласних, що брали участь у засіданнях, трьох гласних зі стягнення 1%-го збору з нерухомого майна та двох – земського податку⁴.

Купецтво, яке серед міського населення було чисельно незначним, стало доволі впливовою силою дореформеного міського громадського управління. Цьому, насамперед, сприяли міцні економічні позиції купецького стану. Майновий ценз перешкоджав одержанню права голосу на міських зборах переважній більшості міщан і цехових. Водночас, крім самостійних купців, у цих зборах могли брати участь купецькі сини, купецькі брати тощо, а почесні громадяни некупецького походження практично не відвідували зборів міської громади. Так, напередодні міської реформи 1870 р. купці такого губернського центру, як Харків, повністю контролювали громадське управління. У зборах харківської міської громади 10 липня 1864 р. брали участь, зокрема, 11 цехових, 5 міщан і 80 (83,3%) купців⁵. Більше того, у Харкові часто неможливо було провес-

ти межу між міськими і становими купецькими зборами. У великих містах, де перевага “податних” станів у структурі населення була більш помітною, основну масу учасників міських зборів складали міщани. Однак купецтво і тут у більшості випадків було найвпливовішою групою.

Утім, багато купців сприймали “службу по виборах” не як почесне право, а як обтяжливу повинність. Зрозуміло, не всі представники цього стану хотіли чи були здатні прилучитися до громадських справ. У багатьох для цього не вистачало елементарної освіченості, ставала на заваді сконцентрованість на отриманні зиску. У середині ХІХ ст., за словами одного із сучасників, “серед купецтва тоді ще твердо трималася думка, що громадськими справами займається тільки той, у кого погано йдуть власні”⁶.

Дореформене міське громадське управління перебувало у повній залежності від місцевої адміністрації. Стосунки купецтва із самодержавною владою на чолі з імператором, авторитет якої купці ніколи не піддавали сумніву, відбувалися в рамках усталеної системи соціальних відносин. Критику вони висловлювали, як правило, у внутрішньому колі, і її об’єктом була майже виключно економічна політика уряду.

На початку 70-х рр. ХІХ ст. у Росії склалася нова система міського управління, яка без значних змін проіснувала аж до падіння імперії. Міське положення 1870 р.⁷ мало на меті впорядкувати й удосконалити міське громадське управління, перетворити його на дієвий інститут самоврядування, залучивши до нього більш широкі верстви населення, насамперед привілейовані прошарки міста (у першу чергу дворянство). Реформи 60–70-х рр. ХІХ ст. поклали в основу формування соціальних відносин не юридично закріплений феодально-становий, а буржуазний матеріально-фінансовий принцип. Представники різних станів та прошарків – дворяни, купці, ремісники, міщани – залучалися до участі в міському самоврядуванні, яке не мало станового поділу, отримували можливість брати участь в управлінні, користуватися міською власністю й угоддями, закладами з опіки, народної освіти, охорони здоров’я та ін. Право участі у міських виборах здобули всі

фізичні та юридичні особи, що сплачували на користь міста збір із нерухомого майна або додаткові відрахування з торгово-промислових документів, тобто купка заможних людей.

Таким чином, Положення 1870 р. у першу чергу мало на меті пристосувати міське життя до потреб капіталістичного розвитку шляхом введення елементів буржуазного управління. Воно ліквідувало становий принцип управління, замінивши його безстановим, буржуазним, бо головною умовою для участі у виборах в органи управління був капітал. За бортом залишалася переважна маса міського населення, яка не мала права брати участі у виборах.

Міське положення 1870 р. відкривало якнайширшу участь купецтва у справах міського самоврядування. У законодавчому документі зазначалося, зокрема, те, що одне гільдійське свідоцтво надавало право участі у виборчих зборах тільки одній особі (або тій, на чие ім'я воно видавалося, або за його дорученням кому-небудь із членів родини). Однак він не забороняв купецьким родичам брати участь у виборах як власникам нерухомості, тимчасовим купцям тощо. Вибори проводилися окремо по трьох (у виняткових випадках – двох) куріях-розрядах – великих, середніх і дрібних платників податків, кожна з яких обирала 1/3 гласних міської думи. Тобто один голос великого платника податків дорівнював кільком голосам середніх і кільком десяткам дрібних. Крім того, закон дозволяв виборцеві однієї курії балотуватися у гласні на зборах іншої, що надавало заможним городянам можливість контролювати вибори в нижчих куріях⁸.

Загальна кількість гласних реформованих міських дум залежно від чисельності виборців становила від 30 до 72 осіб. Особи, обрані понад визначене число (якщо вони були), автоматично ставали кандидатами у гласні. Функції думи були не тільки розпорядчими, а й в окремих випадках законодавчими – вона отримала право видавати обов'язкові постанови, що мали силу закону для жителів конкретного міста. Дума обирала членів виконавчого органу – управи, а також міського голову, який головував як у думі, так і в управі. На ці посади могли претендувати всі городяни, які володіли правом голосу (не

обов'язково гласні). Термін повноважень органів міського самоврядування збільшувався до чотирьох років. Контроль над законністю діяльності міського самоврядування здійснював губернатор, а розгляд скарг на міську владу доручався спеціально створеному губернському у міських справах присутствію⁹. Проте, у сфері наданої міським думам компетенції, насамперед місцевого господарства, ці установи діяли цілком самостійно.

Після запровадження міської реформи від 16 червня 1870 р. купці стали важливою його складовою як гласні всестанових дум і члени їх виконавчих органів – управ. Купецтво, яке поряд із дворянством представляло найбільш заможні прошарки міста, не тільки продовжувало зберігати за собою значення могутньої сили в нових соціально-економічних умовах, особливо в торгово-промислових містах, а й, більш того, посилювало свою роль у громадському житті завдяки власним фінансовим можливостям.

М. Горький у своєму “Фомі Гордєєві” словами купця так говорив, хоча дещо і з перебільшенням, про силу купецтва, загалом буржуазії, що народжувалася в пореформеному суспільстві, про її матеріально-фінансову вагу: “Дворяни, чиновники і всякі інші – не наші люди... Від них і закони, і газети, і наука – все від них. Раніше вони були поміщиками, тепер земля із-під них вирвана – вони на службу пішли... А хто, на сьогоднішній день, найсильніші люди? Купці у державі перша сила, тому що з ними – мільйони”¹⁰.

Тому не випадково було, що частка купців у складі органів міського самоврядування найбільш відчутною виявилася у великих торгових центрах України, де вони поряд з дворянством становили найзаможнішу і доволі впливову соціальну групу. Так, згідно з таблицею 7, відсоток купців і почесних громадян із купецького стану (із правом особистого голосу й за дорученням) у складі дум на 4-те чотириріччя (1883–1886 рр.) по восьми великих українських містах, в основному губернських, у середньому становив 48,2%¹¹.

Склад дум у містах, які ввійшли до цієї таблиці, свідчить про те, що самоврядування в найбільших торгово-промисло-

Табл. 7. Соціальний склад міських дум у найбільших містах України в 1883–1886 рр. (в абсолютних показниках і відсотках)

Місто	Число гласних / відсоток	Дворяни, духовництво, чиновники / відсоток	Купці, почесні громадяни із купецького стану / відсоток	Міщани, ремісники, селяни / відсоток
Одеса	72 / 100	34 / 47,2	34 / 47,2	4 / 5,6
Харків	72 / 100	29 / 40,3	39 / 54,1	4 / 5,6
Херсон	72 / 100	21 / 29,2	37 / 51,4	14 / 19,4
Миколаїв	72 / 100	32 / 44,4	31 / 43,1	9 / 12,5
Катеринослав	72 / 100	26 / 36,1	38 / 52,8	8 / 11,1
Полтава	72 / 100	24 / 33,3	35 / 48,6	13 / 18,1
Сімферополь	72 / 100	28 / 38,9	40 / 55,6	4 / 5,5
Чернігів	60 / 100	35 / 58,3	18 / 30	7 / 11,7
Усього	564 / 100	229 / 40,6	272 / 48,2	63 / 11,2

вих центрах України з 1870-х рр. відбувалося без домінування представників дворянства. Навіть у такому губернському місті, як Чернігів, де обличчя представницьких зборів визначалося традиційною елітою міського суспільства – дворянством, купецький стан був представлений майже третиною гласних. Тенденція превалювання купецтва насамперед окреслилася в тих містах, які переживали промислове піднесення або були важливими осередками торгівлі, насамперед у Харкові, Херсоні та Катеринославі, на що вказують дані таблиці. Тут купці отримали більше половини всіх місць у думі. Таким чином, тільки у двох, зазначених у таблиці, міських думах – чернігівській і миколаївській – купецтво поступалося представникам першої групи, у решті – мало більшість.

Із посиленням на початку 1880-х рр. державного контролю над міським самоврядуванням ще менше представників освічених верств населення могли брати в ньому участь. А переважаюча більшість міщанства, селянства та цехових узагалі не були допущені до міських виборів. Купці ж, хоча чимало з них ігнорували вибори до міських дум, за традицією продовжували ставитися до органів міського самоврядування як до станових

установ, а їхній великий підприємницький досвід, енергія та працелюбство були незамінними у повсякденній роботі цих органів.

Соціальний склад міських дум визначав і їх політику. Перші угруповання в органах міського самоврядування формувалися за станово-професійно-освітнім принципом. Як правило, одне з них групувалося навколо купецтва, до якого долучалися підприємці з інших соціальних верств, а друге – охоплювало представників чиновництва та інтелігенції, які здебільшого були дворянами або різночинцями¹².

Усе ж у цілому представництво купців і почесних громадян у міських думах, якщо брати в межах окремих регіонів України, за підрахунками Л.Ф.Писарькової, напередодні реформи 1892 р. було набагато меншим у порівнянні з окремими найбільшими торгово-промисловими центрами. Наприклад, у містах Лівобережжя воно становило 30,8%, а Правобережжя – всього 14,4% (середнє представництво купців і почесних громадян у міських думах по всіх українських губерніях становило 26,1%)¹³. Якщо брати в межах окремої губернії, наприклад Харківської, то відсоток купців – гласних думи у губернському центрі значно відрізнявся від тих, які були в повітових. Так, із 710 гласних 12 дум повітових і заштатних міст Харківської губернії, обраних протягом 1875–1878 рр. (на 1–2-е чотириріччя) 169 (23,8%) представляли купецтво, при цьому вони значно поступалися гласним із “податних” станів (54,6%), але перевищували дворян і чиновників (21,5%). У губернському центрі картина була зовсім іншою – на виборах 1875 р. купці виявилися на рівні із представниками привілейованих станів – 34 проти 35 (всього 72 гласних)¹⁴.

Така різниця у складі гласних була обумовлена особливостями історичного та економічного розвитку кожного окремого регіону чи міста. У багатьох випадках міське управління хоча й перебувало здебільшого в руках торгового прошарку, проте дрібних підприємців, які переважали чисельністю всіх інших виборців (так, гласні – міщани, ремісники й селяни по губерніях Лівобережжя і Правобережжя становили відповідно 45,6% і 58,2%)¹⁵. Аналогічна ситуація була характерна для

більшості районів Російської імперії: наприкінці 80-х рр. XIX ст. купецтво було найчисельнішою групою серед гласних губернських міст (47%) і другою після представників “податних” станів – у повітових і заштатних (33%)¹⁶.

Після того, як уряд визнав головною причиною прорахунків у діяльності міського громадського управління його зайву, як він уважав, самостійність, 1892 р. було введено у дію нове Міське положення¹⁷, яке посилило контроль місцевої адміністрації за діяльністю органів міського самоврядування. Взявшись за реформування виборчої системи, законодавці пішли по шляху не розширення, а скорочення складу виборців. Право голосу зберегли фізичні та юридичні особи, які володіли нерухомістю не менш, як на 1000–1500 руб. у губернських центрах і не менш, як на 300 руб. в інших містах або сплачували міські збори з гільдійських підприємств, що звузило коло виборців. Після податкової реформи 1898 р. купецькі свідоцтва взагалі перестали бути необхідною умовою для одержання виборчих прав – досить було вибрати тільки відповідні їм промислові документи. Одночасно було ліквідовано куріальну систему виборів. У невеликих міських поселеннях запроваджувалося спрощене громадське управління. Інтереси міської громади тут представляли збори уповноважених (12–15 осіб), що обиралися всіма домовласниками, нерухомість котрих оцінювалася у понад 100 руб. За вибором зборів уповноважених заміщалися виконавчі посади міських старост і їх помічників.

Табл. 8. Соціальний склад гласних дум у найбільших містах України в 1893–1896 рр. (в абсолютних показниках і відсотках)

Місто	Кількість гласних / відсоток	Дворяни, різночинці / відсоток	Купці, почесні громадяни / відсоток	Міщани, ремісники, селяни / відсоток
Одеса	57 / 100	31 / 54,4	24 / 42,2	1 / 1,7
Київ	72 / 100	53 / 73,6	18 / 25,0	1 / 1,4
Харків	73 / 100	10 / 13,7	53 / 72,6	10 / 13,7
Катеринослав	45 / 100	19 / 42,2	23 / 51,1	3 / 6,7

Як видно з таблиці 8¹⁸, вибори за Міським положенням 1892 р. аж ніяк не вилинули на присутність купців як гласних дум у таких найбільших українських містах, як Одеса, Катеринослав та Харків. Навпаки, в останньому купецтво та почесні громадяни (які були переважно купецького походження) серед решти соціальних груп, представники яких потрапили до цього органу самоврядування, перебували в абсолютній більшості (становили понад 2/3).

Аналіз складу міських дум засвідчує, що найвищий рівень представництва купців в органах самоврядування більшості українських міст спостерігався з 1870-х рр. до початку ХХ ст. Помітне скорочення чисельності купецтва після податкової реформи 1898 р. відчутно зменшило і його вплив в органах міського самоврядування. Різка політизація громадського життя на початку ХХ ст., коли в міських думах почали відігравати роль не міжстанові суперечності, а різні політичні погляди, що особливо було помітним у великих містах, та економічна криза, яка дещо звузила роль підприємців у громадському житті, призвели до втрати купецтвом значення самостійної сили в управлінні міст. Ослаблювало домінування купецтва в міських органах самоврядування, поряд із цим, і все більше залучення їх до діяльності різних професійних об'єднань, які відстоювали економічні інтереси підприємців на місцевому і міжрегіональному рівнях.

Розглянемо на прикладі Харкова, як змінювалося представництво купців – гласних міської думи, протягом її діяльності з 1870 до 1914 рр.¹⁹

Згідно з даними таблиці 9 найбільш вдалим за весь період чинності Міського положення 1870 р. для харківського купецтва були вибори 1883 р. Із 72 обраних гласних купецький стан представляли 39 осіб (54,2%), що у десятки разів перевищувало відсоток цієї соціальної групи серед городян (за даними перепису 29 квітня 1879 р. їх кількість у Харкові становила менше 3%, тоді, як спадкових і особистих дворян – 9,8%)²⁰. Найменшу кількість гласних-купців було представлено у так званій “інтелігентській” думі Харкова, обраній у 1891 р. під антикупецькими гаслами – 20 осіб (27,8%). Саме у цей час, на межі

Табл. 9. Результати виборів до міської думи Харкова з 1871 по 1891 р.
(за Міським положенням 1870 р.)

Чотириріччя	1	2	3	4	5	6
Рік	1871	1875	1879	1883	1887	1891
Купці та почесні громадяни з купецького стану	33 (46,5%)	34 (47,2%)	21 (29,2%)	39 (54,2%)	22 (30,6%)	20 (27,8%)
Представники інших "неподатних" станів	36 (50,7%)	35 (48,6%)	47 (65,3%)	29 (40,3%)	45 (62,5%)	46 (63,9%)
Представники "податних" станів	3 (4,2%)	3 (4,2%)	4 (5,6%)	4 (5,6%)	5 (6,9%)	6 (8,3%)
Загальна кількість обраних гласних	71 (100%)	72 (100%)	72 (100%)	72 (100%)	72 (100%)	72 (100%)

Табл. 10. Результати виборів до міської думи Харкова з 1893 по 1914 р.
(за Міським положенням 1892 р.)

Чотириріччя	7	8	9	10	11	12
Рік	1893	1897	1901	1906	1910	1914
Купці та почесні громадяни з купецького стану	57 (71,3%)	37 (57,8%)	32 (48,5%)	30 (37,5%)	19 (23,8%)	17 (21,3%)
Інші "неподатні" стани	13 (16,3%)	26 (40,6%)	32 (48,5%)	45 (56,3%)	52 (65%)	50 (62,5%)
"Податні" стани	10 (12,5%)	1 (1,6%)	2 (3%)	5 (6,3%)	9 (11,3%)	13 (16,3%)
Загальна кількість обраних гласних	80 (100%)	64 (100%)	66 (100%)	80 (100%)	80 (100%)	80 (100%)

80–90-х рр. ХІХ ст., фінанси міста опинилися в катастрофічному становищі, зокрема у тому ж 1891 р. борги харківського міського самоврядування перевищили дійсну вартість майна, що знаходилось у його розпорядженні, на 500 тис. руб.²¹.

Не дивно, що в ліберальній думці досить часто вади міського самоврядування пояснювалися превалюванням у ньому купецтва, на чому, зокрема, наголошували Д.І.Багалій і Д.П.Міллер²². Утім, подібні твердження, що базувалися на суб'єктивному баченні кожного автора, здебільшого були далекими від дійсності. Практичне і консервативне ставлення купецтва до міського самоврядування сприяло фінансовому процвітання і благоустрою міст, тоді, як відсутність господарського досвіду в ліберальних діячів часто призводила до справжніх економічних криз. Так, обрана в 1891 р. у Харкові “інтелігентська” міська дума не тільки не поліпшила, а, навпаки, погіршила стан справ у міському господарстві. А вже діяльність наступної, “купецької” думи (1893–1897 рр.), в якій 71,3% гласних виявилися купцями (цей показник став найвищим серед усіх міст України, де мало чинність Міське положення 1892 р.), була напрочуд успішною. Так, “купецька” дума на чолі з тимчасовим купцем із дворян І.Т.Голенищевим-Кутузовим врятувала Харків від фінансового краху, вдало вирішила багато назрілих економічних проблем, у чому велику роль відіграли господарський досвід купців, які працювали в ній, і повна відсутність міжпартійної боротьби. Саме завдяки зусиллям цієї думи до кінця століття в місті з'явилося багато громадських будівель, було розширено інфраструктуру в галузях освіти та соціального забезпечення, розпочалося або було завершено будівництво багатьох вулиць і мостів. Зокрема, плани зі створення міського парку, що виношувалися серед членів попередніх скликань думи, вдалося довести до практичної реалізації в 1895 р., коли парковий комплекс площею в 25 квадратних десятин було передано у громадське користування. Завершилася модернізація рибного та кінного ринків, що дало можливість суттєво підвищити їх торговельний обіг. В окrajнних районах міста розпочалася електрифікація вулиць, тоді, як у центрі міста ще використовувалися газові ліхтарі²³.

Після змін до Міського положення 1892 р., що були запроваджені на практиці лише після нових виборів до міських дум у наступному році, губернатори отримали додаткові права на регламентування їх діяльності та відстоювання інтересів держави на місцевому рівні. Із посиленням економічного становища купців для них все більшої ваги набувало право виборчого цензу. Поряд із цим, дедалі глибше входження до суспільного життя міст давало можливості неформального впливу на обрання чи переобрання в органах самоврядування²⁴. Тому зростання якісної соціальної переваги купецтва виглядає на цьому тлі майже логічним. У багатьох містах на межі століть розпочиналася епоха перетворення купецтва, як складової підприємницького класу, на місцевих громадських діячів.

З іншого боку, після впровадження податкової реформи 1898 р., яка призвела до відчутного скорочення чисельності купецтва, коли залишилися "чисті" купці, котрі мали переважно саме купецьке походження, зменшився і його вплив в органах міського самоврядування. Так, купці Харкова під час чотирьох наступних виборів до міської думи з 1901 по 1914 рр. хоча і продовжували залишатися впливовою силою у цьому органі самоврядування, утім, їх частка з кожними наступними виборами відчутно зменшувалася (згідно з таблицею 10 із 48,5% у 1893 р. до 21,3% у 1914 р.). Зниження було викликане суттєвим зростанням питомої ваги насамперед представників вільнонайманих професій, які все більше почали висуватися на відповідальні міські громадські посади. Як видно з таблиці 11, досить прикметною рисою Харкова на початку XX ст. було те, що у цьому великому торгово-промисловому й освітньому центрі поряд із купцями в міській думі з кожними наступними виборами динамічно набували ваги адвокати, лікарі, інженери, професори, службовці, частина з яких, можливо, до 1898 р. мусила зараховувати себе до купців.

Таким чином, із початком XX ст. купецтво починає втрачати домінуюче становище в управлінні міст. Головну роль у міських думках стали відігравати не міжстанові суперечності, а різні політичні погляди. Особливо помітним це було у великих містах. Так, у Харкові, починаючи з виборів 1906 р., в органах

Табл. 11. Склад Харківської міської думи за професійними групами (1901–1910 рр.)²⁵ (кількість купців-гласних за цим джерелом дещо відрізняється від даних, які зафіксовані в дисертаційному дослідженні Ю.А.Белікова)

Гласні Харківської міської думи	Вибори 1901 р.	Вибори 1906 р.	Вибори 1910 р.
Купці	38	32	22
Лікарі	6	5	9
Інженери	4	5	10
Адвокати	1	6	10
Професори	10	14	7
Службовці громадських, державних або приватних установ	4	12	23

міського самоврядування протистояли один одному не традиційні угруповання, що формувалися за становою належністю, а прихильники різних політичних поглядів – від ліволіберальних до консервативно-монархічних. Активізації міжпартійної боротьби сприяла і нова система проведення виборів. Якщо до того голосування по кожному претенденту проходило окремо, то тепер виборець у спеціальному бланку повинен був просто вказати прізвища (не більше 80) тих осіб, за яких він віддавав свій голос. Гласними ставали 80 претендентів, що набрали найбільшу кількість голосів. Наступні 16 ставали кандидатами у гласні. Невід’ємними елементами передвиборчої боротьби стали агітація у пресі й укладання своєрідних виборчих списків, які орієнтували, кого слід внести до виборчого бюлетеня. Купецтво більше не було єдиною групою в органах міського самоврядування; відігравали певну роль лише окремі його представники, які діяли на боці різних партій і блоків²⁶.

Так, ліве крило купецтва з усіма його достоїнствами і вадами в харківському міському самоврядуванні уособлював член групи “молодих прогресистів” купецький син О.Ю.Вернер – гласний у 1910–1917 рр. і член міської управи в 1910–1914 і 1917 рр. Зовсім протилежну за політичними поглядами части-

ну стану представляв купецький син І.І.Скоркін (гласний у 1906–1910 рр.)²⁷. У цьому плані Харків нічим не відрізнявся від найбільших центрів Російської імперії. Зокрема, на початку ХХ ст. московські купці рівною мірою входили до складу обох партій столичної міської думи – “поміркованої” і “прогресивної”. Більш того, в їхньому середовищі не було навіть спроб організувати партію за станово-класовою ознакою²⁸.

Зменшення питомої ваги купецтва в органах міського самоврядування спостерігалось на початку ХХ ст. і в інших великих міських центрах України, як, наприклад, у Києві, де до місцевої еліти впевнено входять представники вільнонайманих професій – насамперед професори, адвокати та лікарі. Вони не лише були гласними, а й висувалися на посади міських голів. Так, у першій київській думі (1871–1875 рр.) засідало помітно менше купців – 27, ніж дворян і чиновників – 43, утім купці-гласні об’єктивно посилювали свій вплив на ухвалення рішень думи та розподіл державних і міських замовлень між приватними підприємцями. Зокрема, членами та кандидатами міської управи в 1871 р. стали такі купці, як В.І.Гладін, Е.С.Задоменський, С.М.Личков та О.М.Некрасов, що були зафіксовані у купецькому реєстрі 1871 р.²⁹

Як і в Харкові, у Києві після 1900 р. спостерігалось зниження частки купецтва серед гласних міської думи. Щоправда, згідно зі складом Київської міської думи в 1906 р.³⁰, де купці мали 13 із 74 мандатів, вони й надалі були чисельно найбільшою групою у надзвичайно строкатій за своїм соціальним складом думі.

Зі зниженням динаміки торгово-промислового розвитку та посиленням ролі в житті міської громади різних соціальних прошарків на початку ХХ ст. присутність купецтва в органах київського самоврядування зменшилася. Аналіз складу гласних дає також уявлення про територіальну специфіку Києва, адже вони віддзеркалювали соціальний профіль окремого виборчого округу. Зокрема, у Подільському виборчому окрузі було розташовано не лише чимало підприємств – тут щорічно відбувався Контрактовий ярмарок. Відтак із Подолу до міської думи обиралися майже виключно купці. Зокрема, у

Київській думі весь час зберігала свою присутність як гласні така відома купецька династія з Подолу, як Кобці (три місця вони мали ще в першій думі)³¹.

На Правобережній Україні, де процеси промислового розвитку мали свою специфіку, підприємцям, зокрема купецтву, для того, щоб утвердитися на верхівці міського життя, потрібно було постійно конкурувати з дворянами-поміщиками і чиновництвом. Водночас, поліетнічний характер міст цього регіону зумовив те, що більша частина гласних дум, які належали до купецького стану, були євреями. Якщо у складі міських органів самоврядування Харкова, Києва та навіть Катеринослава гласні єврейської національності були поодинокі, то в тих містах, що входили до смуги єврейської осілості, їх було досить багато, зокрема, у такому губерньському центрі, як Житомир. Перша пореформена дума тут розпочала роботу лише в 1876 р., коли набуло чинності нове Міське положення. Наприклад, у 1885 р. гласні єврейської національності посіли більше третини із 66 місць у Житомирській думі³². Євреї тут і після 1892 р. мали змогу обиратися до міської думи без будь-яких обмежень. Однак представники цієї національності ніколи не обіймали посади міського голови не тільки у Харкові, Катеринославі, Києві, а й навіть у Житомирі.

Якщо, згідно з Міським положенням, євреї бажав обійняти якусь виборну посаду, то це потребувало окремої процедури голосування членів купецького зібрання. У Житомирі до складу думи входили такі відомі місцеві єврейські купці, як Лев Мойсейович Біншток, Ісаак Ісайович Вайнлуд, Арон Срумович Вайнзбург, Вульф Аронович Вайсглюз, Мордко-Гіль Меєрович Гохштейн, Ілля Ісаакович Зейберлінг, Іссер Ісайович Кулішер, Ісаак Маркович Розенберг, Лев Мойсейович Рубінштейн та Перец Хаймович Фельденкранц. І.І.Зейберлінг був обраний до органів міської управи ще у грудні 1876 р. Дума й управа були органами купців та інших підприємців різного соціального й етнічного походження, пов'язаних спільними інтересами. Із 1891 по 1897 рр. членами Житомирської управи були купці Е.К.Меєр, О.Е.Журавльов, Я.І.Муравйов, А.І.Шаботін та І.М.Розен-

берг. Вони всі володіли фабриками, будинками або крамницями. Так, І.І.Кулішер був одним із найбільших підприємців Житомира – його підприємство виконало підряд на встановлення вуличного освітлення та прокладання трамвайної мережі у місті³³.

Натомість в Катеринославі, де впродовж усього часу його існування в органах міського самоврядування домінували купці, їх чисельність у думі та управі на межі ХІХ–ХХ ст. залишалася стабільною. Так, до складу представницьких міських зборів, що вперше зібралися на своє засідання 16 березня 1787 р., міське купецтво делегувало росіян Афанасія Горяїнова, Івана Перекрестова та Якова Неродіна. Усі 10 гласних думи міським головою обрали купця Івана Шевелєва. Через більш, ніж століття, в органах самоврядування Катеринослава теж спостерігалася помітна чисельна перевага купців, зокрема, у 1913 р. їх тут нараховувалося до 30 осіб³⁴.

Гласним Катеринославської міської думи могла стати особа чоловічої статі, яка мешкала в місті не менше року і володіла нерухомістю на суму від 300 до 3000 руб. До 1914 р. Катеринославська дума стала справді впливовим органом самоврядування, в якому засідали 64 гласних. Серед них, зокрема, були російські підприємці купецького походження М.Мірошніченко, В.Алексєєв і І.Тіссен, а також єврейські – М.Ель, Й.Штрюмберг, І.Грановський та М.Карпас³⁵.

Катеринослав, як промисловий і адміністративний центр Півдня України, був винятком серед великих українських міст стосовно того, що позиції купецтва як у думі, так і на посаді міського голови залишалися непохитними. Посаду міського голови Катеринослава, яку з 1787 р. до 1919 р. за виборами посідало 30 осіб, найчастіше обіймали саме представники купецького стану. Зокрема, до 1885 р. тут усі міські голови були виключно купцями³⁶. З останньої чверті ХІХ ст., коли в Катеринославі розпочався промисловий бум, провідна роль підприємницької еліти на чолі з купецтвом навіть посилилася. Останнє не лише делегувало більшу частину гласних, а й регулярно висувало зі свого складу міських голів. У Катеринославській думі гласним-купцям – на противагу дворянам та

представникам інших станів – у період із 1870 по 1914 рр. постійно належало більше половини місць.

До 1870-х рр. на посаді бургомістра в містах України звичним явищем було бачити купця. Наприклад, серед керівників громадського управління у Харківській губернії в 1866 р. із 12 міських голів тільки один не був купцем. До впровадження Міського положення 1870 р. саме вони найчастіше ставали справжніми лідерами місцевого купецтва, як найбільш шановані і впливові його представники. Зокрема, у Харкові цю посаду обіймали представники відомих купецьких династій – О.О.Скринник (1862–1866 рр.) і М.Д.Шатунов (1867–1871 рр.); у Сумах – найбагатші купці-цукрозаводчики Д.І.Суханов (до 1870 р.) і І.Г.Харитоненко (1867–1873 рр.)³⁷ (останній виконував також обов'язки гласного Харківського губернського земства в 1865–1886 рр.³⁸).

Згодом, із розширенням прав і компетенції органів міського самоврядування, представники цього стану втрачають монополію на посаду міського голови. Проте і надалі купці досить часто обиралися міськими головами та їх заступниками, адже вони не тільки розпоряджалися власними та мали доступ до корпоративних фінансових коштів, а й були досить впливовими постатями в міській громаді. Із погляду ієрархії цінностей купецтва, які перебували на відповідальній громадській роботі, посада міського голови сприймалася водночас і як державна служба, і як служіння загальногромадським, загальнономіським інтересам, що відповідало службовій етиці, запровадженій у Росії разом із “Табелем про ранги”³⁹. Вони встановлювали відносини з державними органами влади на губернському й центральному рівнях, спираючись на представників свого стану в органах місцевого самоврядування, сприяли розвитку місцевої економіки, розбудові міської інфраструктури, спорудженню об'єктів соціального, культурно-освітнього і релігійного призначення.

Наприклад, купець 1-ї гільдії І.Г.Харитоненко, будучи сумським міським головою, сприймав цю посаду все ж як важливий громадський обов'язок, делегований йому місцевою громадою. Зокрема, у січні 1871 р. Іван Герасимович, на той час

уже досить відомий підприємець не тільки на Харківщині, а й у країні, звернувся з листом до обергофшталмейстера П.П.Дурново, в якому висловив прохання про фінансову підтримку його зусиль зі зведення у Сумах будівлі думи, банку та організації пожежної служби ("виявити своє високе благовоління й ошчасливити задум цей своїм прихильним ставленням"). Від імені всіх громадян міста І.Г.Харитоненко, як кавалер ордену св. Анни 3-го ступеня та почесний громадянин м. Сум, користуючись нагодою, наперед висловив свою щирю вдячність покровителю "за Ваше благодворне управління країною, а також почуття законності і справедливості, які Ви незмінно виявляли під час розгляду всіх попередніх питань, що стосувалися громадян міста Суми"⁴⁰. П.П. Дурново (у майбутньому – міністр внутрішніх справ) відреагував належним чином, надіславши кур'єром для початку 1 тис. руб. Із наведеного епізоду І.Г.Харитоненко постає перед нами як освіченим підприємцем, патріотом свого міста та людиною, яка свій авторитет серед можновладців намагається використати в тому числі і для вирішення нагальних громадських справ, так і хитрим та спритним ділком.

Катеринославський купець О.Я.Толстиков належав до тих підприємців, які на громадських посадах сумлінно працювали в інтересах міста. Родом із Тульської губернії (народився 1840 р.), він був одним із тих багатьох купців, які відгукнулися на урядовий заклик переселитися до Півдня України. У тридцятирічному віці О.Я.Толстиков відкрив у Катеринославі на Катерининському проспекті фірму з продажу залізних виробів⁴¹. Його діяльність протягом наступних 35 років як гласного, члена різних асоціацій та, особливо, міського голови упродовж кількох термінів перебування на цій посаді (1889–1893, 1901–1905 рр.) розгорталася в річищі динамічного економічного розвитку міста. Лише з 1900 по 1902 рр. міський бюджет збільшився втричі – з 692 тис. руб. до 2 млн 210 тис. руб. Саме у цей період, за головування О.Я.Толстикова, були реалізовані такі проекти, як оновлення міського парку з літнім театром, спорудження нової будівлі міської думи та численних освітніх закладів і установ соціального призначен-

ня, брукування багатьох вулиць та влаштування їх електричного освітлення⁴².

Відомий одеський комерсант, промисловець і землевласник Г.Г.Маразлі, грек за походженням, обіймаючи з 1873 р. посаду заступника міського голови, сприяв тому, що в місті почала функціонувати перша ділянка лінії кінно-залізної дороги, було закладено Олександрівський парк. Він фінансував спорудження нових навчальних закладів, зокрема в 1877 р. його було обрано почесним попечителем Одеського реального училища, а наступного року – Сімферопольської гімназії⁴³.

Перебуваючи протягом 17 років (із 1878 р.) на посаді вже голови міської думи Одеси, Г.Г. Маразлі всіляко сприяв спорудженню близько 40 громадських і навчальних закладів, підприємств, культурно-просвітницьких установ⁴⁴. Із його іменем пов'язані поява трамваю і газового освітлення, будівництво центрального поштамту, кількох ринків, у тому числі "Привозу", магазинів та готелів, спорудження важливих для міста благодійних закладів, серед яких були нічліжні притулки, дешеві їдальні і лікарні⁴⁵.

Проте в таких важливих торгово-промислових центрах, як Харків і Київ, після 1893 р. жоден купець так і не зміг зайняти посади міського голови, навіть попри той факт, що на цей час представники купецького стану в Харкові становили понад 70% від загальної кількості гласних (у Києві – чверть від усіх гласних міської думи). Так, в останньому на посаду міського голови по чергово обиралися С.М.Сольський (1894–1900 рр.) – професор університету св. Володимира; В.М.Проценко (1901–1906 рр.) – спадковий дворянин та І.М.Дьяков (1906–1914 рр.) – особистий дворянин. У Харкові на чолі міста перебували І.Т.Голенищев-Кутузов (1893–1900 рр.) – дворянин, капітан у відставці; О.К.Погорелко (1900–1913 рр.) – дворянин, професор Харківського університету та Д.І.Багалій (1914–1917 рр.) – професор історії того ж університету.

Із часу запровадження Міського положення 1870 р. депутати дум складали присягу, утім, як це видно зі змісту присяги гласних Харківської думи, у ній взагалі не фігурували такі поняття, як "місто" або "громадянин", натомість найвищим пріоритетом в

їхній діяльності мали бути “Бог, імператор і вітчизна”⁴⁶. Важливим мірилом оцінки діяльності будь-якої міської думи були будівельні проекти, завдяки яким інфраструктура міста значно покращувалася. Урбаністичний характер центральних проспектів, нові адміністративні і торгово-фінансові споруди, забезпечення водопостачанням, каналізацією, а згодом і електроенергією стали основними індикаторами “культури” більш-менш значних міст. Це стосувалося, насамперед, найбільших із них – Одеси, Києва, Харкова, Катеринослава та ін.

На практиці поліетнічне за своїм складом купецтво в міських думах відстоювало інтереси як громадські, так і свого прошарку та особисті. Через органи міського самоврядування воно сприяло розвитку місцевої торгівлі, промисловості, транспорту, розбудові міської інфраструктури – будівництву мостів, доріг, ринків, систем водопостачання та електрифікації, а також спорудженню об’єктів соціального, культурно-освітнього і релігійного призначення – училищ, дитячих садків, будинків для безпритульних і людей похилого віку, церков.

У Харкові, наприклад, ще при дореформеній “купецькій” думі в 1860-х рр. за ініціативи купців виникли міський громадський банк, Олександрівська лікарня, Маріїнське жіноче училище, що згодом підпорядковувалися органам міського управління. Тоді ж почалася розробка питань про заснування біржі, митниці, водогону та інших проектів⁴⁷. У місті традиційно так склалося, що купці-гласні досить часто вирішували різні питання, які стосувалися їхнього міста та його мешканців, у неформальній обстановці. Купець М.О.Жевержеєв, крім закладів оптової і роздрібної торгівлі міцними напоями, володів у місті кількома винними погребями. Ще з дореформених часів вони традиційно служили місцем збору гласних міської думи, які представляли інтереси місцевого купецтва. І надалі здебільшого в погребі М.О.Жевержеєва, а не в залі думських засідань, вирішувалися багато важливих питань керування містом⁴⁸.

Виступи під час думських дебатів дають підстави говорити про те, що підприємці керувалися в них своїм власним життєвим досвідом. Так, коли катеринославський купець

М. Мірошніченко торкався теми ринків, торгової маржі чи режиму роботи торгових точок, він добре знався на предметі розмови. На сесіях думи він неодноразово виступав із приводу зменшення розмірів збору за торгове місце під час міських ярмарків, обґрунтовуючи це тим, що “значення катеринославських ярмарків помітно впало, і чимало торговців з огляду на високий збір за торгове місце воліють залишатися вдома, замість того, щоб вирушати в дорогу”⁴⁹.

Купці брали участь у думських дискусіях як гласні, що приймали рішення про розподіл громадських коштів, так і як претенденти, підрядники чи платники податків, будучи пов’язані нормами договорів та приписами. Основним джерелом багатства будь-якого міста був його економічний потенціал, торгівля і промислове виробництво, які водночас розвивали сферу послуг, що піднімала ціни на нерухомість. Предметом першочергової турботи міських дум завжди був збалансований бюджет. В умовах розвитку капіталізму зростала цінність міської землі, яка використовувалася підприємцями для забудови прибуткових будинків, заснування підприємств тощо. Земля, що виділялася на такі цілі, була важливим джерелом доходу в міську скарбницю. Так, близько 1900 р. головним багатством міста Катеринослава, як і інших важливих міських центрів, вважалася нерухомість, до якої зокрема належали 4619 десятин землі, 146 крамниць, складів, торгових ярмаркових яток і павільйонів. Ця власність разом з іншими джерелами доходів давала місту прибуток у розмірі 306 тис. руб., що становило 44,8% усіх міських надходжень. Другим за значенням джерелом міської скарбниці вважався податок на нерухомість, 10% надходжень від якого залишалися місту, що дорівнювало 124 884 руб. (тобто 18,3% всього бюджету). Сюди ж слід додати податки на діяльність закладів торгівлі та промисловості, а також візників, які давали 80 075 руб., або 11,7% усіх прибутків. Додаткові резерви міської скарбниці на той час становили 142 357 руб. Ці дані про бюджет Катеринослава в 1900 р. свідчать про його високу економічну привабливість, яка пішла на користь не лише підприємцям, а й усьому місту⁵⁰.

Міські управи, поряд з іншим, здійснювали нагляд за спорудженням нових підприємств та промислових комплексів. Будівництву передувала процедура аукціону. Створені із членів міської управи комісії здійснювали інспектування, після чого остаточний дозвіл отримували лише ті підприємці, які письмово могли гарантувати випуск певних обсягів продукції або надання необхідних послуг і погоджувалися із запропонованою ціною. Купцям дозволялося будувати фабрики на території міста лише за погодженням із міською владою та після сплати вартості оренди землі. Території заводів, як правило, орендувалися. Натомість великі підприємці намагалися придбати землю здебільшого в повному обсязі майнових прав. Але і їм доводилося проходити шлях через органи міської управи, а згодом – чекати затвердження на рівні губернії та відповідного міністерства.

Депутатство в міській думі давало можливість купцям швидше долати бюрократичну тяганину щодо створення торгових закладів чи промислових підприємств, розширення існуючих виробництв. Взагалі, коли підприємець звертався до губерньського правління з клопотанням про спорудження заводу або нового фабричного корпусу, то міг розраховувати на дозвіл лише тоді, коли це не вимагало від держави фінансових витрат, гроші інвестувалися у власну землю, і від створеного виробництва не очікувалося жодних соціальних наслідків. Так, харківський купець 1-ї гільдії М.Сериков у 1893 р., отримавши дозвіл від губернатора на заснування у цьому місті машинобудівного заводу, добився швидкого затвердження проекту Харківською міською управою і в тому ж таки році розпочав будівництво підприємства⁵¹.

Громадській роботі багатьох представників купецького стану віддавали належне і міські виборці, і діячі місцевого самоврядування, незалежно від їхньої партійної належності. Так, катеринославський купець 1-ї гільдії, спадковий почесний громадянин, комерції-радник М.С.Копилов із 1893 по 1918 рр. безперервно виконував обов'язки гласного міської думи. Характерною рисою цієї постаті були громадська діяльність на користь Катеринослава та його мешканців і велика добро-

чинність. Він був власником торговельно-промислових підприємств – будівельних, деревообробних, борошномельних, вугільних копалень (окремі з них залучалися до будівництва Катерининської залізниці і заводу Брянського товариства), друкарні “М.С.Копилов”, засновником популярної в Катеринославі газети “Приднепровский край” (1898–1917 рр.). Поряд із цим, директор дитячого притулку, голова правління товариства незаможних учнів комерційного училища і член його опікунської ради, Мина Семенович Копилов особливо щедро жертвував кошти на навчальні заклади. Так, на спорудження будівлі Катеринославського вищого гірничого училища він виділив 50 тис. руб., був одним з ініціаторів заснування в місті вищих жіночих курсів, перетворених у 1918 р. на університет. 30 липня того року на засіданні міської думи, присвяченому питанню про затвердження статуту університету, йому було оголошено подяку⁵².

Купецтво України, сприяючи розвитку міського самоврядування, особливо в період стрімких економічних змін, які розпочалися з останньої третини ХІХ ст., одночасно розгортає діяльність на рівні представницьких організацій: купецьких товариств, біржових комітетів, торгових і промислових об'єднань. Великого значення у цей час набула діяльність корпоративних організацій купецтва – купецьких товариств із правами станового самоврядування. У дореформений період станове управління купецтва було складовою частиною громадського врядування міст, а самі купці повністю контролювали думи. Міцні економічні позиції цієї верстви, високий майновий ценз сприяли її керівній ролі в міському житті у порівнянні з рештою “міських” станів. Хоча у чинному законодавстві передбачалися окремі збори купецьких громад для вирішення станових питань, функції голови тут (як і на зборах міщан) виконував міський голова⁵³.

Із запровадженням реформи 1870 р. було створено нову систему міського громадського управління. Всестанові вибори кардинально змінили порядок формування і статус органів міського самоврядування, що відкрило шлях для оформлення самостійного управління купецького стану. Купецтво обох гільдій утворюва-

до в кожному місті купецьке товариство, яке, однак, не мало над своїми членами жодної дисциплінарної влади⁵⁴.

Закон від 28 червня 1879 р. остаточно затвердив організаційну структуру корпоративного купецького спрощеного самоврядування: збори купецької громади, її виборчий і розпорядчий органи, виконавчі посади купецького старости і його заступника. Повна система купецького самоврядування з дільничними виборчими зборами, зборами виборних купецького стану, купецькою управою й становим старшиною (він же – голова управи та зборів виборних) існували в Україні тільки в Одесі⁵⁵.

У решті українських міст, згідно з законом, діяло спрощене купецьке самоврядування – для завідування становими справами товариства щорічно вибирали купецьких старост і їх товаришів (до 1879 р. кожна гільдія обирала свого старосту). Збори купецьких товариств мали скликатися один раз на рік і проходити під головуванням купецьких старост, які безпосередньо розпоряджалися коштами корпоративної організації. По закінченні господарського року вони виносили на затвердження громади звіт про фінансову діяльність товариства. Крім того, до їхніх обов'язків входило одержання й доведення до купців розпоряджень, іншої інформації від різних установ і організацій, збір відомостей про представників купецького стану, видача посвідчень про належність до нього тощо⁵⁶.

Купецькі товариства як корпоративні організації після міської реформи 1870 р., в умовах формування нових класів буржуазного суспільства, стали тим соціальним інститутом купецтва, участь у роботі яких перетворилася на фактор належності до цього стану. Такі об'єднання були не тільки елементом самоідентифікації купецтва, його впливу на суспільство (насамперед через доброчинність), а й подекуди у найбільших економічних центрах сприяли формуванню підприємницьких представницьких об'єднань.

Водночас система організацій купецького стану, що сформувалась у самостійні структури в пореформений період, вирізнялась аморфністю і відсутністю жорстких обмежувальних рамок. Купецтво було повністю відкритим для прийняття

повних членів, процедура вступу до його складу була спрощена до крайньої межі. Належність до купецтва, відповідно до нормативних актів, щорічно оформлялась у казенній палаті або повітовим казначейством при сплаті податку, при цьому згоди купецької корпорації не вимагалось. Купецьке товариство не мало ніяких прав дисциплінарного впливу на своїх членів. Воно не мало ні освяченого традиціями статутного документа, ні інституту поручительства при прийомі у члени гільдії, ні випробувального терміну, ні корпоративних обрядових церемоній.

У широкому тлумаченні закону купці, які проживали у містах, автоматично утворювали станові товариства. Якщо вони не вибрали станового старосту, то фактично підпадали під загальну юрисдикцію міста⁵⁷. Таким чином, майже всі без винятку міста України мали станові купецькі товариства, але на практиці не всі з них були діючими становими корпораціями, які умовно можна назвати фіктивними. Такі купецькі товариства, хоча і мали виборних старост, по суті були фікцією. Наприклад, у Житомирі і Кам'янці-Подільському купецькі товариства не здійснювали ніякої громадської діяльності, не мали капіталів і нерухомого майна, до того ж, купці не платили товариських внесків. Їх діяльність обмежувалась лише видачею молодим людям купецького стану "увольнительных приговоров" для вступу до навчальних закладів⁵⁸.

Ті станові об'єднання, які відповідали хоча б одній із таких вимог, як наявність окремих капіталів, володіння нерухомістю, ведення доброчинної діяльності, можна окреслити як діючі. Насправді, значна частина купецьких товариств в Україні володіла досить скромними капіталами і займалась доброчинною діяльністю в незначних масштабах. Лише кілька товариств у великих містах, маючи спеціальні капітали, здійснюючи щорічні збори з купців, здатні були здійснювати громадську діяльність на досить значному рівні.

Формально окреме купецьке станове управління, за підрахунками М.К.Шацкіла на основі анкетного дослідження господарського управління МВС про становище купецьких товариств (було розпочате в 1896 р. з метою дослідження міських

станів) існувало лише в 144 містах імперії. При цьому значна кількість товариств не мала навіть спрощеного представництва у вигляді виборних старост. Губернатори багатьох губерній, у тому числі Катеринославської, Херсонської і Чернігівської заявили про відсутність на їх території фактично діючих купецьких установ⁵⁹. Наявність виборного купецького старости не була свідченням того, що купецька станова організація в дійсності функціонувала. Вона найчастіше була такою ж фікцією, як і більшість товариств, які не мали станової організації. Якщо, наприклад, Одеське, Київське і Харківське купецькі товариства обкладали своїх членів внесками, які спрямовувалися на задоволення станових потреб, розпоряджались становими капіталами, нерухомим майном, утримували добродієнні і навчальні заклади, надавали допомогу і стипендії, то більшість купецьких товариств в українських містах існували, займаючись переважно утриманням станового керівництва і виконанням канцелярських формальностей (див. таблицю 12). Зрештою, у більшості населених пунктів купецькі товариства існували номінально. Купецтво тут не мало ані організації, ані власних капіталів, ані окремого керівництва.

Серед найактивніших купецьких товариств було Київське, яке в 1896 р. відкрило комерційне училище на кошти, забезпечені капіталом у сумі понад 140 тис. руб. і щорічними внесками в 30 тис. руб. Крім того, вони виплачували учням із купецьких родин 20 стипендій в Києво-Подільській гімназії, 4 – у ремісничій школі Київського попечительства бідних, 12 – у приватних жіночих ремісничих класах Кулицької, 1 – у Київській духовній академії⁶¹. У 1909 р. річний бюджет Київського купецького зібрання становив 100 тис. руб.⁶².

Утім, найбільшими капіталами володіло, а відповідно й здійснювало у широких обсягах громадську діяльність Одеське купецьке товариство, яке мало окреме купецьке управління. Зокрема, це станове об'єднання в 1891–1895 рр. фінансувало засноване в 1862 р. шестикласне комерційне училище (10 учнів забезпечували щорічними стипендіями в 125 руб. кожна), щорічно видавало по 300 руб. одеському Товариству опіки нужденних і “Одеській лікарні для приходящих”, плати-

Табл. 12. Вибірка капіталів купецьких товариств у містах України та їхніх витрат у 1892–1896 рр.⁶⁰

Купецькі товариства	Середній розмір грошових зборів, які бралися на громадські потреби за 1892–1896 рр. (руб.)		Розміри капіталів, які належали товариству (руб.)		Середні щорічні витрати за 1892–1896 рр. (руб.)			
	Загальна сума щорічного збору	Середній розмір окремих платників	Загальний складочний капітал	Спеч. капітал	На утримання станочного управління і його капітальсирії	На утримання спиртського суду	На утримання багатолітніх, навчальних та інших акцідів	На допомогу пристарілим і нежизненим членам товариства
Охтирка	168	5	19293,1	—	30	—	400	183
Валки	150	4	108,18	—	28	—	—	—
Керч-Єникале	1174	1-ї гілді – 12; 2-ї – 7	4062	—	435	—	—	—
Київ	5020,6	1-ї гілді – 6; 2-ї – 3	—	349888	1400	—	30000	1000
Одеса	67151	1-ї гілді – 79,6; 2-ї – 31,75	380000	803000	10744	7665	24000	4258
Полтава	—	—	1293	—	230,5	980	—	—
Севастополь	2225	5,25	12024	—	300	—	—	250
Слов'янськ	200–300	5	—	5462	50	—	—	200
Старобільськ	150–200	5	—	—	30	120	—	—
Суми	—	—	—	6584,3	187,33	—	—	—
Харків	5038	1-ї гілді – 15,2; 2-ї – 5	—	—	1137,33	900	2000	2745,8

ло 7665 руб. на утримання сирітського суду, і у цілому за 5 років витратило 24 тис. руб. на добродійні потреби і 4258 руб. на допомогу пристарілим і нужденним⁶³.

Російська держава із самодержавною владою до останніх днів свого існування неподільно утримувала за собою право контролю не тільки над органами влади на місцевому рівні, а й будь-яким проявом громадського самоврядування. Серед іншого, до повноважень кожного губернатора входило затвердження, а, фактично, призначення купецьких старійшин, котрі обиралися з кола купців. Якщо підприємець потрапляв у немилість царської адміністрації, вона могла відмовити йому в дозволі зайняти посаду.

Купецькі товариства більшості міст і містечок України, як правило, відмовлялися навіть від спрощеної станової організації (наявність виборних гільдійських старост) і передавали станові функції загальноміським органам влади. Серед більшості купецьких товариств організації станового самоврядування лише в декількох губернських містах вирізнялися як масштабами добродійності, так і тим, що брали на себе частину функцій податкових органів. Однак переважно цим і обмежувалась діяльність купецьких товариств. У цілому станове представництво купецтва так і не укорінилося в Російській імперії.

У результаті анкетного дослідження, здійсненого на межі XIX–XX ст. господарським управлінням міністерства внутрішніх справ про становище купецьких, міщанських і ремісничих товариств, став проект реформування міських станових установ, який так і не був опублікований, хоча інформація про нього потрапила до друку й отримала відгуки преси. За повідомленням петербурзької преси, намічене реформування повинно було торкнутися членів не тільки ремісничих і міщанських товариств, а й купецького. Разом вони повинні були скласти єдиний “міський стан”. Усі справи з керівництва станом передбачалося сконцентрувати у міських громадських управліннях, до яких повинні були перейти і всі збори, які надходили до міщанських, ремісничих і купецьких управ. На загальноміські органи передбачалося покласти турботу з утри-

мання різних добродійних закладів, які знаходились у розпорядженні трьох міських станів. При ліквідації ремісничих і купецьких станів передбачалося зберегти їх як ремісничі і торгові корпорації, які служили б на благо розвитку ремесел і торгівлі. Для цього планувалося зберегти добровільні збори з членів корпорацій на суспільні потреби. Торгово-промислова діяльність не повинна була зобов'язувати представника міського стану входити до складу корпорації, членство в якій також було справою вільного вибору⁶⁴.

Таким чином, держава намагалася зробити ще одну спробу, як і наприкінці XVIII ст., запровадити єдиний "міський стан", який об'єднав би існуючі три верстви суспільства: купців, міщан і ремісників. Принциповою новизною цього не-реалізованого проекту було запровадження окремих станових інститутів і об'єднання всіх міських жителів під егідою єдиного загальноміського керівництва. Уряду було зрозуміло, що існуючі станові органи в умовах капіталізму були рудиментом минулого.

Відомий сучасний російський історик Б.М.Миронов з цього приводу зазначив, що функції купецьких товариств зводилися майже винятково до благодійності, яка притягувала увагу здебільшого збіднілої чи тієї, яка розорилася, частини міського населення. Увагу ділових людей привертала інші організації, перебування в яких сприяло встановленню корисних зв'язків і допомагало професійній, а згодом і політичній діяльності. Питання, що обговорювалися в купецьких товариствах, не становили загального інтересу, і тому центр громадського життя купецтва наприкінці XIX ст. переміщується до інших об'єднань – перш за все до біржових товариств⁶⁵.

Появі в XIX ст. спеціальних організацій для здійснення оптових операцій – товарних бірж, які засновувалися в місцях найбільшої концентрації товарного попиту, сприяв інтенсивний розвиток торгівлі. У Російській імперії товарні біржі, на відміну від розвинутих західноєвропейських країн, з'явилися порівняно пізно. Зокрема, розквіт біржової діяльності припав на межу XIX–XX ст. Якщо в 1872 р. в імперії налічувалося 17 бірж, то в 1903 р. – вже 36, а в 1911 р. – аж 87⁶⁶. Прикла-

дом для статутів був статут Московської біржі. Як зазначалося в §1 статуту Київської біржі, “біржа є місцем збору для взаємних стосунків й угод за всіма обігами торгівлі і промисловості та для отримання необхідних щодо них відомостей”⁶⁷. Такий комерційний інститут уособлював вищу і передову форму оптової торгівлі, при якій здійснювалися угоди з купівлі-продажу за зразками, стандартами, технічним описом виробів, укладення угод на торгівлю товарами, акціями, облігаціями, векселями. На біржі відбувався перехід власності від одного господаря до іншого без реального руху товарної маси, при цьому визначалися терміни поставок таумови взаємних розрахунків.

Товарні біржі в Російській імперії були самоврядними установами. Із загальної кількості учасників біржового торгу, який мав відкритий характер, виокремлювалося біржове товариство, повноправними членами якого з правом голосу на загальних зборах могли бути ті постійні відвідувачі бірж – торговці і промисловці, котрі сплачували, понад встановленої плати за білет на право постійного відвідування біржі, щорічний добровільний членський внесок на утримання біржі і відповідали її статуту: належали до гільдійських купців, промисловців, або були представниками акціонерних товариств. Нових членів приймало загальне зібрання біржового товариства. Із його середовища “для найближчого завідування справами біржі і її господарською частиною” обирався біржовий комітет, який складався зі старшин (звичайних членів), у деяких випадках гофмаклера (старшого маклера) та голови біржового комітету. Термін їх повноважень встановлювався на три роки (протягом цього часу вони не були зобов’язані виконувати обов’язки по міських виборах), утім більшість із них переобиралися на цю посаду десятиліттями (голови біржових комітетів і гофмаклери затверджувалися міністерством торгівлі і промисловості)⁶⁸. Крім того, при біржах існували арбітражна, котирувальна й експертна комісії, аукціоністи, нотаріуси, бракувальники товарів та десятники. Особливе місце в біржовій структурі відводилося залізничним комітетам, які

мали вирішувати тарифні питання, що суттєво відбивалося на рівні цін і ступені торгової активності.

Функції біржового комітету були різноманітні: завідування порядком на біржі, її господарськими та адміністративними справами, складання й видавання біржових бюлетенів, збір відомостей про місцеву торгівлю і промисловість, складання правил біржової торгівлі і зводів місцевих комерційних звичаїв, відносини з усіх питань, які стосувалися біржі, з урядовими й громадськими установами, посередництво зі спірних угод між комерсантами на біржі та ін.⁶⁹ Наприклад, Харківський біржовий комітет щорічно видавав "Обзор ярмарочной торговли в Харькове", який складався на основі даних, що повідомлялися комітету торговими фірмами, та відомостей, які отримувалися шляхом опитування торговців. По закінченню кожного з чотирьох ярмарків, біржовий комітет публікував зібрані відомості в газеті "Южный край".

Центральними фігурами на біржі, від яких залежала загальна ділова активність, були маклери, котрі відігравали роль посередників при затвердженні торгових угод. Статутом біржі визначалося комплектування штату маклерів. Щоби стати маклером, потрібно було відповідати певним вимогам, до яких належали обов'язкова наявність російського підданства, досягнення 30-літнього віку і належність до купецького звання. Наприклад, на Київській біржі вибори перших маклерів відбулися 20 квітня 1872 р. Із січня 1890 р. їх обиралося 15, при цьому тут існувало співвідношення між маклерами християнського (2/3) й інших (в основному юдейського) віросповідань. Між іншим, вони повідомляли гофмаклеру відомості про ціни на товари. Останній їх розміщував у біржових бюлетенях, які видавалися з 1877 р. по суботах. Там містилися відомості про ціни на товари і фонди, про укладені на біржі угоди, про ціни на головні статті місцевого виробництва – цукор, хліб, спирт на інших внутрішніх ринках⁷⁰.

Узагалі в Російській імперії біржі не були високоорганізованими ринками. Вони не встигли створити розгалужену систему органів, між якими було б розподілено вирішення завдань у сфері розвитку господарства і представництва його інтересів.

Їм випала допоміжна функція, яка в усіх розвинутих державах була завданням торгово-промислових палат. Тому біржові комітети були не тільки комерційними, а й громадсько-представницькими органами, які досить часто на своїх зібраннях виконували таку роль, що не була властива західним біржам. Нерідко біржі виникали через назрілі потреби у представництві місцевих торгово-промислових інтересів купців та інших підприємців. Коли в 1911–1912 рр. постало питання про створення торгово-промислових палат, більшість бірж побачили в них загрозу для себе і “наполягали на збереженні за останніми їх теперішньої ролі як органів торгово-промислового представництва, не дивлячись на всю неможливість за дотримання цієї умови будь-якої раціональної реформи щодо забезпечення торгово-промислового класу повного, а не часткового тільки, представництва”⁷¹. Біржові комітети, будучи формально відповідальними за ведення поточних справ на біржі, фактично виконували функції представницького органу інтересів промисловців і купців свого регіону, впливали на законодавство і громадську думку, на економічний і технічний розвиток місцевої промисловості й торгівлі.

Першу біржу в Україні було засновано ще 30 жовтня 1796 р. в Одесі (для ведення закордонної торгівлі товарами, векселями, акціями, білетами та ін.), майже одночасно із заснуванням самого міста, коли за клопотанням іноземного купецтва де Волан розпорядився її влаштувати в будинку Дофіне (статут біржі був затверджений лише 20 липня 1848 р.). Із 1807 р. по 1837 р. Одеська біржа розміщувалася на розі Рішельєвської вулиці, а потім її зібрання відбувалися у спеціальному будинку, побудованому за міський кошт, і тільки наприкінці ХІХ ст. вона отримала власне приміщення на розі Поліцейської і Пушкінської вулиць⁷². Одна з найбільших у країні, вона відзначалася величезним обігом торгових операцій (наприкінці 50-х рр. ХІХ ст. не менше 60 млн руб. сріблом), забезпечувала постійний зв'язок між оптовими покупцями та поставальниками продукції і товарів в усіх чорноморських і азовських портах Півдня Росії⁷³.

В Одесі поряд із біржею (згодом і в Києві) існував Комітет торгівлі та мануфактур. Ще з 1829 р. у цьому місті “для влаштування місцевого кредиту на біржі й обговорення комерційних питань” існувало відділення Комерційної ради. У липні 1872 р. воно було перетворене в Комітет торгівлі і мануфактур, згідно з “Положенням про дорадчі установи по частині торговій і мануфактурній промисловості” від 7 червня того року, який функціонував із 1875 р. Його діяльність тісно поєднувалася з діяльністю біржового комітету. Якщо перший мав турбуватися про загальні інтереси торгівлі, то другий – про місцеві. Комітет торгівлі і мануфактур обирався підприємцями, причому половина його членів змінювалася кожні два роки⁷⁴.

Починаючи з останньої третини XIX ст. нові товарні біржі почали з'являтися і в інших українських містах. Так, питання про заснування в Києві біржі було порушене в 1862 р. М.Х.Бунге, на той час керуючим Київською конторою Державного банку, який вважав, що біржа “зробила б Київ осердям торгових угод цілого краю, сприяла би встановленню більш постійних і правильних цін на головні предмети місцевого виробництва та здійсненню кредитних угод”⁷⁵. 5 листопада 1865 р. статут Київської біржі був затверджений імператором, а датою її заснування є 13 лютого 1869 р., коли відбулося засідання 23 підприємців, які обрали голову і членів біржового комітету.

У Харкові біржа була відкрита 8 січня 1876 р. (статут затверджено у жовтні 1868 р.), яка з 1882 р. розміщувалася у власному солідному приміщенні на Миколаївській площі, побудованому на кошти О.К.Алчевського – голови біржового комітету⁷⁶. До 1912 р. в Україні засновуються ще 11 бірж: у Миколаєві, Єлисаветграді (зернова), Катеринославі, Херсоні, Кременчуці, Бердянську, Олександрівську, Маріуполі, Феодосії, Рівному та ще одна у Харкові – кам'яновугільна і залізоторгова (1902 р.)⁷⁷. З'явившись неподалік Донецького району, остання стала виразником потреб і регулятором цін на продукцію гірничої промисловості, так, як це відбувалося на

Київській чи Єлисаветградській, які регулювали ціни, відповідно, на цукор та зерно.

Спочатку у роботі переважної більшості бірж проглядалася та тенденція, що вони відзначалися малочисельністю складу біржового товариства, до того ж, за відсутності схильності у місцевого купецтва до зібрань, вони відбувалися не так уже й часто. На біржі купецтво збиралося переважно тільки під час ярмарок. В інший час торгові угоди здебільшого підписувалися в магазинах, крамницях, конторах і складах, а хлібні угоди ще й на залізничних станціях. Для ділових зустрічей у купців існували й улюблені трактири. В Одесі було поширеним використання меморандумів, тобто листів, якими контрагенти обмінювалися і в яких детально зазначалися умови угод. Утім, із кожним роком обіг бірж в українських містах зростав. Наприклад, на Київській біржі в 1873 р. він визначався сумою в 4,5 млн руб., а в 1895 р. – уже 77 млн руб. Головними предметами угод на ній був цукровий пісок і рафінад (становили 90% суми всіх угод), а також хлібні продукти та процентні папери⁷⁸. Ця біржа не випадково вважалася цукровою, мала, як і Одеська, важливе значення для торгівлі обширного району.

Із часом такі установи перетворилися на представницькі організації підприємців, що відстоювали перед урядовими органами їхні ділові інтереси на рівні окремого великого регіону (купці і промисловці, які входили до того чи іншого біржового комітету, мали право звертатися з поданнями до уряду, їх залучали до консультацій з економічних питань).

О.К.Алчевський, багаторічний голова харківського біржового комітету, наприкінці ХІХ ст. на засіданні урядової комісії дав таку лаконічну оцінку ввіреній йому біржі: “Її цілі й завдання – бути опікуном торгівлі і промисловості цілого краю та об’єднувати розрізнене купецтво”⁷⁹. Також він наголосив на тому, що вона повинна бути не тільки виразником потреб місцевої торгівлі і промисловості, а й “ходатаєм” про ці потреби перед урядом. Біржовий комітет на чолі купецтва ставав, таким чином, своєрідним форумом економічної і соціальної інтеграції та найважливішим інструментом відстоювання підприємницьких інтересів. Зокрема, у Києві до складу місце-

вого комітету на чолі з купцем-росіянином М.Г. Хряковим наприкінці 1880-х рр. належали найбільші промисловці і комерсанти міста, які пагадували про поліетнічний характер місцевого підприємництва: поляк граф В.О.Браницький, українці М.А. та Ф.А.Терещенки, євреї І.М. та Л.І.Бродські, В.О.Рубінштейн, М.Р.Закс, росіянин грецького походження і міський голова І.А.Толлі та ін.⁸⁰.

Із 1870-х рр. здійснювалися спроби координації підприємницьких інтересів купецтва на всеросійських торгово-промислових з'їздах. Такі з'їзди до кінця ХІХ ст. відбулися в 1870 р. у Санкт-Петербурзі, у 1872 р. і 1882 р. у Москві та в 1896 р. у Нижньому Новгороді. Зокрема, під час проведення останнього загальноросійського економічного з'їзду підприємцям удалося досягнути якісно нового організаційного ступеня. У його роботі взяли участь близько 700 делегатів, підприємців і технічної інтелігенції, у тому числі чимало купців з українських губерній⁸¹.

Крім участі в роботі станowo-представницьких і професійних організацій, купці об'єднувалися в різні зібрання, клуби за професійно-становою ознакою з метою регулярного професійного спілкування й обміну, проведення разом із родинами вільного часу. Поряд із підприємцями їх відвідувачами нерідко були чиновники, дворяни, представники вільних професій. Уже із середини ХІХ ст. у найбільших українських містах, на противагу дворянським зібранням, почали виникати клуби, де на чільному місці були представники ділового світу, і, особливо, купецтва. Зокрема, в Одесі така асоціація при "Російському товаристві пароплавства й торгівлі" була відкрита 2 липня 1861 р. Хоча до клубу з перших днів діяльності залучалися представники всіх більш-менш заможних прошарків суспільства, переважав тут купецький елемент, а сам клуб мав характер переважно купецького зібрання. Так, на 1 січня 1862 р. клуб нараховував 312 дійсних членів, серед яких 166 були купцями⁸². Під час візитів до клубу заможних одеситів захоплювали не стільки азартні ігри, як "саме бажання провести час у приємному товаристві", "себе показати й на інших подивитися". Тут весь час влаштовувалися бали, чимало з яких із благодійною метою, виставки картин (зокрема, у 1899 р. В.В.Вер-

щагіна), квітів, літературні вечори, засідання наукових товариств. Одночасно з відкриттям клубу була заснована бібліотека, яка в 1911 р. налічувала понад 1500 вітчизняних та іноземних найменувань періодичних видань⁸³.

Стати членом цього клубу, який у 1903 р. був перейменований у "Купецьке зібрання", вважалося за честь. Серед його 217 дійних членів у 1911 р. поряд із відомими політичними і громадськими діячами, військовими, вченими, адвокатами, як, наприклад, графом С.Ю.Вітте, адміралом М.М.Чихачевим, професором А.О.Скальковським, були такі відомі негоціанти, як П.Ф.Родоканакі, А.І.Тработті, А.М.Маврокордато, А.К.Папудов, А.А.Анатра, брати Кумбарі, Єфрусі, Рафаловичі та ін.⁸⁴.

У Харкові схожий клуб з'явився в 1835 р., коли для зібрань комерсантів уперше гостинно розчинилися двері будинку купця Сойкіна на Миколаївській площі. У 1838 р. 39 харківських купців за ініціативою міського голови С.І.Костюріна звернулися до генерал-губернатора із клопотанням про заснування Комерційного клубу. Проте лише 19 листопада 1858 р. його було відкрито у центрі міста, на вул. Римарській, в орендованому приміщенні⁸⁵.

Харківський комерційний клуб почав своє офіційне життя у складі 295 членів. Відсутність станових обмежень щодо членства сприяла доволі швидкому набуттю ним популярності серед представників міської еліти Харкова – купецтва, промисловців, дворян та інтелігенції⁸⁶. Будинок, відкритий щодня зранку до першої години ночі, під час вечорів розваг і відпочинку був доступним для платоспроможної публіки. Тут влаштовувалися свята, сімейні урочистості, а також музичні вечори. Із 1871 р. клуб мав у своєму розпорядженні власний оркестр. Члени клубу мали право залучати до участі в його діяльності гостей за власний рахунок. Відвідувачі користувалися бібліотекою, двома читальними залами, кількома столами для більярду та буфетом. У середині 1880-х рр. завдяки добувді вдалося відкрити респектабельну бальну і парадну зали зі сценою й оркестровою ямою. Ці переваги призвели до того, що з 1891 р. у цій залі було розміщено сцену Харківського оперного театру. У літні місяці помилуватися красотою парку та його

го різноманітних павільйонів отримали змогу глядачі, що сплатили гроші за відвідання оперного спектаклю. і гості клубу. Наприклад, у 1897 р. Харківський комерційний клуб налічував 682 члена, у тому числі 9 старшин-розпорядників. До складу почесних старшин клубу було обрано 8 найбільш поважних підприємців міста, серед яких значилися М.Х.Гельферіх, купці В.І.Гладков, М.О.Жевержесев, А.П.Куксін, І.О.Монаков, П.Д.Новов, М.В.Орлов та П.П.Рижов⁸⁷.

Поряд із Комерційним клубом у Харкові існувало Купецьке зібрання. Статут цього об'єднання, ухвалений у 1891 р., демонстрував устремління впевиеної у своїх силах економічної еліти міста, що стала новою колективною силою у соціальній структурі міста, до участі у суспільному житті та її претензії на особливе становище. Зокрема, у 1896 р. зібрання налічувало 205 членів президії, почесних та дійсних членів⁸⁸, які були "представниками верстви купецтва, власниками патентів на належність до гільдій або ж свідоцтв про право на комерційну діяльність". Згідно з §11 статуту не допускалося членство у клубі: "1) жінок; 2) неповнолітніх, за винятком носіїв відповідних рангів; 3) вихованців освітніх установ, нижніх військових чинів та юнкерів, навіть у разі досягнення ними повноліття; 4) колишніх членів, виключених за порушення правил і норм; 5) осіб, проти яких було порушено процедуру судового розгляду; 6) неплатоспроможних осіб, проти яких було порушено процедуру банкрутства; 7) осіб, виключених з інших харківських клубів та аналогічних їм закладів за порушення правил поведінки; 8) штатних працівників зібрання, а також господарів буфетів, більярдних тощо"⁸⁹. Прийом новачків відбувався за рекомендацією двох дійсних членів зібрання, що ставилася на голосування. У ньому мала взяти участь щонайменше половина членів. Обраним вважався той, за кого проголосувала проста більшість. Почесних членів обирали двома третинами голосів після внесення їхніх кандидатур радою зібрання.

Неформальне спілкування, розваги і "дозвілля, максимально віддалене від повсякденних справ" – такою була мета діяльності Харківського купецького зібрання згідно з §1 статуту. Воно влаштовувало бали, маскаради, вечори танців, музичні і

літературні вечори, банкети для членів зібрання та їхніх сімей. “Спілкування, дозволя і користь в різних галузях знання” – засадничі гарантії статуту клубу своїм членам – доповнювалися підшивками газет і журналів, бібліотекою та доповідями, організованими власними зусиллями. Той, хто залишав зібрання після другої години ночі, сплачував штраф у розмірі від 30 коп. до 38 руб., що використовувався на потреби клубу. До участі у розважальних заходах згідно з §27 статуту допускалося також і дамське товариство⁹⁰.

Важливим місцем неформальних зустрічей і спілкування київських купців був Купецький клуб на Олександрівській вулиці, що став символом інтеграції місцевого купецтва у суспільне життя міста. Головував у ньому неодноразово вище згаданий купець М.П.Дегтерев, який щодня з’являвся у цьому будинку, вбачаємо в ньому комерційний заклад. Спочатку він як голова зібрання 20 квітня 1881 р. у розложеному листі звернувся до Київського міського самоврядування із клопотанням, до якого було долучено плани ділянки, побудови та оформлення фасаду Купецького клубу. Оскільки поблизу запланованого будівельного майданчика стояла капличка на пам’ять про події 4 квітня 1866 р., коли було скоєно перший замах на Олександра II, необхідно було також заручитися згодою Духовної консисторії міста. Після її надходження та схвалення 2 квітня міською думою проекту будівництва і надання згоди на фінансову підтримку в розмірі 40 тис. руб. у травні 1881 р. під наглядом Купецького зібрання та особисто М.П.Дегтерева розпочалися будівельні роботи⁹¹.

Останній вбачав у Купецькому клубі заклад, яким необхідно було вміло керувати з метою отримання економічної вигоди. Він мав у своєму розпорядженні сад із літнім театром, де щовечора грав струнний оркестр. За 30 коп. потрапити туди могли всі бажаючі, тоді як приміщення клубу було до послуг лише його членів. Навіть доходами від гри в більярд та азартних ігор М.П.Дегтерев розпоряджався, виходячи з власних інтересів. Він забирав виручку з метою повернення кредиту, який він надав на спорудження клубу. Тому цей заклад кияни часто називали “лавочкою Дегтерева”, приписуючи останньо-

му яскраво виражену “жадібність”. Мета його життя, на думку багатьох, полягала в тому, щоб заробити якомога більше грошей. М.П.Дегтерев, як згадували його сучасники, міг годинами торгуватися за 5 копійок, водночас роблячи пожертвування для громадських потреб зі щедрістю, що рідко спостерігалася серед благодійників Києва⁹².

Купецькі зібрання, які існували в багатьох містах України, формували простір комунікації як купецтва, так і у цілому підприємницького прошарку, змістовним наповненням якого були професійні і благодійні устремління, і який водночас уможлиблював неформальне спілкування і змістовне дозвілля. Поряд із улаштуванням балів, маскарадів, театральних вистав, танцювальних, музичних, літературних вечорів та наукових лекцій, великою популярністю серед відвідувачів користувалися азартні ігри й більярд. Неформальна обстановка клубів дозволяла обговорювати й вирішувати важливі питання, які стосувалися господарських і громадських справ. Будинки купецьких зібрань відігравали роль осередку культурного життя великих міст. Час, проведений спільно у клубах або товариствах, співпраця в міській думі та інших громадських органах відкривали можливості соціальної інтеграції поза етнічними бар’єрами.

Як ми з’ясували, у пореформенний час купецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих міських центрах України, де успішно розвивалася торгівля й промисловість. Зокрема, серед губернських міст домінування купців у думі у досліджуваний період спостерігалось в Катеринославі, паритет із дворянством і чиновництвом – у Харкові й Одесі, водночас у Києві та Житомирі традиційно впливове дворянство постійно ставало на заваді купецтву, не бажаючи поступатися своїми соціальними амбіціями і становищем.

У статусі гласних міських дум та їх виконавчого органу – управ, купецтво мало змогу розпоряджатися додатковими ресурсами економічного і соціального впливу, нагромаджувати культурний капітал для себе і для міської громади. Дума була тим простором, який сприяв соціальній інтеграції купців до громадського життя міста. Високий рівень присутності в орга-

нах міського самоврядування забезпечував представникам цієї верстви вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів простору соціально-економічного і культурно-громадського життя. Через свою діяльність на виборних посадах купці сприяли суспільному згуртуванню міської громади, ставали відомими місцевими діячами.

Купецькі товариства, що реально функціонували в економічно більш значних містах, у нових пореформених умовах найбільшу увагу приділяли благодійності, розвитку професійної освіти. Із переходом від традиційного укладу до індустріального купецька станова організація з елементу системи місцевого управління перетворювалася на інститут громадянського суспільства. Водночас біржові товариства, створені за професійно-становою ознакою, в яких переважали представники купецтва, вирішували не тільки економічні завдання, а й відстоювали через біржові комітети торгово-промислові інтереси усіх підприємців на місцевому і центральному рівнях.

¹ Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков: Т. 5: Законодательство периода расцвета абсолютизма. – С. 68–128.

² Докладніше див.: *Дитятин И.И.* Устройство и управление городов в России: В 2-х т. – Т. 2. – Ярославль, 1877. – С. 143–242.

³ Свод законов Российской империи: В 15 т. – С.-Петербург, 1857. – Т. 9: Законы о состояниях. – Ст. 507.

⁴ *Беліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 134.

⁵ Там само. – С. 135.

⁶ *Скальковский К.* Воспоминания молодости (по морю житейскому): 1843–1869. – С. 293.

⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 45. – № 48 498.

⁸ *Нардова В.А.* Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX в. Правительственная политика. – Ленинград, 1984. – С. 31, 34, 43.

⁹ Там же. – С. 46–47, 49.

¹⁰ *Горький А.М.* Полн. собр. соч. – Т. 4. – Москва, 1950. – С. 107–108.

¹¹ Дані взято: *Нардова В.А.* Указ. соч. – С. 70.

¹² Вестник Европы. – 1882. – Т. 6. – Кн. 11. – С. 378–384.

¹³ Писарькова Л.Ф. Социальный состав гласных накануне контрреформы 1892 года // История СССР. – 1989. – №6. – С. 153–154.

¹⁴ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 138.

¹⁵ Писарькова Л.Ф. Указ. соч. – С. 154.

¹⁶ Там же.

¹⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 3-е – Т. 12. – № 8708.

¹⁸ Дані взято: Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – С.-Петербург, 1994. – С. 35.

¹⁹ Дані таблиць 3 і 4 взято: Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 259–260.

²⁰ Харьковский календарь на 1883 год. – Харьков, 1882. – С. 176–179.

²¹ Выборы гласных думы и городского головы в Харькове и краткий очерк деятельности городского самоуправления за последние шесть лет. – Харьков, 1892. – С. 14–17.

²² Багалея Д.И., Миллер Д.И. Указ. соч. – Т. 2. – С. 292–336.

²³ Там же. – С. 306, 320.

²⁴ Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века. – С. 35.

²⁵ Дані взято: Справочник по городскому общественному управлению Харькова. – Харьков, 1913. – С. 101.

²⁶ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 144–145.

²⁷ Там само. – С. 146.

²⁸ Бурьпикин П.А. Москва купеческая. – Москва, 1991. – С. 255–259.

²⁹ Кулінська С.Й. Київ у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1995. – С. 78; ДАК. – Ф. 163, оп. 55, спр. 19, арк. 74–77.

³⁰ Там само. – Оп. 7, спр. 1780, арк. 179.

³¹ Там само.

³² Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. – Житомир, 1885. – С. 71; Киевлянин. – 1877. – 18 июня. – №72. – С. 2; 20 октября. – №125. – С. 2.

³³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – С. 285.

³⁴ Лазебник В.І. Як працювала Катеринославська міська дума // 30 років незалежності України: Зб. матер. наук. конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв (Дніпропетровськ, 17 травня 1994 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 101.

³⁵ Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав, 1914. – С. 227.

³⁶ Набиркин Н.А. Сведения об историческом развитии г. Екатеринослава. – Екатеринослав, 1910. – С. 18.

³⁷ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 135.

³⁸ Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – С. 187.

³⁹ Лінднер Р. Вказ. праця. – С. 298.

⁴⁰ РДІА. – Ф. 934, оп. 2, спр. 38, арк. 2.

⁴¹ Болсуновський С. Катеринослав–Дніпропетровськ – 225. Видатні особистості та обличчя міста. – С. 17.

⁴² Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава–Дніпропетровська, їх творців і художників / А.К.Фоменко, М.П.Чабан, В.І.Лазебник та ін. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 422.

⁴³ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX ст.). – С. 222.

⁴⁴ Плаксин С.И. "Коммерческо-промышленная Одесса" и её представители в конце девятнадцатого столетия, и история развития торговых фирм с приложением адресных сведений. – Одесса, 1901. – С. 81.

⁴⁵ Шувалов Р.А. Благотворительная деятельность Г.Г.Маразли // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – С. 46.

⁴⁶ Див.: Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 45, оп. 1, спр. 2800, арк. 11.

⁴⁷ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 135.

⁴⁸ Южный край. – 1913. – 13 января. – С. 3.

⁴⁹ Журналы Екатеринославской городской думы, май–август 1885. – Екатеринослав, 1886. – С. 17.

⁵⁰ Камайский П. О финансах Екатеринослава // Днепровская молва. – 1900. – 6 февраля. – №6. – С. 2.

⁵¹ ДАХО. – Ф. 45, оп. 4, спр. 6960, арк. 4.

⁵² Болсуновський С. Вказ. праця. – С. 21.

⁵³ Беліков Ю.А. Вказ. праця. – С. 52.

⁵⁴ Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными указаниями / Сост. С.Г.Щегловитов. – С.-Петербург, 1892. – С. 282; Коркунов Н.М. Русское государственное право. – Т. 1. – С.-Петербург, 1893. – С. 232.

⁵⁵ Свод законов Российской империи. – Т. 9: Законы о состояниях. – Ст. 590, 614. – С. 119–120, 124.

⁵⁶ Там же. – Ст. 595, 596. – С. 120.

⁵⁷ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т. 45, отд. 1-е, С. 271.

⁵⁸ РДІА. – Ф. 1287, оп. 44, спр. 548, арк. 29, 32.

⁵⁹ Шацillo М.К. Социальный состав буржуазии в России в конце XIX в. – С. 72; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – Т. 1. – С.-Петербург, 1999. – С. 505.

⁶⁰ Шацillo М.К. Указ. соч. – С. 64–65, 70.

⁶¹ РДІА. – Ф. 1287, оп. 44, спр. 548, арк. 50–51.

⁶² Галайба В. Хроніка старого Києва. – К., 2003. – С. 154.

⁶³ Шацillo М.К. Указ. соч. – С. 70.

⁶⁴ Там же. – С. 95.

⁶⁵ Миронов Б.Н. Указ. соч. – С. 505, 508.

⁶⁶ Филипов Ю.Д. Биржа. – С.-Петербург, 1912. – С. 197–198.

- ⁶⁷ Устав Киевской биржи. – Киев, 1873 – С. 1.
- ⁶⁸ Там же. – С. 4; *Осадчая А.И.* Биржа в России // Вопросы истории. – 1993. – №10. – С. 8–9.
- ⁶⁹ Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. – С. 26–27.
- ⁷⁰ Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – С. XXVI, XXX, 122.
- ⁷¹ *Осадчая А.И.* Указ. соч. – С. 8.
- ⁷² Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – С. 169, 180, 195.
- ⁷³ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. Сост. в 1859 г. – С. 109.
- ⁷⁴ Одесса 1794–1894. – С. 195.
- ⁷⁵ Двадцатипятилетие Киевской биржи. 1869–1894 г. – С. 1.
- ⁷⁶ *Невзоров А.* Русские биржи. Отчёт по командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года. – С. 172.
- ⁷⁷ *Филипов Ю.Д.* Указ. соч. – С. 163.
- ⁷⁸ Отчёт Киевского биржевого комитета за 1895 г. – К., 1896. – С. 7–10.
- ⁷⁹ *Невзоров А.* Указ. соч. – С. 173.
- ⁸⁰ ДАК. – Ф. 226, оп. 1, спр. 18, арк. 1.
- ⁸¹ Див.: Торгово-промышленные съезды в России. (Обзор деятельности). – С.-Петербург, 1896. – 163 с.
- ⁸² 50-летие Одесского купеческого собрания. 1861–1911. Исторический очерк. – Одесса, 1911. – С. 12, 26–29.
- ⁸³ Там же. – С. 15–16.
- ⁸⁴ Там же. – С. 17, 30–32.
- ⁸⁵ *Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю.* Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков, 2004. – С. 226.
- ⁸⁶ Обзор деятельности Харьковского коммерческого клуба за 50-летие существования (1858–1908 гг.). – Харьков, 1910. – С. 5–6.
- ⁸⁷ Список членов Харьковского коммерческого клуба за 1897–98 год. – Харьков, 1898. – С. 3, 33.
- ⁸⁸ Підраховано за: Список членов Харьковского купеческого собрания за 1895–96 год. – Харьков, 1896. – 16 с.
- ⁸⁹ Устав Харьковского купеческого собрания. – Харьков, 1892. – С. 6.
- ⁹⁰ Там же.
- ⁹¹ ДАК. – Ф. 163, оп. 41, спр. 2085, арк. 1, 2, 3, 17, 18.
- ⁹² *Ярон С.Г.* Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. – Киев, 1910. – С. 179–181.

Розділ 5.

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ДІЯЛЬНОСТІ КУПЕЦТВА УКРАЇНИ, ЙОГО УЧАСТЬ У ДОБРОЧИННОСТІ

Із кожним десятиріччям ХІХ ст., особливо в пореформений період, усе більшу роль не тільки в господарській, а й соціальній і культурно-освітній сферах суспільства українських губерній, що входили до складу Російської імперії, відігравали представники зростаючої буржуазії, ядро котрої становило гільдійське купецтво. Аналіз біографій окремих відомих купців, підприємницьких родин засвідчує, що найбільшого успіху досягали ті з них, хто розглядав свою діяльність не лише як шлях до матеріального достатку, збагачення будь-якою ціною, а і як місію, яка передбачала участь у громадських справах. Купець не тільки передавав у спадок свою стану належність, залишав нащадкам власні капітали, свою справу, а й передавав знання, професійні секрети, способи мислення. Уже із середини ХІХ ст. усе більшого значення у середовищі купецтва набував освітній рівень і загальна ерудиція, формувалося принципово нове світобачення, яке поєднувало традиційний, патріархальний та сучасний досвід життя.

Відсутність історичної спадкоємності і стійких традицій дозволяли купецтву відносно легко змінюватися у відповідності з мінливістю становища у країні. Цьому сприяв і хиткий, нестійкий склад купецької верстви, і сам характер підприємницької діяльності з її кон'юктурою, що постійно змінювалася, і матеріально-фінансова незалежність. Купці ще швидше почали втягуватися в товарні відносини, коли їм держава з кінця ХVІІІ ст. дозволила засновувати промислові підприєм-

ства. На них вони застосовували вільнонайману працю, яка була продуктивнішою порівняно з кріпацькою, що використовувалася на поміщицьких підприємствах. Отже, купці швидше ставали на рейки прогресу, а тому швидше і послідовніше, ніж представники інших станів, реагували на зміни, які відбувалися в суспільстві, особливо після реформ 1860–1870-х рр. Відтоді у своїй основі купецтво все більше стало відкритим “духу перемін”, змінюючись разом з усією країною, а у чомусь навіть випереджаючи інші верстви. Зокрема, дворянству і селянству набагато складніше доводилося пристосовуватися до змін, відмовляючись від багатьох своїх станових звичаїв і традицій. Купецтву ж, навпаки, руйнувати у цьому плані було набагато менше.

Переміни, які охоплювали різні сфери існування гільдійського купецтва, досить чітко проглядалися з останньої чверті XIX ст., коли воно все більш упевнено виходило за межі своєї становості, набувало рельєфніших культурних та освітніх характеристик, ставало відкритішим до контактування з іншими прошарками суспільства, акцентувало свою увагу на вирішенні тих багатьох нагальних проблем громадського життя, які постали перед суспільством у добу утвердження капіталістичних відносин. Тому всі ті негативні стереотипи, створені російськими письменниками XIX ст. стосовно образу купця (а вони, відповідно, проектувалися суспільною думкою й на все багатоетнічне купецтво України), відображали лише одну сторону дійсності. Взагалі, нові риси, які все більш виразно проявлялися в окремих представників купецької верстви на межі XIX–XX ст. – потяг до освіти, культурних надбань, пробудження відчуття власної гідності в родинних стосунках, широка благодійність, – відбивались у літературі досить рідко, і, як правило, суто зовні, а інколи й зовсім карикатурно. Загальний дух художніх творів про купецтво підкреслював яскраво виражену антибуржуазність російської інтелігенції, її бажання сприймати ділків, підприємців не інакше, як носіїв зла¹. Позитивні риси в такому образі були рідкістю, подаючись здебільшого як виняток. Узагалі у середовищі освічених класів, як і у цілому у суспільній свідомості, існував критич-

ний погляд на підприємництво, пов'язаний із традицією заперечення культу багатства, "усвідомлення неправди грошей", коріння якого знаходилися у християнській православній традиції.

Звичайно, широкий купецький загал, насамперед менш заможні підприємці, мепканці невеличких провінційних міст, маючи здебільшого початковий освітній ценз, жили переважно інтересами своїх підприємств, концентруючи увагу саме на отриманні прибутку, що передбачало нещадну експлуатацію найманої робочої сили. Нестача вільних коштів унаслідок незавершеності первісного нагромадження капіталів за доби кріпацтва супроводжувалася в післяреформений період накопиченням їх уже на новій, капіталістичній, основі. На початку індустріального розвитку до відвертих пограбувань робітника долучалися нещадна експлуатація у вигляді низької заробітної плати і тривалого робочого дня, тяжких умов праці та побуту². За рахунок цього підприємець досягав значних, як на той час, надприбутків, які потім вкладалися у виробництво, примножуючи таким чином свої капітали. Утім, і самі господарі – купці, особливо це стосувалося комерсантів, – нерідко перебували на робочому місці майже цілодобово (ліжко за таких умов стояло поряд із прилавком)³. Адже, говорячи про відстороненість багатьох купців від громадського життя, слід враховувати, що "для відсторонених роздумів у купця не було ані часу, ані достатньої культури... Щоби примножувати капітали, треба було по 8–10 годин сидіти в амбарах і фабричних конторах"⁴.

У цьому контексті є слушною думка російського історика В.Я.Лаверичева про місце купецького стану у суспільному житті перших пореформених десятиліть, коли "переважаюча у більшій частині купецтва нестримна жадоба до наживи зумовила відсутність будь-яких сформованих духовних запитів і будь-яких високих ідеалів. Лише окремі представники купецтва піднімалися над загальним рівнем їх стану"⁵.

Погоджуючись із цією оцінкою, слід зазначити, що таке становище все ж було більше притаманним для початкового етапу розвитку ринкових стосунків дореформеної й пореформеної доби, ніж для більш зрілого періоду на межі XIX–XX ст.,

коли вже менше проглядалася тенденція до образу типового купця, який на питання про освіту відповідав – “грамотний”. У цей час усе частіше можна було зустріти по-справжньому освічених підприємців, що належали до купецького стану, чому сприяв розвиток як загальної, так і комерційної та технічної освіти. Як згадував харківський підприємець І.С.Гаращенко, який із 1890-х рр. працював у місцевих купців, що торгували шкірою, шкіряними виробами і взуттям, умови праці були надзвичайно важкими. Робочий день у зимовий час тривав 12–13 годин, у літній – подовжувався до 15, а під час проведення ярмарків взагалі зростав до 18 годин. І.С.Гаращенко з відразою згадував про торговельну “премудрість”, яку сповідував перший його роботодавець – купець 2-ї гільдії М.М.Булгаков: від працівників той вимагав “купити-облупити і продати-обідрати”, та ще й так, “щоби покупець був задоволений”⁶. Про культурний рівень цього ділка свідчив той факт, що заставили молодого І.С.Гаращенка за читанням книг і газет, він просто не знайшов нічого іншого, як його відлупцювати. Коли ж у 1899 р. юнак перейшов працювати до більш заможного комерсанта – купця В.В.Артюха, то цей виходець із селян “премудрість”, яку сповідував М.М.Булгаков, вважав за злочин (більше за все молодого прикажчика вразило те, що його стали називати на ім’я та по батькові). Купець В.В.Артюх виявився великим книголюбом, який віддавав увесь вільний час читанням книг.

Зміна поколінь, що відбулася на межі ХІХ–ХХ ст., супроводжувалася появою підприємців нового типу – періоду капіталістичного нагромадження. В активне життя вступало наступне покоління підприємців, яке сформувалося в новому економічному й соціальному середовищі. Багато купців кардинально змінювали ставлення до своєї справи, що передбачало виявлення все більшої сміливості та ініціативи не в обмані і грабунку, а в розвитку свого бізнесу на принципово новій основі, виробництві продукції, що не поступалася кращим світовим зразкам. Їхні родинні стосунки, побут, звичаї – все більше європеїзуються як внутрішньо, так і зовнішньо. На цей час уже значна кількість представників молодшої буржуазії, багато з

яких належали або походили з купецького стану, на відміну від своїх батьків, відзначалися достатньо високим рівнем освіти, відповідною професійною підготовкою, необхідними організаційними навичками, володіли більш широким кругозором, по-іншому розцінювали своє значення в екопомічному та громадському житті. Як згадував В.П.Рябушинський, син одного з найвідоміших московських фабрикантів останньої третини XIX ст., "з дитинства нам прищеплювали: "діло"; тут було дещо більше, ніж нажива. Це говорилося так, як потім солдатом я чув: "Служба Його Величності". І на пій і чини, й ордени, і вигоди, але не в них суть для людини із сумлінням і розумінням"⁷.

Психологія чималої кількості купців, особливо тих, які походили з нижчих станів, під впливом подальшої еволюції суспільства зазнавала помітних змін. Багато з них намагалося засвоїти європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей⁸.

Зрозуміло, що масштаби змін не слід перебільшувати, але тенденція до "окультурення" купецтва в Україні у вищезазначений час стала проглядатися не тільки в найбільших містах, але й невеликих, провінційних. У підсумку, напередодні 1917 р. культурно-освітні характеристики купецтва тільки починали набувати своїх сталих рис. Елементи цивілізованості і духовності найбільше були притаманні представникам стабільного елітного ядра купецтва.

Представники купецького стану зі значним освітнім ценом були, як правило, ініціаторами переобладнання своїх промислових підприємств, застосування новинок техніки, сприяли проникненню західноєвропейського стилю керівництва, технологічних процесів у купецьке фабричне виробництво, вони більш цивілізовано вели й торгові справи. Зокрема, коли в багатьох містах України ще не було електричного освітлення, окремі купці бралися за електрифікацію своїх цукроварень, борошномельних підприємств, гуралень (намагалися таким

чином убезпечити їх від пожеж), що, до речі, вимагало великих коштів. Вони одними з перших звертали увагу і на технічні новинки в побуті, насамперед у застосуванні тієї ж електроенергії й телефону.

Серед таких прибічників технічного прогресу насамперед слід згадати Симиренків, які заявили про себе як цивілізовані підприємці, патріоти своє батьківщини ще в дореформений час, що було винятком для того часу. Зокрема, Платон Федорович після навчання за кордоном на власних рафінадному й машинобудівному заводах у с. Млієві на Черкащині ще в 1840-х рр. запровадив багато новинок техніки, найкращі європейські досягнення в цукроварінні. За будовою приміщень, технічним оснащенням цукроварня Симиренків у середині XIX ст. посідала перше місце в імперії, їй було мало рівних і в Європі⁹.

Верхівка купецтва до початку XX ст. в умовах зростаючої конкуренції, розвитку техніки і технологій пройшла життєвий шлях професіоналізації. Якщо перше, а нерідко й друге покоління вросли в підприємницьке середовище як самоуки (у першій половині XIX ст. їхня освіта обмежувалася здебільшого елементарною грамотністю), то наступні покоління в нових соціально-економічних умовах мали цілеспрямовано готуватися до керівництва підприємством, тому на користь освіченості купецтва з часом запрацювала й сімейна традиція. Комерсанти з кожним пореформеним десятиліттям усе більше усвідомлювали, що освіта може відчутно поліпшити не тільки соціальний, а й професійний статус їхніх дітей.

Однак тільки з кінця XIX ст. перевага почала надаватися не класичній освіті – гімназіям та університетам, в яких заможні купці намагалися дати своїм дітям належну освіту, не пов'язану з підприємництвом, а професійній, насамперед комерційній (зі встановленням у 1874 р. загальної військової повинності купці були позбавлені привілею стосовно служби в армії. Це стало поштовхом до того, що купецькі сини намагалися отримати освіту у вищих навчальних закладах, яка давала пільги щодо військової повинності). Здобуття освіти, особливо вищої, яка не стосувалася підприємницької діяльності, зрештою призводило до виходу власника з високим освітнім цензом із

купецького стану. Так, харківський купець Телков ще у середині XIX ст. трьох своїх синів відправив навчатися до Практичної академії комерційних наук у Москві та влаштував на чиновницьку службу в міністерство внутрішніх справ у Петербурзі, тоді як його донька здобувала "інститутську освіту" у Харкові¹⁰.

Можна навести багато прикладів, коли рівень освіченості кожного наступного покоління купецької родини невпинно підвищувався. Так, І.Г. Харитоненко закінчив лише церковно-парафіяльну школу, але завдяки непересічним здібностям, наполегливості й самоосвіті він став неперевіреним організатором цукроваріння, у похилому віці оволодів навіть французькою мовою. А вже його син Павло навчався за кордоном, мав диплом випускника Московського університету, був відомим поціновувачем і колекціонером творів мистецтва, меценатом, спілкувався з найвідомішими діячами культури Російської імперії та підтримував їх¹¹. Доброзичливість і високі людські риси Павла Харитоненка, його приємні зовнішні дані та щедра благодійна діяльність породили в суспільних колах Москви (тут він мав шикарний особняк на набережній р. Москви, в якому з кінця XIX ст. проживав разом із родиною) поговорку, побудовану на грі слів: "Хари – тоненьки, да карманы – толстеньки"¹².

Федір Федорович Терещенко, онук засновника підприємницької династії Артемія Яковича, на противагу своєму дідові та навіть і батькові, вже з перших років життя перебував в абсолютно іншому за своєю змістовністю життєвому і культурно-освітньому середовищі. Маючи дворянський титул від народження, він після закінчення 2-ї Київської гімназії навчався в Берліні, потім відвідував Київський політехнічний інститут. Тут, як і за кордоном, Ф.Ф.Терещенко вивчав техніку, механіку, геодезію, фізику, архітектуру, будівництво та креслення. Невдовзі цей талановитий молодик очолив не тільки успішні цукрозаводи і гуральні, а й заявив про себе як авіаконструктор. До 1917 р. під його керівництвом, зокрема, було створено сім моделей аеропланів власної конструкції¹³.

Утім, наступне покоління підприємців часто опинялося перед вибором – або невтомною діловою активністю примножу-

вати багатство, що дісталось їм у спадок, або принести його в жертву розкішному чи розгульному життю. Навіть такі загальновідомі господарники, як Павло Харитоненко чи Лев Бродський, попри професійні успіхи та заслуги на громадській ниві, значну частину часу проводили за ігровими столами європейських казино, результатом чого ставали банківські кредити для погашення великих за розміром програних сум¹⁴.

Поряд із професіоналізацією звичною практикою в поведінці підприємців купецького походження другого і третього покоління стала міжстанова і міжетнічна комунікація. Те, що було майже немислимим для покоління батьків, стало звичним елементом духовного і морального життя заможного купецтва на початку ХХ ст.: професіоналізація, формування власного світу символів підприємця, нове ставлення до дозволів, міжстанових і міжетнічних шлюбних відносин.

Оскільки купецтву в усі часи було надзвичайно складно, майже неможливо, “одворянюватися”, на перший план вийшло намагання представників цієї верстви породичатися з представниками “благородного стану”. У пореформений час уже більше проглядалася тенденція, коли збіднілий дворянин був зацікавлений в укладанні шлюбу з донькою чи сестрою заможного купця. Укладання шлюбів, як у випадку з Павлом Івановичем Харитоненком, котрий одружився з донькою курського поміщика Бакєєва, так і в наступному поколінні мали міжстановий характер. Обидві доньки, Олена та Наталія, були видані заміж на вигідних фінансових умовах (загалом 10 млн руб.) відповідно за князя М.О.Урусова та графа П.М.Стенбока (на цей час Харитоненкам уже було пожалувано дворянське звання). Коли виходила заміж Олена, вона отримала від свого батька як посаг маєток Качанівку на Чернігівщині. Однак обидва шлюби протрималися лише 10 років. Невдовзі Олена вийшла заміж за ад'ютанта свого колишнього чоловіка барона М.С.Оліва, а Наталія – за М.К.Горчакова, представника відомої князівської родини, що зайвий раз наочно засвідчило високе соціальне становище Харитоненків¹⁵.

Вище згадуваний нами представник родини Терещенків – Федір Федорович – 1904 р. одружився із прибалтійською дво-

рянкою Беатріс Теофілою Елізабет Софі Катаріною фон Кайзерлінг (1884 р.н.). Її батько, професор Гебгардт фон Кайзерлінг, та мати Софі, народжена баронеса фон Оффенберг, дали беззастережну згоду на шлюб своєї доньки із сином цукрозаводчика українського походження. Звичним явищем для світу життя підприємців третього покоління на початку ХХ ст. стала можливість розірвання шлюбу. Якщо їхнім батькам щось подібне важко було навіть уявити, адже така поведінка суперечила б моральному кодексу та усталеним уявленням суспільства, то молода генерація це вже сприймала по-іншому. Зокрема, у січні 1916 р. Беатріс подала прохання на розлучення, причиною чого було названо подружню зраду з боку Ф.Ф.Терещенка, і згодом отримала його від петербурзького митрополита¹⁶.

Процеси індустріалізації, урбанізації, модернізації, що активно проходили в Україні, починаючи з останньої третини ХІХ ст., посилили таке явище в поліетнічному суспільстві, як акультурація (культурна адаптація). Під нею слід розуміти процеси запозичення, адаптації, засвоєння чи набування елементів чужої культури представниками іншої культури або ж часткового уподібнення взаємодіючих культурних спільнот, "коли групи індивідів, що представляють різні культури, перебувають у постійному прямому контакті, наслідком якого є поступові зміни в первісній поведінці однієї або ж обох груп"¹⁷.

Підприємці російські, українські, єврейські та представники інших етносів, що в першу чергу стосувалося купців, пройшли шлях, який можна назвати соціалізацією заради модернізації в мультиетнічній імперії¹⁸. Органи міського самоврядування, підприємницькі об'єднання, купецькі зібрання, біржові комітети утворювали той простір, в якому за допомогою постійного спілкування, ділових стосунків, міжетнічних культурних контактів, спілкування із владою на всіх її рівнях як у плані захисту своїх корпоративних і професійних інтересів, так і більш тісної співпраці з державою, здійснювався пошук шляхів вирівнювання етнічних розбіжностей у підприємницькому середовищі. До етнічної додавалася соціальна акультурація як специфічна форма зусиль насамперед єврейських купців,

спрямованих на зближення з суспільними схемами поведінки та арсеналом цінностей, аніж на запозичення існуючих російських норм та духовних символів. Відчуваючи тиск нестерпимої асиміляції, купці-євреї не стільки прагнули уподібнитися до росіян, не кажучи вже про українців, скільки до городян і підприємців. На тлі такої мотивації “російське” сприймалося не як національна ознака, а як прикмета часу. Процес акультурації великих гільдійських купців-євреїв на межі XIX–XX ст. набув нового виміру – вони прагнули стати не росіянами, а громадянами. Це досить яскраво демонструє історія єврейських купців Києва, Одеси, Катеринослава. Стосовно ж менш заможного єврейського купецтва, то тут проглядалися здебільшого епізодичні культурні контакти та ослаблена етнічна інтеграція.

Великий підприємець-євреї Мойсей Юдович Карпас був власником “Товариства південноросійських вугільних та залізрудних заводів”, йому належали цементні фабрики та страхова компанія. Із 1906 р. він засідав у міській думі. Зокрема, у 1910 р. до складу Катеринославської міської думи входили купці-євреї Ель, Штромберг, Грановський, а також юрист Березовський та почесний громадянин Тавровський¹⁹. У цілому, можна стверджувати, що гласні-євреї сповідували політику відстоювання власних інтересів, утримуючи по максимуму важливі позиції в міських думах.

Економічний і соціальний капітал забезпечував купецтву, особливо його верхівці, можливість жити в розкішних умовах. Двома сторонами однієї медалі були тут стиль і матеріальні ресурси. Перебуваючи в суспільстві між дворянством і селянством, купці відмежовувалися від останнього й тим, що намагалися використовувати для пошиття свого костюма найдорожчий матеріал, оскільки вважали, що багатий одяг ставить їх вище селянства. Бажання відділити себе від низьких соціальних прошарків і є багато в чому поясненням того, що вони відмовилися від лаптів заради черевиків і погодилися підстригати волосся і бороди²⁰. На початку XX ст., як свідчать картини і світлини, для представників купецького стану вже традиційним видом одягу став костюм і дамське європейське вбрання, а самі вони

відповідали зовнішньому образу бізнесменів західноєвропейських країн. І підприємці, і їх дружини намагалися одягатися таким чином, щоби повніше відповідати світові капіталізму, що швидко змінювався. Утвердження європейського костюма допомагало купцям змінити свою соціальну ідентифікацію і зміцнити становище у суспільстві у період, коли країна намагалася стати сучасною промисловою державою.

Крім вбрання та інших практичних проявів символічного характеру, особливе значення для усвідомлення стилю життя заможного купецтва мало оформлення середовища проживання. Звернення до приватних сторін життя, увага до власної біографії та увічнення персони ставали дедалі більш звичним типом поведінки підприємців, і, зокрема, купецтва.

Наслідкування культури місцевого дворянства зумовлювало і конкуренцію на символічному рівні, яка торкалася соціального авторитету традиційної еліти. Підприємці вбирали деякі символи дворянського статусу в одязі, естетичних смаках чи архітектурі. І все ж не можна говорити про цілеспрямоване уподібнення соціальної практики купецтва, у цілому підприємництва, та світу дворянства, "феодалізації" купецтва. Обидва суспільні класи шукали взаємного зближення настільки, наскільки це було доцільним із погляду їх стилю життя. Вони йшли лише на часткове уподібнення стилю свого життя, зберігали свою професію і паралельно створювали світ власних символів. До таких належать логотипи фірм замість дворянських гербів, новий бюргерський стиль в одязі, якісно нові види дозвілля, оформлення житлових будинків у новому стилі модерн²¹.

Економізація дворянства й аристократизація заможних підприємців були стратегіями пристосування до соціального середовища, що зазнавало змін, покликаних забезпечити майбутнє своєму власному соціальному прошарку. Для таких підприємців, як Харитоненки, Терещенки, Бродські та інші, котрі з однаковим успіхом спілкувалися і в купецькому зібранні, і в колах місцевого дворянства, символічне поєднання з традиційним дворянством було частиною їхньої економічної безпеки.

Бурхливий розвиток економіки в останній третині XIX – на початку XX ст. кардинальним чином змінив традиційний уклад життя багатьох міст України, перетворивши їх на фінансові, промислові, освітні та культурні осередки. В економічному житті міст відбуваються кардинальні зміни, насамперед посилюється їх роль у торговій і виробничій сферах, що потребувало розбудови інфраструктури для забезпечення всезростаючих потреб їх функціонування. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі та в інших великих містах розгорнулося широке промислово-транспортне будівництво, з'явилися великі фабрично-заводські корпуси, вокзали та електростанції, банки і біржі, поштові й телеграфні контори, телефонні станції, розвивався міський транспорт – прокладалися конки і трамвайні лінії, покращувався благоустрій головних вулиць міст, з'явилися перші лінії водопроводів та каналізацій. Пожвавлення суспільного і культурного життя в містах сприяло будівництву нових приміщень для навчальних закладів, театрів, музеїв, бібліотек, лікарень, притулків, будинків різноманітних товариств тощо. Особливо ущільнюється забудова центральних районів великих міст.

Найбільш активним прошарком суспільства у цьому процесі виявилися підприємці, внесок яких у розбудову українських міст у вказаний період був надзвичайно вагомим. Вони фінансували спорудження міських об'єктів не тільки з метою власних бізнесових потреб, формування фінансово-комерційних центрів, а й для суспільного блага, – освітніх, лікувальних, культурних, благодійних закладів, у цілому сприяли розширенню міської інфраструктури. Діяльність підприємців, спрямована на вирішення нагальних проблем збіднілого населення, підвищення освітнього рівня співвітчизників, задоволення їх духовно-культурних потреб, стала важливим фактором у наданні художньої виразності зовнішньому вигляду багатьох міст України та забезпеченні їх соціальної інфраструктури.

Зі зростанням кількості громадських, культурно-освітніх, торгових закладів, промислових виробництв, житлових споруд забудова багатьох міст не виражалася своєю цілісністю.

Архітектура починає служити своєрідною візиткою для різних фірм, торгових об'єднань, технічних контор. Фасади повинні були переконувати у солідності установи, викликати довіру. Їх господарі, домагаючись престижності, не скупилися на витрати, замовляючи проекти іменитим столичним та кращим місцевим зодчим, до виконання робіт залучали досвідчених майстрів. Приватна власність і конкуренція намагаються виділити всіма засобами, у тому числі й архітектурними формами, з числа інших індивідуальність будівлі. Багаті декоративні форми набувають образного значення матеріального добробуту заможної частини суспільства, серед якої виділялося купецтво²².

Житлові будинки купецтва, а також міські споруди уособлювали символічний капітал нового підприємницького прошарку, який разом із дворянством зайняв місце в органах самоврядування, що ухвалювали рішення про їх спорудження. Розмір, обсяг, витрати на будівництво вокзалів, театрів, поштамтів, музеїв, адміністративних та думських будівель стали індикатором волі й зусиль міської еліти, до якої належала й верхівка місцевого купецтва, до перетворень і формування нового громадського середовища. Символічна мова споруди, з одного боку, повинна була "легко читатися", а, з іншого, – залишатися індивідуальною. В архітектурному стилі українських міст вбачалися прагнення підприємців досягти максимального балансу економічних та суспільних інтересів у своїй самопрезентації. Будівлі підприємств і магазинів відзначалися монументальністю і функціоналізмом та віддзеркалювали претензії купецтва на новий соціальний статус. Шести- і семиповерхові споруди з магазинами, квартирами та внутрішніми дворами свідчили про респектабельність та репрезентативність їх намірів²³. Наприклад, у Катеринославі представники купецького стану, які становили більшість серед гласних думи, ухвалили рішення про будівництво міської думи (1901 р.), 2-го реального училища (1908 р.), 1-ї жіночої гімназії (1908 р.) та комерційного училища (1912 р.)²⁴. Фінансування цих та інших широкомасштабних задумів частково або повністю здійснювалося самими підприємцями.

В Одесі наприкінці XIX ст. після театру, спорудженого 1887 р. на міські кошти, найбільш примітною і красивою спорудою став будинок біржі, побудований за проектом академіка архітектури А.О.Бернардацці у флорентійському стилі (розпочав свою роботу у серпні 1889 р.). Зокрема, під час балів і концертів тут могли розміститися до 2000 глядачів. Зала для купецького зібрання вміщала 50 осіб. Крім того, у приміщенні знаходилися спеціальні кабінети мануфактури і торгівлі, зала купецької управи та канцелярія біржового комітету²⁵.

Перший будинок Київської біржі по вул. Інститутській, 7 був освячений у січні 1873 р. (арх. О.Шілле). Усе ж місцеві купці, сприймаючи цю споруду як тимчасову необхідність, мріяли пересилитися на Хрещатик. Через 13 років біржове товариство на розі цієї вулиці та Інститутської за 90 тис. руб. спорудило ренесансний палац (арх. Г.Шлейфер). На першому поверсі містилися магазини, на третьому – маклерська канцелярія, архів і квартира наглядача, а на другому – зала біржових зібрань, яку прикрашали бронзові люстри й канделябри. Розкішний вестибюль і парадні сходи були декоровані коростишевським гранітом. За згодою біржового комітету в залі на тисячу глядачів відбувалися різні концерти та зібрання²⁶. На жаль, цей будинок згорів у 1941 р.

У Києві найбільш величним пам'ятником благодійності Бродських, поряд зі спорудженням синагоги, став Бессарабський критий ринок (будувався в 1911–1912 рр.) – одна з найпомітніших споруд комерційного характеру у центрі міста. Він був побудований за проектом варшавського архітектора Г.Ю.Гая на кошти, пожертвовані за заповітом Лазарем Бродським (500 тис. руб.). Торговий заклад, відкритий у липні 1912 р., складався з 31 магазину по всьому периметру, 165 місць у головній залі та ресторану на другому поверсі. Усі разом вони давали щорічно прибуток у 115 тис. руб., що забезпечувало швидку окупність витрат на будівництво, яке становило 580 тис. руб.²⁷.

В архітектурному і конструктивному рішеннях ринку були використані всі нововведення у містобудуванні на зламі століть – застосування металу, залізобетону і скла, поєднання

нових конструкцій із традиційними художніми елементами та з місцевими мотивами. Риси української архітектури проглядалися в усіх деталях великого приміщення – у високому скляному покритті, у фасадних вікнах, у декоративному орнаменті, який нагадував вишиванку²⁸. Ця чудова споруда, зведена на кошти Лазаря Бродського, по праву вважається пам'яткою будівництва, архітектури, науково-технічного прогресу тих часів. Вона стала не тільки найбільшою у центрі міста, а й найсучаснішою. Бессарабський ринок і тепер, як і на початку ХХ ст., виконує свої прямі функції, пов'язані з торгівлею.

У найбільших містах для відпочинку промисловців і комерсантів з'явилися спеціальні клуби або зібрання, де влаштовувалися різні розважальні, благодійні і культурно-освітні заходи. Так, згідно зі статутом Харківського купецького зібрання, останнє мало за мету "сприяти своїм членам і їх родинам проводити вільний час зі зручностями, присмном і корисно..."²⁹. Для цього купці в 1884–1885 рр. у місті спорудили спеціальний Комерційний клуб (арх. Б.Михаловський). Відповідно 1876 р. в Одесі місцеві комерсанти – Комерційне зібрання (арх. Ф.Гонсіоровський), 1890 р. у Катеринославі промисловці і купці – Англійський клуб (арх. О.Гоген) і 1911 р. – Комерційний купецький клуб (арх. Ф.Булацель)³⁰. Зокрема, останній належав до неоруського стилю і був повністю споруджений на кошти місцевих підприємців. Двоповерховий, із фігурними вікнами, увінчаний банями і шатрами, із багатьма гарно оздобленими приміщеннями для відпочинку і розваг (зимовий сад, буфет, кімнати для гри в більярд і карти та ін.), а також для ділових зустрічей, будинок клубу став не лише однією з архітектурних окрас вул. Новодворянської (тепер – Дзержинського, 23), а й наочним проявом фінансової могутності й політичної ваги його господарів. Серед численних приміщень клубу на особливу увагу заслуговує його театральний зал, де неодноразово організовували свої заходи катеринославська "Просвіта", давали концерти і вистави улавлені українські й російські актори³¹.

У Києві Купецьке зібрання (його статут був затверджений 1869 р.), на Царській площі (тепер – Європайська), де перехре-

чувалися дороги на Поділ, Печерськ, Верхнє місто і залізничний вокзал, у 1881–1882 рр. на частині орендованої території, що належала Товариству штучних мінеральних вод (околиця Царського саду), звело кошторисом у 150 тис. руб. для своїх потреб ошатний будинок за проектом арх. В.М.Ніколаєва із найкращим у місті концертним залом з неперевершеною акустикою³². Споруда і сьогодні є окрасою району, в якій нині розміщується Національна філармонія України.

У житловому будівництві великих українських міст наприкінці XIX – на початку XX ст. особливо відчутно виявився вплив приватної власності. Невпинний розвиток промисловості і торгівлі у великих містах, лавиноподібне наростання потреби у житлі належного рівня призвели до того, що чимало заможних громадян вкладали свої кошти в нерухомість. Промисловці і купці ставали власниками земельних ділянок у престижних міських районах, на яких зводили власні особняки. Залежно від достатку господарів будинки відрізнялися за величиною і ступенем парадності.

У Києві на кінець XIX – початок XX ст. припало аж дві “будівельні лихоманки”, які охопили все місто й особливо район Липок. Масове спорудження нових будинків у Києві було обумовлене пожвавленням ритму економічно-комерційного життя всього краю, коли місто стало важливим торговельно-промисловим осередком, насамперед цукроваріння³³. Тут були споруджені або перейшли у власність від інших осіб і перебудовані за найвищими архітектурними канонами монументальні особняки таких відомих цукрових магнатів і промисловців, які належали до купецької верстви або походили з неї: М.Б.Гальперін, М.Р.Закс, С.І.Ліберман, І.М.Зайцев, С.С.Могилевцев, С.О.Аршавський, С.А.Кандиба, Я.В.Сироткін, родини Бродських, Терещенків та ін. Так, М.Б.Гальперін, придбавши у колезького асесора В. Рубінштейна садибу з будинком на розі вул. Шовковичної й Олександрівської (тепер вул. Грушевського) за проектом арх. В.М.Ніколаєва перебудував його в особняк, який набув монументальних рис у дусі венеціанських палаццо доби Відродження і став одним із найпривабливіших в усіх Липках. У будинку

розмістилися як житлові приміщення підприємця, так і контори правління його цукрових заводів³⁴.

На розі вул. Банкової і Лютеранської полтавський купець 2-ї гільдії С.О.Аршавський у 1907 р. став власником одного з кращих особняків Києва у стилі модерн (арх. Е.Брадтман). Будинок був споруджений за останнім словом тогочасної архітектури з центральним опаленням, телефоном, автомобільними гаражами. Своїм оригінальним стилем особняк надавав урочистості та монументальності всій навколишній території. С.О.Аршавський використовував будинок як нерухомий капітал – здавав другий поверх в оренду по 3600 руб. на рік³⁵.

Більшість будинків-особняків, які належали родині Терещенків у Києві, є справжніми витворами архітектурного мистецтва і становлять велику цінність³⁶. Насамперед слід відзначити двоповерховий розкішний палац доньки Ф.А.Терещенка – Н.Ф.Уварової по вул. Липській, 16, споруджений 1912 р. у стилі класицизму за проектом П.І.Голландського. Того ж року по вул. Шовковичній, 14 було зведено особняк у бароково-класичному стилі директором-розпорядником цукрових заводів Ф.А.Терещенка, його зятем – М.П.Шестаковим (арх. Р.-Ф.Мельцер). Утім, найбільшу цінність на сьогодні мають особняки, що функціонують як музеї: по бульвару Т.Шевченка, 12, який належав М.А.Терещенку (тепер Національний музей Т.Г.Шевченка), та по вул. Терещенківській, 9 і 15 – Ф.А.Терещенку і подружжю Б.І. та В.М.Ханенків (відповідно – Київський музей російського мистецтва і Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків). Загалом, родині Терещенків у Києві належало дев'ять особняків, розкиданих по центральній частині міста³⁷. Більшість із них знаходилася в районі університету св. Володимира і 1-ї чоловічої гімназії, який називався Новою Будовою. Тим самим, завдяки активній будівельній діяльності у цьому районі, Терещенки сприяли розширенню ареалу зведення розкішних особняків поза Липками – найбільш аристократичним районом міста.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. серед власників особняків центральних районів великих українських міст

з'явилася нова чимала група – представники купецтва, які разом з іншими підприємцями значно потіснили поміщиків, чиновників, військовослужбовців, професорів. Зовнішній вигляд чималої кількості центральних міських вулиць багато в чому був сформований завдяки саме цьому видові будівництва.

З особливим розмахом оформлялися репрезентативні вулиці і проспекти у центрі міст. Саме вони були найбільш бажаними об'єктами для підприємців. У містах стрімкого економічного розвитку зростання кількості комерційних закладів і промислових підприємств супроводжувалося помітним збільшенням числа репрезентативних будівель та символів підприємницької діяльності. Так, з 1910 по 1913 рр. у Харкові з'явилася масивна споруда Купецького банку, оформлена у класичному стилі і сполучена з готелем, який завжди був до послуг туристів та комерційних партнерів місцевих підприємців. Головним діловим, фінансовим та адміністративним стрижнем Харкова стала Сумська вулиця, будинок №1 на якій займав Північний банк, а відразу за ним розташувалися Земельний банк О.К.Алчевського, Торговий банк, відділення Волзько-Камського та Санкт-Петербурзького Міжнародного банків. Натомість на Садово-Куликівській вулиці, в історичному центрі міста, розкинулися купецькі особняки.

Громадське життя в Російській імперії хоча й не залежало безпосередньо від вказівок місцевої влади, однак потребувало затвердження згори і перебувало під постійним контролем. Розгорталося воно переважно у формі благодійних, професійних, наукових, розважальних та інших об'єднань. Натомість створення політичних партій та міжрегіональних об'єднань до 1906 р. було заборонене.

Підприємці утверджували себе як соціальна сила насамперед через благодійність, беручи частину державних турбот про забезпечення громадських потреб. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, благодійність стала нормою життя чималої кількості підданих імперії, у тому числі й купців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання доброчинних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціаль-

ним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. До того ж, для більшості з них вона була основним способом виявлення громадської активності.

Особливо з останньої чверті XIX ст. чітко проглядалася залежність держави від приватної ініціативи у подоланні соціальних негараздів, пов'язаних насамперед із процесами індустріалізації й урбанізації. У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст – від звичайної матеріальної допомоги до меценатства, що уособлює як високі моральні принципи, так і громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки. Московська дослідниця Г.М.Ульянова зазначає, що “термін “благодійність” стосується сфери громадської активності, пов'язаної з передачею юридичними й фізичними особами... грошових та матеріальних засобів, а також із особистим співробітництвом приватних осіб у справі допомоги нужденним”³⁸. Історик із Санкт-Петербурга О.Р.Соколов акцентує: “Благодійність є добровільна соціальна діяльність, пов'язана з безплатною передачею матеріальних цінностей, у тому числі й створених працею у процесі самої благодійної діяльності, та спрямована на досягнення більшого соціального добробуту”³⁹.

Таким чином, благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Така підтримка надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань⁴⁰.

Особливістю благодійності з останньої третини XIX ст. було існування, поряд з індивідуальними, колективних форм такої діяльності, спрямованої на суспільний загал. Для цього

підприємці об'єднувалися в товариства та інші об'єднання. Із добродійними діями були пов'язані очікування "віддачі" з боку донорів: громадського визнання, зростання престижу і, якщо йшлося про асигнування коштів на потреби службовців і робітників чи членів їхніх сімей, їх лояльності. Добродійні дії купецтво здійснювало на власних підприємствах, у межах свого стану, міської громади та на міжрегіональному рівні. Станово-представницькі та професійні організації купецтва, окремі його представники засновували власним коштом лікарні, притулки, гімназії та училища, споруджували церкви, фінансували культурно-мистецькі заклади, жертвували кошти на потреби різних добродійних організацій, які об'єднували ліберальну інтелігенцію й соціально орієнтованих підприємців та були найбільш доступним видом громадської діяльності, особисто брали участь у роботі благодійних і культурно-освітніх закладів, ставали відомими громадськими й культурними діячами.

Купецтво брало на себе функції державної опіки ще й з метою посилення своїх позицій у суспільстві. Представники економічної еліти, беручи участь у благодійності, були зацікавлені в нагромадженні символічного капіталу, який з огляду на численні прогалини в державному фінансуванні можна було здобути активною громадською позицією та добродійною діяльністю. Стратегічною метою купців було нагромадження символічного капіталу як передумови соціальної інтеграції у суспільне життя міста, а також у суспільний устрій держави⁴¹. Таким чином, індивідуальні пожертви, заснування власного благодійного закладу, членство в добродійних товариствах були не тільки актами символічної комунікації та соціальної взаємодії між купецтвом і державою, містом, релігійними угрупованнями, робітниками або ж знелюдними, а й засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та родини, важливим інструментом впливу на оточуючих, увічнення власного імені.

Благодійництво було важливою цариною соціальної взаємодії для підприємців. Воно гарантувало приріст символічного капіталу і сприяло соціальній інтеграції жертводав-

ця в міське суспільство, а коли це було пов'язане ще й з особою подякою імператора, то й залученню до ієрархічно структурованої системи спілкування у царській Росії. Так, вдова купця 1-ї гільдії і гласного Катеринославської міської думи І.М.Алексєєнка, одного з найбагатших мешканців міста, що мав 10 будинків, 7 з яких були розташовані у центрі – магазини оптової і роздрібною торгівлі залізом (у 1866 р. упродовж короткого часу виконував обов'язки міського голови), надала зі спадку покійного в листопаді 1911 р. 750 тис. руб. на будівництво та утримання дитячої лікарні “для дітей із християнських родин”. Зазначена сума мала бути використана ще й на облаштування амбулаторії та богадільні для жінок похилого віку. Це пожертвування стало найбільшим в історії Катеринослава⁴².

Розмір пожертви спонукав міністра внутрішніх справ проінформувати про цю подію Миколу II. Схоже, що благодійність дружини підприємця справило неабияке враження на імператора, який перебував тоді недалеко від Катеринослава, а саме в Лівадії, на Південному березі Криму. На берегах документа він зробив таку помітку від руки: “Дякую Надії Алексєєнко за велику і щедру жертву задля благої справи”⁴³. Таким жестом цар виявив найвище визнання вдові підприємця та сім'ї покійного, на яке взагалі міг розраховувати будь-який підданий в імперії – свою особисту подяку.

До благодійності купців підштовхували також сімейні традиції. Адже генеалогічна сталість купецьких династій була запорукою успіху власної справи, розпочатої представниками старшого покоління. Тому роль сімейної традиції в їх життєвому укладі була досить суттєвою. Для наступних поколінь впливових купецьких родин благодійність стає усвідомленою сімейною традицією. Участь у філантропії демонструвала широкому загалу їх беззаперечні позитивні риси: опіку неможливих, високу суспільну активність, єдність та непохитність у проявах громадянських рис. У підсумку, усе це мало на меті породжувати у суспільстві образ міцно спаяної та непорушної родини⁴⁴. Сімейні традиції купців протягом декількох поколінь постійно відтворювали певні стереотипи поведінки, одним з яких стала участь у благодійності. До того ж, розмір по-

жертвувань деякою мірою відображав у громадській думці фінансово-економічну стабільність фірми чи торгового дому. Потрібно враховувати й те, що індивідуальні добродішні пожертвування були засобом підвищення авторитету власного імені або іміджу родини. Тому навіть при наявності організацій благодійного спрямування заможні купці окремо жертвували великі кошти на заснування певного закладу, щоб створити рекламу своїм діям. Поява імен підприємців у публічних друкованих виданнях, детальні повідомлення газет про відкриття того чи іншого закладу сприяли нагромадженню ними символічного капіталу, що народжувався з економічного та соціального капіталу.

Двома рушійними силами створення соціальної інфраструктури на виробництві і за його межами були обов'язок піклування про загальне благо та благодійництво. Водночас, крім мотивів прагматичного плану, бажання інтегруватися на економічному та місцевому рівні, на деякий час однією з рушійних сил соціальної активності купецтва був патріотизм, як це, наприклад, показала подія, що трапилася у жовтні 1888 р. – аварія царського потягу на Харківщині. Найбільше патріотичні прояви спостерігалися під час воєнних лихоліть, особливо в роки Першої світової війни. Вони справляли неабиякий мобілізуючий вплив на купецтво, породжували в його середовищі надзвичайно активні дії.

Уже із середини XIX ст. участь купців у добродішній діяльності набула форм престижної соціальної поведінки. Така діяльність демонструвала чималі громадські потенції купецтва, які яскраво розкривалися в роботі його представників в органах міського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої чверті XIX ст. практика купецької благодійності набула нових стимулів для розвитку. Спектр її мотивів розширювався за рахунок появи нового мотиву, що його російська дослідниця Г.М.Ульянова назвала "мотивом довіри до громадського самоврядування"⁴⁵. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців у муніципальній діяльності.

Нерідко держава, окреме місто не здійснювали фінансування, а лише організовували та розподіляли кошти через уряд або міську думу. У такій ситуації благодійництво купців було одним із засобів самоутвердження в житті міської громади, при цьому на місцевому рівні воно залежало від згоди на найвищому рівні офіційної службової ієрархії. Без участі купецтва неможливо собі уявити розвиток міської інфраструктури, невід'ємною частиною якої були як соціальні і медичні заклади, так і створення та розширення освітніх установ. Досить виразно така практика спостерігалася наприкінці XIX – на початку XX ст., у період бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей, коли купецька доброчинність набула значних розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя українського суспільства⁴⁶.

Гільдійці піклувалися про добробут земляків, розвиток закладів соціальної та освітньої сфери в тих регіонах, де вони народилися або проживали й де зосереджувалися їхні ділові інтереси. Яскравим прикладом у цьому плані була діяльність Харитоненків і Терещенків, які жертвували на потреби суспільства мільйони рублів. Величезне багатство, нажите за відносно короткий час, зробило казковими постаті представників цих найвідоміших родин цукрозаводчиків українського походження. Здолавши нелегкий шлях із соціальних низів до підприємців-мільйонерів, пройшовши непростий етап первісного накопичення капіталу та створивши досить ефективне виробництво, члени їх старшого покоління здебільшого вже наприкінці життя змогли виділяти значні кошти як на традиційну благодійність, так і на культурні потреби суспільства, що з успіхом продовжили їхні нащадки. Особливо це стосувалося розбудови міст, в яких вони зростали як підприємці і громадські діячі – відповідно Сум та Глухова. На початку XX ст. завдяки піклуванню цих доброчинців останні перетворилися на впорядковані, із сучасною інфраструктурою міські центри⁴⁷.

Благодійництво І.Г.Харитоненка було спрямоване насамперед на впорядкування й розбудову рідного міста, яке продовжив зі ще більшим розмахом його син Павло Іванович. Напередодні Першої світової війни Суми з населенням понад 50

тис. осіб ніби стали синонімом столиці “цукрового королівства” Харитоненків. Як писав один із сучасників, місто після недовгого занепаду, спричиненого сильною пожежею 1839–1840 рр., яка знищила багато будівель, “розквітло й збагатилося до невпізнання завдяки благодійницькій діяльності сумських магнатів Харитоненків”⁴⁸.

Проживаючи у Сумах, Іван та Павло Харитоненки з останньої чверті ХІХ ст. посприяли перетворенню цього міста на економічний центр міжрегіонального значення. Демонструючи лояльність у своїх відносинах із містом і державою, вони стали інтегруючою ланкою його суспільного життя. Харитоненки сприяли створенню матеріальних передумов для розбудови інфраструктури рідного міста, будівництва багатьох закладів і установ освітньо-культурного й соціального призначення, зокрема чоловічої і жіночої гімназій, реального училища, навчальних корпусів і казарм кадетського корпусу, який було відкрито в 1899 р. (витрати склали 4 млн руб., з яких 1,5 млн руб. узяв на себе П.І.Харитоненко, що значно полегшило фінансовий тягар для державної скарбниці).

На початку ХХ ст. Троїцька вулиця завдяки їх зусиллям і коштам стала красивим і найупорядкованішим куточком цього повітового міста, де були зосереджені майже всі їхні архітектурні дітища. Саме тут, відразу ж за бетонним мостом через річку Сумку, між іншим, першим у місті (побудовано на кошти П.І.Харитоненка 1910 р.), ще у 80-х рр. ХІХ ст. було споруджено у неокласичному стилі головну контору торгового дому “І.Г. Харитоненко з сином” (заснована 1881 р.), залучивши для цього відомих у Росії архітекторів та майстрів (також тут пізніше містився офіс Південноросійського товариства цукрозаводчиків). Поряд красувалася ошатна неоренесансна вілла – родинний особняк із садом, який сягав берега Псла. Неподалік розташувався дитячий притулок ім. Н.М.Харитоненко, три неоготичні двоповерхові корпуси дитячої лікарні св. Зінаїди на 30 ліжок (стала до ладу в 1898 р.). Між іншим, остання була чудово обладнаною і зразковою щодо рівня медичного обслуговування і комфорту. На Троїцькій вулиці містилися Олександрівська чоловіча гімназія з пансіоном, ду-

ховне училище, Павловський рафінадний завод – напередодні Першої світової війни найбільший у Європі серед подібних промислових підприємств⁴⁹.

В інших частинах Сум також з'явилося чимало громадських споруд завдяки Харитоненкам. Так, Іван Герасимович на будівництво Селянського банку пожертвував 50 тис. руб., на влаштування бруківки по центральній вулиці – таку ж суму, а 1890 р. на розширення приміщення, яке займав місцевий окружний суд – 15 тис. руб. Виділив він для міста і безвідсотковий кредит у сумі 30 тис. руб. терміном на 10 років для спорудження на ринку мурованих крамниць і критих платформ. Влаштувавши їх, місто з перших же років почало отримувати орендну плату в розмірі 2800 руб.⁵⁰ Павло Іванович також фінансував прокладання шосейних шляхів і брукування вулиць, спорудження водогону та влаштування електричного освітлення в Сумах⁵¹. Віддаючи належне транспортному сполученню, що мало стратегічне значення для доставки товарів до Одеси або до міст Центральної Росії, П.І.Харитоненко був ініціатором та спонсором будівництва залізничної колії Суми–Белгород, виконував обов'язки директора Белгородсько-Курської залізничної лінії.

Загалом чимало споруд, зведених Харитоненками у Сумах, мають мистецьку цінність, і дотепер визначають архітектурне обличчя міста. Споруджена на межі XIX–XX ст. центральна частина відзначається довершеною композицією і виразною забудовою. Прикмети чималого промислового центру поєднувались у ньому з провінційним затишком, ліризмом доквілля. “... Місто так прекрасно розташоване – усе в зелені, – писав, прибувши сюди в 1915 р. для роботи у Троїцькому соборі, К.С.Петров-Водкін, – і життя таке охайне, багате, околиці також гарні”⁵². Знаком вдячної пам'яті сумчан у жовтні 1899 р. на Покровській площі постав пам'ятник І.Г.Харитоненку (російського скульптора О.М.Опекушина і французького скульптора А.Круазі). Коштував він 45 тис. руб., які були зібрані городянами на добровільних засадах⁵³.

Не менш вагомим було добродійництво щодо рідного для родини цукрозаводчиків Терещенків міста Глухова, в якому

вони народилися й утвердилися як підприємці. Зокрема, Микола Артемійович протягом 25 років обіймав посаду міського голови Глухова. Оскільки його бюджет за тих часів був явно недостатнім для належної розбудови освітньо-культурного життя Глухова, М.А.Терещенко зробив те, що міг зробити лише він: вклав у цю справу власні кошти й залучив до фінансування членів своєї родини. Крім спорудження величної Трьох-Анастасіївської церкви, найбільшим їх внеском стало формування цілої мережі освітніх і лікувальних закладів у місті: чоловічої і жіночої гімназії, учительського інституту, початкового міського училища, ремісничого училища, лікарні св. Єфросинії і земської лікарні⁵⁴.

Засновник родини – Артемій Якович – разом із купцем Г.Є.Беловським виділив кошти на побудову присутствених місць, споруджених у 1856 р. на підмурках другої Малоросійської колегії. 1871 р., вже отримавши дворянське звання, заснував у місті дитячий притулок⁵⁵. У 1870-х рр. під керівництвом його сина – М.А.Терещенка – розпочалося впорядкування міста, брукування центральних вулиць, коштом останнього було споруджено приміщення банку. Цукрозаводчик до кінця життя постійно опікувався закладами, заснованими родиною у Глухові, допомагав вирішувати різні проблеми міста та його мешканців. Так, 1895 р. за його фінансової підтримки до міста пролягла залізниця. Адже до того часу найближча залізнична станція знаходилася на відстані 60 км від Глухова, що створювало великі незручності. Земляк-мільйонер навіть запропонував капітал на будівництво водогону, але міська дума визнала цей проект несвочасним⁵⁶.

Завдяки родині Терещенків, насамперед Миколі Артемійовичу, Глухів на початку ХХ ст. відродився як освітній та культурний центр краю. Адже до цього часу у його розвиток Терещенки вклали понад 5 млн руб. золотом⁵⁷. Невипадково у журналі засідання міської думи в березні 1904 р., на якому було розпочато клопотання про встановлення пам'ятника М.А.Терещенку, зазначено наступне: "Оцінюючи заклади, що були створені Миколою Артемійовичем у Глухові, ми повинні визнати, що користь ця була й буде завжди незрівнянно вели-

кою"⁵⁸. У серпні 1909 р. вдячні земляки за фінансової допомоги його сина – Олександра Миколайовича – у центрі Глухова між Спасо-Преображенським і Трьох-Анастасіївським храмами встановили пам'ятник цьому підприємцю роботи відомого скульптора М.А.Андрєєва⁵⁹.

Гідним подиву прикладом соціального партнерства підприємців і робітників був торговий дім братів Яхненків і Симиренків у містечку Мліїв на Черкащині, які дбали не лише про особисте збагачення, а й добробут своїх працівників. Поблизу їхніх Городищенського рафінадного і машинобудівного заводів було споруджено промислове містечко, соціальна структура якого була зразковою. У середині 60-х рр. XIX ст. тут знаходили собі роботу, житло та мали змогу задовольнити свої найнеобхідніші соціальні й культурно-освітні потреби близько 4 тис. службовців і робітників⁶⁰. Так, крім великої семиповерхової будівлі цукроварні підприємці звели для сімейних окремі будинки з господарчими спорудами, а для неодружених – зразково обладнані казарми. Тут функціонували крамниці, лікарня на 100 ліжок, школа для дітей робітників та селян навколишніх сіл, церква, бібліотека, театр. Усі громадські заклади були засновані і повністю утримувалися коштом цих підприємців⁶¹.

Назва Дегтярівської вулиці на Лук'янівці в Києві нагадує про добродійні справи купця М.П.Дегтерєва. У 1898 р. він заповів місту на благодійні цілі свої капітали й нерухомість, які оцінювалися в 2,5 млн руб. За весь час свого існування місто не отримувало такого щедрого дарунку⁶². Через чотири роки на частину грошей із вищезазначеного пожертвування на вказаній вулиці за проектом арх. В.М.Ніколаєва був зведений комплекс благодійних закладів, який кардинально змінив вигляд навколишньої місцевості. Тут містилося 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи та утримувалися на відсотки з капіталу М.П.Дегтерєва, який знаходився на банківських депозитах, та прибутки від будівель на вулицях Хрещатик, Великій Житомирській та на Подолі, які, зберігши своє соціальне функціональне призначення, були навіть частково розширені. Зокрема, 1912 р. у зазначених богадільнях і

притулках змогли знайти притулок 190 дітей-сиріт та 616 при-старілих і хворих дорослих, на утримання яких було витрачено більше 227 тис. руб.⁶³.

Серед заможних купців-негоціантів, які успішно вели свої справи в містах Новоросії, були й такі, хто розглядав цей край як свою другу батьківщину. Залишившись тут назавжди, укорінившись, розбагатівши, представники різних іноземних громад: греки, французи, англійці, поляки та інші брали участь у громадському житті, дбали про міський благоустрій, займалися благодійністю. Наприклад, Іван Маркович Рубо (1786–1852 рр.), француз за походженням (виходець із Марсе-ля), в Одесі оселився в 1803 р. У другій половині 1830-х рр. він спеціалізувався на транзитній та експортно-імпорتنій торгівлі. Про те, що І.М.Рубо був непересічною особистістю не тільки в комерційній справі, вказує його біографія, розміщена в “Російському біографічному словнику”. Там, зокрема, зазначалося, що від часу свого переселення до Одеси він “користувався протягом 38 років постійною прихильністю головних керівників краю – ... герцога Рішельє, графа Лонжерона і графа М.С.Воронцова й довірою співгромадян, які постійно обирали його на різні міські посади. У 1832 р. він був нагороджений кубком за вирощування пшениці найвищого ґатунку, а в 1834 р. – золотою медаллю за працю з лісництва та садівництва...”⁶⁴. Купець 1-ї гільдії І.М.Рубо постійно роздавав пожертви біднякам міста на Різдво, у листопаді 1837 р. був одним з “особливих” комісарів-добровольців по “очищенню” Молдаванки від хворих на чуму⁶⁵. Ще більші здобутки на громадській ниві Одеси, у благодійності й меценатстві мав грек за походженням Г.Г.Маразлі, про які йтиме мова далі.

Незважаючи на те, що прямим обов’язком купецьких громад був соціальний захист своїх членів, шклування про незаможних і неієздатних членів купецьких родин, корпоративна благодійність гільдійців виходила далеко за межі суто станових інтересів, не обмежувалася регіоном проживання. Численні приклади доводять, що часто етнічно детермінована доброчинність поступалася на користь міжетнічної. Спільні проекти з надання безкорисливої підприємницької допомоги

та опіки здійснювалися насамперед у кризові періоди для держави і суспільства, зумовлені масовими епідеміями, стихійним лихом і, особливо, воєнним лихоліттям.

Через благодійність набували зримості форми міжетнічної соціальної інтеграції у середовищі купецтва. Наприклад, із заснуванням у 1834 р. “Київського благодійного товариства” з’явився осередок спілкування між купецтвом християнського та юдейського віросповідань – росіянами, українцями, євреями, поляками та представниками інших етносів, а також державою і громадськістю. Благодійні об’єднання підприємців були своєрідними комунікаційними мостами у місті. Підтримка нужденних стала етичною базою для зустрічей, спілкування і реалізації спільних проєктів. Тенденції до акультурації значно частіше зустрічалися в колах впливового купецтва, ніж серед дрібних та середніх. Благодійні товариства формували найбільш численну групу недержавних об’єднань, в яких між іншим відбувалися зустрічі між купцями-господарниками та міськими і губерньськими посадовцями⁶⁶.

Зі свого боку уряд не міг ігнорувати той економічний вплив, якого набули єврейські підприємці в Україні. Адже торгівля і ділова активність в українських губерніях мала чітко виражений єврейський профіль. А тому влада виявляла зацікавленість не тільки в терпимому ставленні, а й сприянні деяким формам інтеграції євреїв у російське суспільство, серед яких виділялася саме благодійність⁶⁷. Ілюстрацією глибокого розуміння єврейськими підприємцями необхідності дбати про громадські інтереси можуть бути слова київського купця 1-ї гільдії Ізраїля Бродського, який при кожному добродійному пожертвуванні зазначав: “Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати”⁶⁸.

Останні успішно використовували такі форми, як заснування благодійних закладів, фінансування соціальних програм у тому числі й для демонстрації акультурованого єврейства перед очима місцевої аристократії та громадян міста. Так, у Харкові почесні громадяни Адольф і Леон Рубінштейни постійно надавали підтримку владі в її боротьбі з бідністю й неграмотністю. Зокрема, у 1880 р. вони передали через міністра

внутрішніх справ М.Т.Лоріса-Мелікова (колишнього харківського генерал-губернатора) 5 тис. руб. для підтримки місцевих робітників⁶⁹.

Лазар Бродський ще на початку своєї кар'єри підприємця за наполяганням свого батька почав займатися доброчинною діяльністю, чим здійснив стратегічно прораховане входження до кола найповажніших громадян Києва. Заклавши міцну і надійну економічну основу, цей підприємець-євреї усе своє життя звертав погляд на громадські потреби. Для нього доброчинність, як і для інших заможних євреїв-купців, виявилася найбільш вигірною стратегією соціальної інтеграції та здобуття соціального визнання. І хоча доброчинна діяльність як Лазаря, так і Лева Бродських була в першу чергу спрямована на інтеграцію в міську спільноту єдиновірців, вони багато жертвували на загальногромадські справи. Тут слід хоча б згадати появу завдяки Бродським у центральній частині Києва однієї з найбільших його релігійних споруд – синагоги, якій місцеві євреї дали назву “синагога Бродського”, Бессарабського ринку, фінансування будівництва Київського політехнічного інституту імені імператора Олександра II (Лазар Бродський надав 100 тис. руб., до того ж, він очолював ще й фінансову комісію комітету з його спорудження)⁷⁰.

Як нова еліта міста, заможне купецтво найчастіше саме через благодійність встановлювало тісні зв'язки переважно з російським дворянством, якому вдалося відстояти своє суспільне становище завдяки адміністративним посадам на регіональному та центральному рівнях. Підприємці регулярно зустрічалися із дворянством, наприклад, на засіданнях благодійних товариств, які перебували під патронатом місцевих губернаторів та їх найближчого оточення.

Якщо в Київському благодійному товаристві більший тон задавало дворянство, то у Харківському благодійному товаристві (було засноване в 1843 р.) – купецтво, яке від самого початку створення спілки доклало значних зусиль у його роботі. Узагалі, у Харкові фінансування діяльності соціальних і культурних закладів у цілому здійснювалося передовсім за рахунок приватних коштів. Особливо яскраво це проглядалося у випадку з

освітніми та лікувальними установами міста. У 1914 р. в одній із праць наголошувалося: "Особливість Харкова полягає в тому, що більшістю своїх благодійних закладів він завдячує лише ініціативі і колективній праці живих сил суспільства, а не коштам якихось окремих благодійників, що утримують їх"⁷¹. У зв'язку з цим висловлювалося також і самокритичне за своїм звучанням зауваження, що Харківська міська управа "порівняно пізно і з неабиякими ваганнями" взялася за здійснення проєктів, спрямованих на загальногромадське благо і почала підвищувати асигнування з міського бюджету для притулків і дитячих будинків.

Якщо керівництво Харківським благодійним товариством здійснювали губернатори, то серед членів його ради було чимало купців. Часом вони з'являлися у супроводі своїх дружин, які зосереджували свою увагу насамперед на допомозі біднякам. Основними напрямками діяльності цього товариства на початку 1880-х рр. були фінансування й опіка: 1) інтернату зі школою для доп'юк із незаможних сімей; 2) жіночого притулку; 3) імператорського Олександрівського сирітського будинку; 4) кухні для бідняків, а також виділення коштів для догляду за 36 пенсіонерами і пенсіонерками⁷².

Головним символічним адресатом акцій купецької благодійності були і залишалися імператор та його родина. Наприклад, харківський купець Іван Олексійович Тихонов, засвідчував свою лояльність шляхом присвоєння імен членів царської сім'ї споруджуваним ним закладам і установам. У 1886 р. І.О.Тихонов власним коштом побудував два нічліжних притулки і будинок працелюбства, тим самим утіливши своє бажання "надати можливість найбіднішому прошарку харківського населення зручної ночівлі у придатному для цього місці". Спочатку до міської управи надійшла грошова пожертва в розмірі 40 тис. руб. Потім він знову звернувся з листом до цієї установи, в якому висловив готовність влаштувати будинок працелюбства, який даватиме можливість для найбідніших верств займатися "розумною" діяльністю, та клопотався про те, щоб назвати його іменем старшої доньки імператора Миколи II Ольги⁷³.

До того ж, влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. Як було вище зазначено, за суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами, входили до штату Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців. Так, при затвердженні статуту Харківського комерційного училища (засноване 1893 р.) особливу зацікавленість купецтва викликав пункт про надання всім членам опікунської ради чину статського радника (V клас).

Сприяння розвитку освіти належало до найважливіших сфер як у цілому підприємницької, так і, зокрема, купецької благодійної діяльності. Унаслідок поступального розвитку економіки з останньої чверті XIX ст. в Україні невпинно зростала кількість початкових шкіл, гімназій, спеціальних училищ та вищих навчальних закладів. Потреба держави у кваліфікованих чиновниках ішла нога в ногу з дедалі більшим попитом у промисловості на інженерів, управлінців та робітників зі спеціальною освітою. Із 1880-х рр. помітно зросла також грамотність міського населення українських губерній. Якщо до цього купецтво сприймало освіту як засіб підняття для своїх дітей переважно соціального статусу, а не для розширення їх інтелектуального рівня, та навіть набуття практичних знань у сфері підприємництва⁷¹, то наприкінці XIX ст. об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стала пріоритетним об'єктом доброчинності купецтва на межі XIX–XX ст.

Готовність середніх прошарків міста, особливо купецтва, до набуття освіти та сприяння її розвитку стала визначальним чинником прискорених змін у житті міських громад в Україні. Шкільна освіта та підготовка професійних кадрів для власних потреб сприймалися як економічно вигідне заняття. Сприяння з боку купецтва розвитку освіти переконливо свідчить про

те, що їхня громадянська активність визначалася двома головними полюсами – підприємницькою зацікавленістю та громадськими інтересами. Сприяння освіті вважалося служінням “загальному благу” і поряд із піклуванням про громадську систему охорони здоров’я було стрижневим напрямком діяльності підприємців.

Діяльність найбільш далекоглядних представників купецького стану не випадково поєднувалася із просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти у країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника та службовця є продуктивнішою. Таким чином, величезна потреба у кваліфікованих кадрах на виробництві була додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів. Усе це спонукало промисловців організовувати загальноосвітнє та професійне навчання як для своїх робітників, так і для суспільного загалу у цілому⁷⁵.

Купецька ініціатива та їхні благодійні капітали насамперед були спрямовані на заснування професійних навчальних закладів усіх рівнів, віддаючи перевагу розвитку комерційної освіти. Спрямовуючи пожертви у сферу освіти, купецтво не тільки керувалося престижем, а й розглядало це як форму довготривалого вкладення капіталу в умовах розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами⁷⁶.

Зі зростанням диференціації промислових професій на підприємствах України освіта дедалі більше ставала важливою передумовою ефективної торгівлі і виробництва. Купці не скупилися фінансувати початкові школи, гімназії, ремісничі і технічні училища та інші навчальні заклади. Допомога з боку приватного капіталу з моменту заснування навчальних закладів робила їх залежними від подальшого фінансового забезпечення підприємцями, а, отже, і від їх рішень. Там, де недостатньо або взагалі не реалізовувалася державна освітня політика, місцеві органи самоврядування не були здатні

приділити увагу цій справі, шкільна освіта ставала справою господаря підприємства.

Розвиток ринкових відносин у країні в пореформену добу найбільше стимулював в освітній сфері комерційну галузь, найважливіше місце серед навчальних закладів якої посідали комерційні училища. Їх організацією займалися в першу чергу купецькі товариства та інші аналогічні об'єднання, зацікавлені в підготовці спеціалістів із торгівлі і фінансово-кредитної справи. Із кінця 1890-х рр. в українських містах почали засновуватися товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, за допомогою якої купецтво фінансувало цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких об'єднань до 1917 р. у більш значних містах України з огляду на потреби в освічених комерсантах і техніках, які постійно озвучувалися місцевими підприємцями, функціонувала мережа комерційних і технічних училищ та торговельних шкіл, декілька вищих спеціальних навчальних закладів⁷⁷. Як правило, найбільш заможні купці ставали "почесними попечителями", членами опікунських рад у таких закладах, матеріально забезпечували навчальний процес. Іншим напрямом купецької благодійності в підтримці освітньої сфери було надання фінансової допомоги викладачам, опікування незаможними учнями й студентами, яке передбачало внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, будівництво гуртожитків та їдалень, надання грошової допомоги, підтримку у скрутних випадках⁷⁸.

Особливо гостро наприкінці XIX ст. відчувалася потреба у фахівцях із комерційною освітою в найбільших торгово-промислових центрах України – Одесі, Києві, Харкові та Катеринославі. Перші спроби у відкритті комерційних училищ були зроблені на Півдні України – в Одесі, ще на початку XIX ст. Проте цю справу вдалося реалізувати дещо пізніше. У 1851 р. місцеве купецтво розпочало клопотання перед попечителем Одеського навчального округу про відкриття на кошти купецького товариства середнього комерційного навчального закладу, який би давав дітям їхнього стану відповідну освіту. Утім, через Кримську війну та бюрократичну тяганину це питання

було вирішене лише через десять років⁷⁹. 14 листопада 1861 р. були затверджені статут і штати Одеського комерційного училища, яке розпочало свою роботу 21 серпня 1862 р. Зокрема, перший параграф його статуту констатував: "Одеське комерційне училище, засноване на кошти місцевого купецтва... має завдання надавати юнакам спеціальну освіту з комерції"⁸⁰. Спочатку в училищі були тільки спеціальні класи, в яких учні здобували початкову комерційну освіту. А вже з листопада 1869 р., згідно з новим статутом, воно було перетворене на середній навчальний заклад із чотирма початковими загально-освітніми та двома спеціальними старшими класами. Училище існувало виключно на кошти одеського купецтва та внески комерсантів з інших міст Південної України⁸¹.

Купецьке товариство на його заснування й утримання, спорудження навчального корпусу і домової церкви за півстоліття, із 1862 по 1912 рр., асигнувало 1 374 477 руб. За цей час навчальний заклад закінчило 1600 осіб⁸². В училищі на пожертвування окремих підприємців було засновано цілу низку стипендій для незаможних учнів. Зокрема, у 1870 р. – три стипендії на капітал у 100 тис. руб., пожертвований почесним громадянином Л.Ефрусі. Протягом 1873–1874 рр. – стипендію ім. Д.Ф.Феодори на кошти Г.Г. Маразлі в сумі 3300 руб. та стипендії ім. П.Е.Коцюби, С.П.Голубцова й О.Н.Пашкова на капітал, асигнований декількома представниками місцевого купецтва. Протягом 1880-х рр. одеськими купцями були закладені ще 5 стипендіальних капіталів⁸³.

До другої половини 80-х рр. XIX ст. це училище залишалося єдиним в Україні навчальним закладом, де готувалися прикажчики, конторники, бухгалтери та різні комерційні агенти⁸⁴. Водночас із кожним роком пореформеної доби все більше потребувалося професійно підготовлених комерсантів. Яскравим прикладом поєднання інтересів держави та купецтва, у цілому підприємництва, в освітній сфері було заснування Харківського комерційного училища.

У Харкові велика потреба в комерційному середньому навчальному закладі відчувалася вже з середини XIX ст. Із 1868 р. місцеве Купецьке зібрання порушувало питання про

створення освітньої установи для дітей місцевих купців та промисловців “з огляду на надзвичайно вагоме економічне значення Харкова” для всього Півдня Росії, підприємства якого “відчували необхідність у спеціальній підготовці”. На думку місцевих купців, її слід було здобувати не у Санкт-Петербурзі чи Москві, бо це в багатьох випадках означало припинення сімейного підприємництва, оскільки багато іногородніх вицу-скників вищих навчальних закладів не бажали повертатися до-дому⁸⁵.

Але тільки в лютому 1888 р., коли на засіданні Купецького товариства було з упевненістю наголошено, що “настав час то-вариству подумати про заснування в м. Харкові комерційного училища, хоча б невеликих розмірів, – чотирикласного, для дітей купецького стану”⁸⁶, справа зрушила з місця. Невдовзі, 28 жовтня 1888 р. екстрене зібрання харківського купецтва прийняло відповідне рішення про заснування такого навчаль-ного закладу. Воно було безпосередньо пов’язане з порятунком царської родини під час аварії поїзда 17 жовтня поблизу станції Борки в Харківській губернії, виказуючи тим самим вірність існуючій владі. Порятунок царя і його родини став для зібрання підприємців приводом для того, щоб “у пам’ять про події 17 жовтня 1888 р.” присвоїти комерційному училищу по-чесне ім’я імператора Олександра III. Тим самим заснування училища підприємці розглядали як підтримку царської політики в галузі економіки та освіти.

Тоді ж комерсантами було прийнято рішення запровадити на наступний рік при вибірці торгових документів збір на за-снування училища в розмірі 50 руб. з купців 1-ї гільдії і 15 руб. – 2-ї гільдії. Таку постанову підписали 148 членів Купець-кого товариства на чолі зі старостою М.О.Жевержеєвим⁸⁷. Спорудження під наглядом Купецького зібрання його голо-вного корпусу за проектом відомого харківського архітектора О.М.Бекетова, яке коштувало 383 тис. руб., розпочалося у червні 1890 р. і було завершено через три роки та передане для використання згідно з призначенням⁸⁸. Харківське купецьке товариство на чолі з його старійшиною М.О.Жевержеєвим майже повністю фінансувало його роботу й надалі.

До комерційних училищ в Україні, які повністю утримувалися на кошти купецтва та плату за навчання, належало Перше київське. Рішення про його заснування місцеве Купецьке товариство прийняло 20 листопада 1888 р. також у зв'язку з порятунком царської родини під час аварії поїзду, хоча вперше виказав думку з цього приводу староста цього об'єднання М.І.Чоколов п'ятьма місяцями раніше – 22 червня⁸⁹. Підприємці використали порятунок царської сім'ї під час залізничної аварії 17 жовтня 1888 р. як формальний привід для фінансування і спорудження цього навчального закладу, прийнявши таке рішення без будь-якої урядової постанови чи пропозиції з боку міської думи. Училище, яке мало підпорядковуватися міністерству торгівлі та промисловості, фінансувалося повністю за рахунок комерсантів і промисловців. Це свідчило про високий ступінь розуміння купецтвом значення освіти і професіоналізації в умовах посилення конкурентної боротьби і розвитку ринкової економіки.

Утім, промайнуло майже вісім років, ніж його статут був затверджений у серпні 1896 р. Повний курс навчання в училищі тривав сім років, який складався з п'яти загальноосвітніх і двох спеціальних класів. Крім того, при училищі було два підготовчих класи – молодший і старший⁹⁰. Роботу воно розпочало у жовтні того року в орендованому приміщенні, а в 1899 р. його учні навчалися вже у власному, належним чином облаштованому приміщенні, зведеному на кошти купців та інших підприємців. Загальна вартість останнього склала 340,5 тис. руб., з них 147,5 тис. становили кошти Купецького товариства, а 156 тис. – пожертвування окремих підприємців, серед яких виділявся внесок Льва Бродського в розмірі 115 тис. руб.⁹¹.

Справами училища керувала попечительна рада у складі проф. університету св. Володимира М.В.Самофалова (голова), купців М.І.Чоколова (заступник голови), Льва Бродського, С.С.Могилевцева, Д.С.Марголіна, М.П.Дегтерєва та Я.М.Бернера⁹². Київське комерційне училище стало одним із найбільш яскравих прикладів соціальної взаємодії між представниками київського поліетнічного купецького середовища та розуміння нагальності такого рішення – купці російського походження

спільно з українськими та єврейськими прийняли рішення про організацію та структуру нового освітнього закладу⁹³.

Двері Київського комерційного училища були відкриті для осіб будь-якого стану, хоча перевага при вступі віддавалася купецьким дітям, які мали становити не менше третини від загальної кількості учнів. Наприклад, у 1902–1903 навчальному році тут здобували освіту 609 учнів, із них 237 – діти купців, 14 – почесних громадян, 49 – дворян, 29 – чиновників, 201 – міщан, 55 – селян і козаків, 10 – інших суспільних прошарків і 14 – іноземців⁹⁴. Після його закінчення випускники, як і Харківського училища, мали право на вступ до профільних вузів, окрім університетів.

Більша частина коштів на утримання Київського комерційного училища асигнувалася Купецьким товариством. Так, у 1899–1900 рр. воно виділило 58,5% необхідних коштів, тоді, як плата за навчання, що надходила від учнів, становила 22,5%, а прибуток училища у вигляді відсотків із цінних паперів становив 16,7%⁹⁵.

Крім того, підприємці засновували цілу низку стипендій для незаможних вихованців. Одним із перших серед них був М.А.Терещенко, який у квітні 1897 р. вніс до стипендіального фонду на користь учнів із бідних родин 30 тис. руб. Наступного року при училищі було затверджено 12 стипендій його імені. Також в училищі були засновані стипендії ім. М.Г.Хрякова, М.П.Дегтерєва, Д.С.Марголіна, Я.Б.Епштейна, С.Ю.Вігте, Льва Бродського, М.І.Чоколова та ін.⁹⁶.

Особливо в 90-і рр. ХІХ ст. чітко проглядалося зростання потреб та усвідомлення суспільством, державою і підприємцями необхідності розвитку комерційної освіти. Торгово-промислові кола все більш наполегливо виявляли ініціативу у заснуванні спеціальних середніх навчальних закладів для підготовки фахівців у галузі торгівлі і промисловості. Тому міністерство фінансів, тісно пов'язане з підприємницьким прошарком (цьому відомству з 1894 р. стали підпорядковуватися комерційні навчальні заклади), 15 квітня 1896 р. затвердило "Положення про комерційні навчальні заклади", згідно з яким, крім комерційних училищ і курсів бухгалтерів

вводилися два нових типи навчальних закладів – торговельні класи і початкові комерційні школи⁹⁷. Цей документ корінним чином змінив всю систему комерційної освіти в країні, ставши першим загальноросійським законодавчим актом (до нього кожне з училищ діяло на основі сепаратних статутів). Завдяки тому, що “Положення” надавало їх попечительним радам більше щодо свободи викладання у порівнянні з державними навчальними закладами і навіть університетами, мережа комерційних навчальних закладів швидко зростала.

Тодішній міністр фінансів С.Ю.Вітте з цього приводу у своїх спогадах писав: “Я провів через Державну Раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробуdiv ініціативу між промисловцями та комерційним людом, падавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ”⁹⁸.

Хрещеним батьком Першого Катеринославського комерційного училища, яке розпочало свою роботу у вересні 1901 р., був купець 2-ї гільдії О.Я.Толстиків, міський голова у 1889–1893 та 1901–1905 рр. Завдяки його зусиллям місцеве Купецьке товариство розробило статут училища й обрало зі свого середовища його попечительну раду. Спочатку навчальний заклад розміщувався в одноповерховому будинку, спорудженому на кошти губерньського і повітового земств, міської думи та пожертвування купців. А коли кількість учнів збільшилася, фундаторам училища довелося терміново вишукувати через ті ж самі джерела 340 тис. руб. на зведення нового будинку. Купецький староста О.Я.Толстиків знову організував збір коштів на цю справу серед місцевих комерсантів. Зокрема, купець 1-ї гільдії, член попечительної ради М.Ю.Карпас пожертвував 5 тис. руб. 21 жовтня 1905 р. будинок був освячений і став найкращим серед таких навчальних закладів на Півдні України⁹⁹. Нині це будинок обласної ради.

Масштаби участі купців, передовсім в організації комерційної та орієнтованої на потреби економіки освіти в українських містах, ілюструє той факт, що розробником статуту і

навчальних програм цього комерційного училища було місце-
ве Купецьке зібрання, яке також добилося і звичного в разі за-
снування громадських установ затвердження міністерства
фінансів. Усі підприємці та купці, які входили до складу Кате-
ринославської міської думи, у тому числі М.С.Копилов,
Д.В.Пчолкін, І.І.Тіссен та І.М.Алексеев, зробили фінансо-
вий внесок у будівництво нового корпусу училища. 30 вересня
1905 р. О.Я.Толстиков із нагоди відкриття нового навчального
корпусу Першого Катеринославського комерційного училища
імені імператора Миколи II писав його директору: "Ця вишу-
кана споруда створена зусиллями купецтва; мине століття, і
через неї пройде не одне покоління наших співгромадян. І в ме-
не, як у старшини купецтва, немає більш палкого бажання, ніж
те, щоб із цих могутніх стін вийшли люди такої ж сильної волі
і потужного духу; люди, що діятимуть в інтересах громадсько-
го блага"¹⁰⁰. Тим самим, міський голова Катеринослава високо
оцінював майбутні здобутки училища. Як купець 2-ї гільдії, він
знав ціну ґрунтовній підготовці інженерів та бухгалтерів із
власного практичного досвіду.

Навчальний процес в училищі був на досить високому
рівні. У різний час в училищі викладали такі видатні ук-
раїнські та російські діячі науки, як Д.І.Яворницький, Д.І.До-
рошенко, А.С.Кримський, В.І.Пічета, А.Реформатський та ін.
Незмінним його директором був А.С.Синявський. Із 1903 р. у
стінах училища протягом десяти років працювала Катерино-
славська вчена архівна комісія¹⁰¹.

Стрімкий розвиток комерційної освіти на початку ХХ ст.
привів до того, що до 1913 р. в Україні нараховувалося вже
92 комерційні навчальні заклади різних типів із 497 у межах
усієї Російській імперії. Найбільшою кількістю відповідних за-
кладів виділялися українські міста з розвинутою промис-
ловістю і торгівлею. Так, у Києві їх налічувалося 13, в Одесі –
8, у Харкові – 7, у Катеринославі – 5, Єлисаветграді – 4¹⁰².

Закон 1896 р. заохочував купецтво до об'єднання у товари-
ства поширення комерційних знань. Досить плідною на цій
ниві була діяльність членів товариств поширення комерційної
освіти в Києві й Харкові, які повністю фінансово забезпечили

чітку роботу підвідомчих їм навчальних закладів. Так, у Південно-Західному краї, центром якого був Київ, потреба у спеціалістах із такою освітою з особливою гостротою відчувалася з останньої чверті XIX ст. За вирішення цього питання активно взялося місцеве Купецьке товариство. Уже у 1896 р. за ініціативи його голови М.І.Чоколова та при активній участі відомих підприємців – М.А.Тереценка, М.П.Дегтерєва та інших було започатковано Товариство поширення комерційної освіти з метою організації у Києві торгових класів¹⁰³.

Маючи у своєму розпорядженні незначні кошти, товариство вирішило спочатку відкрити торговельні класи. Але після того, як у грудні того ж року Микола Артемійович пожертвував 100 тис. руб. на утримання в Києві торговельної школи й торговельних класів при ній, воно широко розгорнуло свою діяльність¹⁰⁴. У серпні 1898 р. Купецьке товариство порушило питання про заснування жіночої школи й нагромадження коштів на її утримання¹⁰⁵. Її відкриття, першої в Російській імперії, відбулося 10 січня 1899 р., а невдовзі, 20 жовтня того ж року, М.А.Терещенко, бажаючи створити належні умови жіноцтву для здобуття комерційних знань, пожертвував 100 тис. руб. як “капітал імені Пелагеї Георгіївни” на утримання цієї школи та 50 тис. руб. на спорудження будинку для неї¹⁰⁶. Зростання капіталів Товариства поширення комерційної освіти майже повністю зумовлювалося щедрими жертвами М.А.Тереценка, який їх робив за умови “надання можливості здобути освіту в навчальних закладах товариства дітям найбільшого населення м. Києва”¹⁰⁷. Усього протягом 6,5 років цей добродійець пожертвував товариству 329 814 руб. Останнє, високо оцінюючи діяльність Миколи Артемійовича, у 1899 р. обрало його своїм почесним головою. Крім того, чоловічій школі й торговельним класам було присвоєне ім'я М.А.Тереценка, а жіночій школі – П.Г.Терещенко¹⁰⁸.

У Харкові ініціатива у справі відкриття торговельних класів належала купцю 1-ї гільдії, комерції раднику І.К.Велитченку. Виконуючи обов'язки купецького старости, він як ніхто краще бачив, наскільки службовці в торгово-промислових закладах були мало підготовленими до такої діяль-

ності. 30 квітня 1898 р. за його пропозиції Купецьке товариство постановило заснувати в місті торговельні класи. 10 січня 1900 р. у центрі Харкова в орендованому приміщенні розпочалися заняття в торговельних класах у складі 168 учнів¹⁰⁹.

Своєю активністю виділялося Єлисаветградське товариство розповсюдження комерційної освіти, яке в 1908 р. відкрило відповідне середнє училище. Ідея заснування в місті громадського комерційного училища належала місцевому Біржовому комітету, члени котрого 5 січня 1903 р. підготували відповідний проєкт статуту і порушили клопотання про його затвердження. Утім, фінансовий тягар із заснування й утримання училища, який мав повністю лягти на комітет, призупинив розпочату справу. Її реалізацію взяло на себе Товариство розповсюдження комерційної освіти¹¹⁰. На користь училища великі пожертвування зробили купці-євреї – Б.Олинський, Я.Коган та ін. Очолював училище відомий педагог В.І. Харцієв, якому за підтримки громадськості вдалося організувати роботу училища на засадах так званої “нової школи”, здійснити повномасштабний педагогічний експеримент, який тривав майже ціле десятиріччя і поставив його до ряду найкращих середніх навчальних закладів України¹¹¹.

На межі ХІХ–ХХ ст. система комерційної освіти у цілому в Російській імперії, на думку тодішніх авторитетних експертів, які спеціально займалися на межі віків порівняльним вивченням даного питання, перебувала на передовому рубежі для свого часу, а в дечому навіть перевершувала європейські аналогі¹¹². Чисельні приклади заснування і фінансування роботи комерційних навчальних закладів в українських губерніях свідчать про залежність наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. політики держави в галузі освіти від фінансування з боку торгово-промислового прошарку, про спільні дії різних за етнічним походженням підприємців в інтересах професійної освіти, тісний символічний зв'язок із центром, насамперед у вигляді присвоєння імператорських імен училищам. Підприємці, серед яких виділялося купецтво, якщо це відповідало їхнім патріотичним переконанням та економічним

інтересам, найактивніше підтримували освітню політику царського уряду саме в галузі професійної освіти.

Окремі купці та їх об'єднання, насамперед купецькі товариства, протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. активно сприяли розширенню мережі не тільки спеціальних, а й початкових і середніх загальноосвітніх закладів, будучи зацікавленими в піднятті як професійного, так і загальноосвітнього рівня не лише молоді, а й дорослого населення. Благодійники-купці будували власним коштом приміщення училищ і гімназій, як почесні попечителі жертвували гроші на їх утримання, надавали земельні ділянки, будівельні матеріали та інше у розпорядження міським громадам, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їх навчання. Купецтво здійснювало як приватні, так і корпоративні пожертвування на освіту, часто віддаючи певний відсоток із власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що при заснуванні навчального закладу заможний купець як правило і надалі, будучи його попечителем, піклувався про благоустрій та функціонування.

Так, початкова школа для дітей робітників із 7 учителями та бібліотекою поблизу Городищенських рафінадного і машинобудівного заводів на Черкащині, які належали торговому дому братів Яхненків і Симиренків, почала діяти ще з 40-х рр. ХІХ ст. Згодом тут було відкрито і недільну школу¹¹³. Учителювали в них переважно свідомі українці з вищою освітою, адже Городищенська цукроварня була культурним центром українського народництва. Наприкінці червня 1859 р. в Городище приїхав Т.Г.Шевченко, який із подивом оглянув зразково оснащений завод. Відвідавши школу, він прийшов у таке захоплення, що відразу обійняв К.Яхненка, поцілував його і зі слезами на очах промовив: "Батьку! ІЩо ти наробиш!"¹¹⁴.

В училищі навіть на початку 70-х рр. ХІХ ст., досить несприятливих для фірми у фінансовому плані, щорічно навчалось від 85 до 110 дітей. У 1874 р. однокласне училище у зв'язку зі зростанням кількості бажаючих навчатися було реорганізоване у двокласне церковнопарафіяльне училище¹¹⁵. Навіть у наступне десятиліття, коли заводи Яхненків і Сими-

ренків фактично перебували на межі банкрутства, побутові й культурно-освітні умови життя їх робітників залишалися одними з кращих в Україні. Чиповник з особливих доручень Богданович так характеризував засновників училища: "Благочестиві власники не тільки прагнули, щоб їх підприємство було зразковим за внутрішнім і зовнішнім благоустроєм, а й посприяли влаштувати добрий дім Божий"¹¹⁶.

При всіх цукрозаводах іншої відомої родини цукрозаводчиків – Терещенків, на межі XIX–XX ст. постійно працювали початкові народні училища для дітей службовців і робітників. Багато сільських шкіл регулярно отримували від цих підприємців грошові субсидії для своєї діяльності та будівельні матеріали для спорудження або ремонту приміщень. Наприклад, при Михайлівському заводі на Глухівщині М.А.Терещенко ще на початку 80-х рр. XIX ст. збудував початкове училище, яке відвідували також діти з навколишніх сіл. Хоча навчальний заклад і вважався земським, утримувався він виключно коштом підприємця. У 1886 р. учитель цієї школи отримував платню 250 руб. на рік, тоді як у земських школах вона становила 150–200 руб.¹¹⁷.

Уже наприкінці XIX ст. при всіх цукрозаводах П.І.Харитоненка були відкриті народні училища, для робітників влаштовувалися безкоштовні чайні з дешевими бібліотеками, ставилися театральні постановки не тільки заїжджими трупами, а й самими робітниками. Навіть у навколишніх селах церковнопарафіяльні народні школи переважно утримувалися за рахунок цього підприємця із купців¹¹⁸. Як зазначав у звіті за 1897 р. старший фабричний інспектор Харківської губернії А.Гнідич, коштом Павла Івановича утримувалося двокласне училище на 300 учнів при Наталіївському цукровому заводі (Богодухівський повіт), школа на 50 учнів при Янковорозькому цукровому заводі (Охтирський повіт) та інших підприємствах. Крім того, на Павлівському рафінадному заводі (м. Суми) було засновано вечірні класи для дорослих робітників із курсами кочегарів, машиністів та слюсарів¹¹⁹. Засновуючи подібні заклади, підприємці прагнули підвищити освітній і фаховий рівень своїх робітників, які

могли б упоратися з новою технікою і технологією виробництва.

У звіті за 1901 р., в якому були подані дані про розвиток мережі навчальних закладів у м. Суми, зазначалося, що майже 10 міських початкових шкіл перебували на утриманні окремих осіб та закладених ними капіталів. Серед благодійників були імена членів купецьких родин – І.Г., П.І. та Н.М.Харитоненків, О.К.Алчевського, М.О. і М.М.Суханових. Зокрема, у 1895 р. родиною відомого сумського купця М.М.Суханова був заснований притулок для дівчат, що отримав назву Параскеєвсько-го. Навчально-виховна частина його була побудована за Положенням про початкові народні училища, хоча тут надавалася і спеціальна професійна підготовка з ремісничих професій¹²⁰. На утриманні Харитоненків були сумські Троїцька і Соборна церковнопарафіяльні школи та жіноча учительська семінарія¹²¹.

Цукрозаводчик Іван Харитоненко із середини 1870-х рр. переважно надавав підтримку освітнім і соціальним установам за місцем свого походження та утвердження як підприємця – у місті Суми та повіті, зокрема Реальному училищу, двом гімназіям для юнаків та дівчат, початковим школам, а також лікарням і притулком. Так, фінансування приватного дитячого середньоосвітнього закладу, відкритого у Сумах у серпні 1888 р., він цілком узяв на власний кошт. Мурована будівля, споруджена для 50 учнів та учениць, окрім навчальних класів та притулку для неможлих дітей, мала ще й невелику майстерню з ремісничого практичного навчання для бідних школярів, які отримували тут підготовку з ручної та домашньої праці. Було також засновано "стипендію Харитоненка" для учнів із селянських родин рідної для Івана Герасимовича Нижньої Сироватки.

У разі успішного закінчення училища учні, завдяки стипендії, мали можливість здобути освіту у Харківському технологічному інституті. Наталія Максимівна Харитоненко, дружина, а згодом вдова Івана Герасимовича, брала безпосередню участь у діяльності закладу як почесна його засновниця. Вона відвідувала дітей і сама давала окремі уроки з рукоділля. Недільна жіноча школа, відкрита у Сумах 31 жовтня 1882 р.,

якою опікувався сам І.Г. Харитоненко, слугувала справі освіти жіночої молоді у місті. У цьому ж контексті слід згадати початкову жіночу школу на 108 місць, яка розпочала свою роботу 22 жовтня 1888 р. Освітню інфраструктуру, створену Харитоненками, доповнила народна школа, що почала діяти з 1894 р. Ініціатором заснування початкових навчальних осередків було, як правило, сумське міське "Товариство поширення в народі грамотності". Павло Іванович Харитоненко, що головував у ньому, розгорнув активну діяльність як його меценат¹²².

В одному з промислових містечок Донбасу – Горлівці, завдяки безкорисливій допомозі вже згаданого вище піонера в галузі будівництва залізниць та гірничопромисловця Самуїла Полякова, у 1878 р. з'явилося штейгерське училище ім. С.С.Полякова. Утримання лише цього навчального закладу обходилося щорічно майже в 10 тис. руб., які виділялися з фонду цього підприємця та очолюваного ним "Товариства кам'яновугільної промисловості Південної Росії". Із 1881 по 1914 рр. диплом штейгерів вказаного навчального закладу отримали 1134 осіб. Діти з бідних сімей в училищі навчалися безплатно¹²³.

Київський педагогічний музей імені цесаревича Олексія з'явився в місті завдяки щедрому пожертвуванню купця і промисловця С.С.Могилевцева, голови Київського біржового комітету (із 1900 р.). Коли попечитель Київського навчального округу П.О.Зілов у 1910 р. звернувся до нього по фінансову допомогу у спорудженні такого закладу, той охоче погодився. 30 липня того року по вул. Володимирській, 57 відбулися закладини педагогічного музею за проектом архітектора П.Ф.Альошина, а вже 28 серпня наступного року – його освячення. На спорудження закладу благодійник витратив майже півмільйона рублів замість передбачених кошторисом 300 тис.¹²⁴. Педагогічний музей, цей справжній архітектурний шедевр, поряд зі спорудою університету св. Володимира, став символом Володимирської вулиці, її найбільш видатною пам'яткою. Зокрема, у ньому з березня 1917 р. засідала Українська Центральна Рада на чолі з М.С.Грушевським¹²⁵. Нині це Будинок учителя.

Із кінця ХІХ ст. однією з найважливіших сфер спільного сприяння розвитку освіти з боку держави і підприємництва в

Україні стає вища освіта. У пресі того часу все більш наполегливо лунала критика з приводу засилля іноземного капіталу в місцевій економіці, тому проекти із заснування професійних навчальних закладів розглядались як засіб нарощування власного "творчого потенціалу" регіону в національному контексті. Як писав автор статті в "Днепровской волне" про історію відкриття Катеринославського вищого гірничого училища, "російське населення" краю досі поставляло лише робітників, адміністраторів або персонал "для захисту інтересів іноземних господарів". Підготовкою російської технічної інтелігенції та підприємців у державі прагнули "послабити залежність від іноземців, (...), досягнути підйому патріотичних почуттів серед населення (...), а також допомогти уряду у важкій боротьбі (...) з чужоземними елементами"¹²⁶.

Найбільш далекоглядні купці, насамперед через представницькі станові, міські й професійні об'єднання тією чи іншою мірою виступили ініціаторами створення та матеріального забезпечення подальшої роботи вищих навчальних закладів. Завдяки їх пожертвуванням у досліджуваний період будувалися нові корпуси університетів та інститутів, засновувалися стипендії, вдосконалювалися навчальні програми та здійснювалися наукові дослідження, активно діяли товариства допомоги незаможним студентам. Хоча уряд не задовольнив багатьох ініціатив підприємців щодо заснування вищих навчальних закладів, яких потребувала економіка України, значною мірою саме завдяки ініціативі представників підприємницьких кіл останній був змушений більш активно сприяти розвитку спеціальної вищої освіти.

На межі XIX–XX ст. завдяки фінансовим і організаційним зусиллям підприємництва, серед якого був чималий відсоток представників купецького стану, постали Київський політехнічний інститут і Катеринославський гірничий інститут. Проте, найбільш вагомий внесок у цей час у розвиток вищої спеціальної освіти в Україні купецтво зробило, доклавши значних зусиль до заснування комерційних інститутів у Києві і Харкові, які належали до недержавних навчальних закладів. Адже саме купецькі товариства, біржові комітети, товариства

розповсюдження комерційної освіти найбільших торгово-промислових центрів України все більш наполегливо порушували питання про заснування вищих комерційних шкіл, які розглядалися ними як суто корпоративні навчальні заклади. На той час комерційні факультети існували тільки при Петербурзькому і Ризькому політехнічних інститутах, тому багато купців змушені були відправляти на навчання своїх дітей за кордон¹²⁷.

Вища комерційна школа передбачала забезпечення економіки спеціалістами з торгівлі і промисловості, банківсько-страхової і кооперативної справи, муніципальних та адміністративних служб. Тому саме купецтво стало основним рушієм у заснуванні й утриманні таких навчальних закладів. Підсумовуючи досягнення у розвитку вищої комерційної освіти, 1915 р. журнал "Техническое и коммерческое образование" писав: "Найбільш видатним явищем останніх років у галузі професійної освіти слід визнати розвиток інтересу до вищої комерційної освіти у середовищі торгово-промислового класу"¹²⁸. Зокрема, у цей час купці та інші підприємці не тільки фінансували створення комерційних інститутів у Києві та Харкові, а й разом із представниками інших суспільних груп, насамперед наукової і технічної інтелігенції, піклувалися про посилення їх юридичного статусу, приділяли чимало уваги вдосконаленню їх організаційних засад, наукової і навчальної діяльності, опікувалися незаможним студентством.

Зокрема в Києві, який уже наприкінці ХІХ ст. став центром ряду відділень комерційних і державних банків, гостро відчувалася потреба у спеціалістах такого профілю. 1903 р. професор університету св. Володимира М.В.Довнар-Запольський запропонував створити вищі комерційні курси. Після трирічного обговорення цього питання дозвіл на їх організацію було отримано тільки тому, що витрати на їх утримання мали надходити не з казни, а від міської управи і ділових кіл. Київські приватні вищі комерційні курси розпочали роботу в 1906 р., а з травня 1908 р. були реорганізовані в комерційний інститут із двома відділеннями – економічним і комерційно-технічним¹²⁹.

Протягом наступних 4-х років після заснування інституту представниками ділових кіл було надано на його користь

250 тис. руб., з яких 100 тис. пожертвував Лев Бродський. Уже в 1910 р. стипендіальний фонд Київського комерційного інституту становив 150 тис. руб. Крім цього, для підтримки навчального закладу київські купці заснували на його користь спеціальний збір у розмірі 20% із внеску за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв. Це був перший вищий навчальний заклад, де в офіційному порядку здобували освіту і жінки¹³⁰.

Харківські вищі комерційні курси були засновані завдяки ініціативі та фінансовим зусиллям місцевих купців, які на початку ХХ ст. неодноразово на засіданнях Купецького товариства і Біржового комітету порушували це питання¹³¹. Нарешті, у лютому 1911 р. Купецьке товариство на чолі зі старостою С.М.Жевержеевим, заслухавши доповідну записку професора університету М.І.Палієнка, викладача комерційного училища І.І.Попова та комерції-радника І.К.Велитченка про нагальну необхідність заснування в місті вищого комерційного навчального закладу, схвалило цю ідею та створило спеціальну комісію у складі 30 чол.¹³²

З'їзд гірничопромисловців, який відбувся в листопаді того ж року, підтримав клопотання харківського купецтва з цього питання перед міністерством торгівлі та промисловості. Уже у жовтні 1912 р. навчальний заклад розпочав свою роботу (статут був затверджений 26 травня). Зокрема, у ньому йшлося: "Вищі комерційні курси, засновані Харківським купецьким товариством, належать до вищих навчальних закладів і мають за мету давати комерційну і політико-економічну освіту"¹³³. Через два роки їх попечительна рада на чолі з І.К.Велитченком і С.М.Жевержеевим порушила клопотання про реорганізацію курсів у комерційний інститут із чотирирічним терміном навчання¹³⁴.

Для матеріальної підтримки навчального закладу купецьке товариство разом із місцевими представниками промисловості постановило здійснювати щорічний збір у розмірі 20% до спеціального фонду за реєстрацію купецьких і промислових свідоцтв (перших п'яти розрядів). Так, 1912 р. до каси курсів надійшов перший збір у розмірі понад 21 тис. руб.¹³⁵, а в 1915 р. він уже становив 27 625 руб.¹³⁶. 14 липня

1916 р. курси були перетворені на комерційний інститут, який розмістився у власному приміщенні. Разом з обладнанням його спорудження коштувало близько 700 тис. руб., не рахуючи вартості пожертвованої купецьким товариством ділянки землі¹³⁷.

Активно виступали за створення комерційного вищого навчального закладу ділові кола Одеси – найбільшого торгового центру України. Ще в 1851 р. купецтво міста склало акт про необхідність створення у краї вищого спеціального комерційного навчального закладу. У червні 1887 р. знову обговорювався проект попечительної ради комерційного училища про перетворення його в інститут¹³⁸. Але ця та інші пропозиції залишилися тільки на папері. Наприкінці XIX – на початку XX ст. одеські комерсанти за підтримки представників наукової громадськості, зокрема професорів Новоросійського університету О.Маркевича і М.Чижова, неодноразово порушували питання про організацію на базі вищезазначеного середнього комерційного училища вищого навчального закладу. Однак питання про його заснування в Одесі так і не було вирішене за правління царського уряду¹³⁹.

Не менш значним було благодійництво купецтва у фінансуванні спорудження лікувальних закладів та заходів із подолання епідемій. Адже держава майже не надавала коштів на охорону здоров'я для широкого загалу, перекладаючи весь тягар щодо її фінансування на місцеві органи самоврядування та окремих заможних людей. Медичне забезпечення було однією з найдошкульніших проблем економічних зрушень у промислових регіонах України та міських громадах. Розвиток промисловості і різке зростання населення вимагали жертв і спричинили стрибкоподібне зростання соціальних витрат у зв'язку із прискореними економічними змінами. Потреба в належному медичному забезпеченні не в останню чергу була настільки гострою й тому, що рівень смертності в українських містах XIX ст. стабільно перевищував середній показник в імперії¹⁴⁰.

На межі XIX – XX ст. підприємці брали активну участь як у розбудові системи медичної допомоги на своїх підприємствах, так і у зміцненні громадської системи охорони здоров'я, що,

своєю чергою, також послаблювало соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками. Наприклад, при кожному підприємстві Терещенків, Харитоненків чи Бродських існувала лікарня із власною амбулаторією та аптекою, де постійно чергували принаймні один лікар та санітар. Медичне забезпечення робітників, а якщо завод був розташований у сільській місцевості – то й для місцевого сільського населення, було безкоштовним. Завдяки благодійництву, вони, як і багато інших підприємців України, створили автономну систему забезпечення, якою могли користуватися робітники та жителі сусідніх сіл, і яка позбавляла їх залежності від міських лікувальних закладів або ж медичної допомоги, що надавалася земськими лікарнями. Якщо медичне забезпечення працюючих на підприємстві відповідало інтересам самих підприємців, то обслуговування місцевого населення слід трактувати як безкоштовне благодійництво.

Відкриття лікарень давало представникам купецької еліти можливість поєднати соціальну інтеграцію, благодійництво та символічне публічне представництво, особливо коли додавався ще й державний аспект. Наприклад, коли 25 травня 1867 р. Олександр II уникнув замаху на своє життя, найповажніші харків'яни скористалися цією нагодою, щоб скласти подяку Господу за врятування життя царя. Представники місцевого купецтва разом із губернським начальством на чолі з харківським губернатором генерал-майором П.П.Дурново та членами міського самоврядування прониклись обов'язком зробити “добру справу”, що мала втілитися в побудові “лікарні для бідняків”. Уже 30 серпня 1869 р. відбулося урочисте відкриття лікарні, яка отримала назву Олександрівської. Із 1869 по 1894 рр. харківські купці Я.Ф.Міщенко, І.Г.Вихрєв, С.О.Клеменов, С.І.Бирюков та інші, купецькі дружини та вдови внесли на потреби будівництва та устаткування цієї лікарні 32 тис. руб. із загальної суми в 52,5 тис. руб.¹⁴¹.

У Києві переважно на кошти купця М.Ф.Попова та його дружини в 1881 р. була заснована й утримувалася безкоштовна офтальмологічна лікарня¹⁴². Її поява була викликана незадовільними умовами праці робітників на виробництві. У

клініці, що мала у своєму розпорядженні 50 ліжок, у 1890 і 1894 рр. стаціонарно лікувалося 376 і 331 пацієнт відповідно, за той же час тут було надано амбулаторну медичну допомогу 1753 та 1475 особам¹⁴³. Ушануванню купецької благодійності був присвячений святковий випуск книги з нагоди 13-ї річниці заснування “Клініки зору”, в якій відзначався внесок купців у покращення здоров'я незаможних киян¹⁴⁴.

Серед них згадувався і Микола Артемійович Терещенко, котрий належав також і до пайбільших українських благодійників у галузі охорони здоров'я. У 1890 р. він виділив кошти в розмірі 74 тис. руб. на будівництво в Києві “лікарні для чорноробів” на 60 ліжок, адже травматизм та профзахворювання серед малограмотних робітників були особливо високими і вимагали постійного розширення існуючої лікувальної системи. Через два роки підприємець передав владі міста 150 тис. руб. для спорудження ще одного корпусу. Завдяки М.А.Терещенку та членам його родини, а також купцям М.Ф.Попову та М.П.Дегтерєву, які виділили по 25 тис. руб. кожний, протягом 1890-х рр. постав комплекс будівель безплатної лікарні для чорноробів, розрахованих на 100 ліжок (тепер – клінічна лікарня “Охматдит”). Жестом щедрості з боку М.А.Терещенка стало й те, що він узяв на себе щорічне поточне фінансування закладу в розмірі 12 тис. руб., а всього цей підприємець асигнував на його функціонування 334 тис. руб.¹⁴⁵.

Також завдяки Терещенкам у Києві з'явилося декілька лікувальних закладів Маріїнської общини сестер милосердя Російського Товариства Червоного Хреста та Благодійного товариства¹⁴⁶. Зокрема, на будівництво клініки амбулаторного лікування “Київського благодійного товариства” та на спорудження Маріїнської лікарні М.А.Терещенко пожертвував по 100 тис. руб. кожній¹⁴⁷. Більшість цих споруд стали зразками витонченого архітектурного смаку і досі відіграють важливу роль у житті міста. Невипадково ім'я цього філантропа у столиці України увічнеє Терещенківська вулиця.

Терещенкам за розмахом благодійних справ у галузі охорони здоров'я не поступалася родина “цукрових королів” Бродських. Так, із 1885 р. в Києві по вул. Багговутівській, 1 існувала

безплатна єврейська лікарня, розрахована на 142 ліжка, зведена коштом (165 тис. руб.) Ізраїля Марковича. Його сини – Лазар і Лев, будучи попечителями лікарні, протягом наступного десятиліття на її території звели ще два спеціальних приміщення для хворих¹⁴⁸. Перший із них спонсорував 132 тис. руб. на спорудження у 1896 р. Бактеріологічного інституту на узвозі Протасів Яр. По сьогоднішній день тут міститься Інститут епідеміології та інфекційних хвороб АМН України.

Серед численних закладів, зведених коштом Бродських у Києві, були також лікарня Товариства надання допомоги хворим дітям по вул. Бульварно-Кудрявській (1898 р.), Університетська клініка по Бібіковському бульвару (1888–1900 рр.), лікарня для хронічно хворих дітей на Парковій дорозі та ін.¹⁴⁹.

На капітал у сумі понад 750 тис. руб., наданий уже згадуваною нами Н.І.Алексеевко, у 1912 р. у Катеринославі були побудовані дитяча лікарня й амбулаторія за проектом архітектора Д.С.Скоробагатова (нині це приміщення міської клінічної дитячої лікарні №3 ім. проф. М.Ф.Руднева). Двоповерхове, зі світлої силікатної цегли, із використанням класичних форм, це приміщення для міста і сьогодні становить безсумнівну цінність. Також у пам'ять про батьків купця І.М.Алексеевко було споруджено приміщення богадільні для 30 жінок похилого віку. Усі ці заклади утримувалися на відсотки з пожертвованого капіталу "імені Н.І.Алексеевко"¹⁵⁰.

Нічліжки, богадільні, притулки споруджувалися переважно в робітничих районах міст. Поряд із міською владою до їх заснування докладали найбільші зусилля підприємці, намагаючись таким чином пом'якшити соціальну напругу та надати притулок знедоленим. Так, в Одесі притулки для жебраків, нічліжні будинки для чорноробів, богадільні для інвалідів і пристарілих, комплекси будинків із дешевими квартирами були влаштовані на кошти купців А.О.Когана, Г.Г.Маразлі, А.М.Бродського, М.Р. Гладкова та ін. Зокрема, почесний громадянин Одеси, купець, спадковий почесний громадянин А.О.Коган 1873 р. пожертвував дві власні земельні ділянки з приміщеннями для дешевих і безкоштовних квартир на вул. Херсонській та на розі вул. Базарної і Старопортофранків-

ської, які перейшли у розпорядження Комітету Когановських закладів на чолі з Г.Г.Маразлі. Згодом цей підприємець виділив 100 тис. руб. і 800 десятин землі в Ананівському повіті, прибуток з яких спрямовувався на їх утримання¹⁵¹. “Когановські установи” мали 249 квартир, в яких мешкало понад тисячу осіб. Дві третини з них платили за житло 2 руб. у місяць, решта – не більше 4 руб. Деякі мешканці перебували тут безкоштовно. Зокрема, когановські будинки стали місцем постійного проживання багатьох незаможних студентів Новоросійського університету¹⁵².

Не менш відомий одеський купець Г.Г.Маразлі пожертвував 30 тис. руб. на спорудження нічліжного притулку на 85 осіб і двох їдалень – дешевої для дорослих і дитячої (почали функціонувати у вересні 1888 р.). Через три роки Григорій Григорович пожертвував 47 тис. руб. на будівництво двох приміщень богодільні, розрахованих на 120 осіб. У 1903 р. він подарував місту так звану Маразлієвську богадільню (вартістю 36 тис. руб.) та будинок (45 тис. руб.). На його пожертвування було споруджено приміщення притулку для малолітніх правопорушників і безробітних, відкрито притулок для підкинутих дітей¹⁵³. З іменем цього мецената пов’язана і діяльність першого в Росії бактеріологічного інституту. Заснований 1886 р., він через 6 років отримав власний будинок, наприкінці Херсонської вулиці, спеціально побудований коштом Г.Г.Маразлі¹⁵⁴. Завдяки його пожертвуванню на Куяльницькому лимані було споруджено приміщення для незаможних хворих, які приїздили сюди лікуватися з різних куточків Російської імперії (слід зазначити, що спорудження лікарні на Куяльницькому лимані фінансував ще один купець грецького походження – М.Ф.Маврокордато)¹⁵⁵.

Доброчинність (меценатство) купецтва із останньої третини ХІХ ст. активно поширилася й на культурну сферу, коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяли розвитку культури, мистецтва, літератури, музики, стимулювали творчу активність митців. Представники купецтва або вихідці із цього стану Терещенки, Харитоненки, Симиренки, Алчевські, Г.Г.Маразлі та інші своєю меценатською діяльністю, і, особли-

во, колекціонуванням творів мистецтва об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь здобутків української, російської й зарубіжної культур, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або пізніше стали загальним надбанням, підтримували матеріально й стимулювали подальшу творчу діяльність художників, літераторів, музикантів.

Піклування про добробут і житло співвітчизників, про благоустрій населених пунктів і розвиток їх інфраструктури були тісно пов'язані з релігійністю купецтва. Поряд із прагматичними засадами, свої благодійні акції купці провадили, керуючись у тому числі й релігійно-моральними чинниками. Адже для багатьох купців, які віддавали основну частину часу професійній підприємницькій діяльності, релігійні обряди і щоденне звернення до Бога в колі родини чи купців-одномудців становили собою, можливо, найбільш важливу сферу духовного життя. У ХІХ ст. становище купців у суспільстві було нестійким, і їм доводилося докладати зусилля для підвищення соціального становища. Багато хто засуджував вдалих підприємців за багатство і розкіш, давалася взнаки і заздрість.

Та й самі підприємці, багато з яких стали заможними швидко, "вистрибнувши" з учорашньої бідності, мали у душі моральний розлад. Він викликався, з одного боку, накопиченням і експлуатацією людей, а, з іншого, – бажанням "бути угодним Богу", не порушуючи особливі вищі закони, щоб знову не скотитися до бідності. Особливо недавні вихідці з народу намагалися віднайти компроміс між своїм новим соціальним становищем і демократичним походженням. Ця двоїстість, а також дві діаметрально протилежні сутності – гонитва за прибутком, пов'язана з експлуатацією в період первісного нагромадження капіталу, та усвідомлення боргу перед народом, поглиблювалися релігійністю й духом традицій.

Цей розлад купці намагалися перебороти ревним дотриманням обрядів, постійним підкріпленням молитвами своїх дій у діловому і приватному житті, щедрими пожертвуваннями для церкви, благодійністю. Стиль життя змінювався з кожним десятиліттям – купці одягалися у найкращих модельєрів, гучно гуляли в ресторанах, займалися спортом і мандрували, од-

нак релігійність передавалася з покоління в покоління. Найбільш яскраво це проявилось у старообрядництві, яке піднесло працю і помірність в особистих потребах у чесноту, а також виховувало стійкість до життєвих знегод¹⁵⁶.

Таким чином, релігійність відігравала важливу роль у мотивації добродійних учинків купецтва. Побутування серед купецтва думки, що Бог за багатство зажадає відповіді, сприяло тому, що філантропія розглядалася як особлива місія, як виконання визначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що благодійна діяльність ставала родинною традицією та передавалася з покоління в покоління.

Тому не дивно, що представники купецького стану, багато з яких відзначалися релігійністю, а релігійна символіка постійно супроводжувала їх у повсякденному, громадському й особистому житті, у першу чергу робили пожертвування на користь церкви, брали активну участь в організації церковних служб і господарській діяльності храмів. До того ж, будівництво церков стало особливим проявом лояльності купецтва до держави.

Із другої половини XIX ст. в Україні спорудження церковних храмів розгорнулося з особливою силою, коли повсюдно зводилися муровані церкви замість дерев'яних та будувалися нові. Утім, усе ж таки частка цього виду зодчества у загальній картині міської забудови була значно меншою, ніж півстоліття до цього. У результаті розвитку будівельних технологій та матеріалів культове будівництво набуло потужних обертів. Зведення храмів тепер не було чимось особливим, як у попередні часи, проте воно вимагало великих коштів, які асигнувалися державою, різними об'єднаннями та окремими особами. Пожертвування на культове будівництво завжди асоціювалося з богоугодною справою, до того ж увічнювало пам'ять про жертводавців на віки¹⁵⁷.

Величезна кількість окремих храмів, а також тих, які знаходилися при навчальних закладах, лікарнях, притулках та інших установах з'явилися завдяки фінансовим зусиллям купців або отримали від них суттєву матеріальну підтримку. Серед відомих благодійників, які зробили значний внесок у

будівництво церковних споруд, слід насамперед згадати П.І.Харитоненка, родини Терещенків, Бродських, М.П.Дегтерева та багатьох інших заможних купців. Зокрема, величний Троїцький собор у Сумах (будувався протягом 1901–1914 рр.) своєю появою має завдячувати цукрозаводчику Павлу Харитоненку, який на його спорудження й внутрішнє оздоблення витратив понад 600 тис. руб. Досконалий композиційно й витончений у найменшій деталі собор дуже вдало вписався у навколишній архітектурний ансамбль. Адже меценат задумав звести в місті собор, подібний до величних храмів Петербурга – Ісаакіївського та Троїцького, залучивши до його будівництва талановитих майстрів, а до оформлення – кращих художників того часу. Мрія відтворити всередині образ київського Володимирського собору спонукала Павла Івановича запросити розписувати інтер'єр видатного митця М.В.Нестерова, з яким його єднала багаторічна дружба. Проте художник за браком часу дав згоду лише на розпис шести образів для іконостасу. Ікони для сумського храму – остання творча робота М.В.Нестерова як церковного живописця. Крім нього, храм розписували такі відомі московські художники, як К.С.Петров-Водкін (працював у 1914–1915 рр. над малюванням та вітражем “Трійця”) та І.Нивинський. За рекомендацією М.В.Нестерова, мармуровий іконостас проектував славетний архітектор О.Б.Щусєв; він же зробив ескізи мозаїчної підлоги, церковної огорожі, внутрішнього начиння та дзвонів. Собор і сьогодні є виразною загальноміською домінантою серед сучасного архітектурного оточення.

Серед “батьків” Сум, окрім Харитоненків, які в історії міста залишили помітний слід, насамперед слід згадати купецьку родину Суханових. Зокрема, інша історична та архітектурна пам'ятка міста – Спасо-Преображенський собор (побудований у 1801 р.) – сучасного вигляду набула після капітальної реконструкції в 1882–1892 рр. за проектом харківського архітектора М.І.Ловцова на кошти І.Г.Харитоненка та церковного старости цього храму, почесного громадянина міста Дмитра Івановича Суханова і його племінника Миколи Олексійовича. Тоді ж були зроблені прибудови з північної і південної сторін храму та

споруджена дзвіниця. У Снасо-Преображенському соборі вражає своєю красою чудово виконаний іконостас із білого мармуру з колонами із зеленого малахіту. Живописні роботи інтер'єру храму здійснили художники В.Є.Маковський та К.В.Лебедев¹⁵⁸.

П.І.Харитоненко розпоряджався будувати церкви і в тих місцевостях, де розташовувалися його підприємства і маєтки, не шкодуючи для цього значних фінансових витрат. Так, окрасою маєтку Наталівка в Богодухівському повіті Харківської губернії стала Спаська церква, побудована в 1911–1913 рр. за проектом академіка О.Б.Щусєва в давньоновгородському стилі, яка коштувала меценату понад 350 тис. руб.¹⁵⁹. Створювалася вона відомими архітекторами, скульпторами і художниками О.Рухлядевим, А.Савиновим, С.Коненковим, А.Матвєєвим, М.Добужинським та іншими митцями для розміщення унікальної колекції давньоруських ікон, які подружжя Харитоненків збирали по всій Росії. Зокрема, до колекції входили 9 рідкісних ікон новгородського письма XV–XVI ст. А всього у Спаській церкві містилося близько 200 ікон і предметів старовини¹⁶⁰. Нині церква по праву вважається унікальною архітектурною спорудою Харківської області.

Інші цукрозаводчики – брати Микола, Федір і Семен Терещенки – на початку 80-х рр. XIX ст. вирішили побудувати у своєму рідному Глухові муровану Трьох-Анастасіївську церкву, яка стала сімейним склепом цієї родини. Нова церква за проектом петербурзького архітектора А.Л.Гуна споруджувалася поряд зі старою в 1884–1893 рр. у неовізантійському стилі, вдало вписавшись у досить строкату архітектуру міста. Глухівський Анастасіївський собор нагадував Володимирський у Києві як ззовні, так і внутрішнім розкішним та витонченим оздобленням. В інтер'єрі велику цінність становили розписи, виконані 1893 р. під керівництвом відомих художників – П. і О.Сведомських, які повторили свої композиції у Володимирському соборі та використали деякі твори В.М.Васнецова. Кілька ікон написали також В.В.Верещагін і М.К.Пимоненко. Усього ж фундатори на будівництво й оформлення цього храму витратили понад 500 тис. руб.¹⁶¹.

Навіть важко назвати всі ті православні храми, на будівництво або ремонт яких Терещенки зробили чималі пожертвування. Так, серед київських церков – пам'яток історії та культури – слід назвати Володимирський і Миколаївський (Свято-Покровського монастиря) собори, Георгіївську – у старій частині міста, Покровську – на Солом'янці, Йорданську і Введенську – на Подолі, Олександро-Невську на Липках та ін. Зокрема, завдяки пожертвам багатьох киян, у 1889 р. навпроти Маріїнського палацу постав у неовізантійських архітектурних формах Олександро-Невський храм, який став окрасою навколишньої місцевості (архітектор В.М.Ніколаєв). Найбільші внески на цю справу зробили М.А. і Ф.А.Терещенки, Я.М.Бернер, М.П.Дегтерев та інші купці¹⁶². За радянської влади ці храми спіткала сумна доля багатьох релігійних закладів – їх було знищено¹⁶³.

Особливо важливим релігійний чинник був для купців-старообрядців, які у повсякденній власній поведінці та у житті своєї громади намагалися сумлінно дотримуватися норм поведінки та практики духовного життя старообрядництва. Тут слід пасамперед згадати київських купців-старовірів, які дотримувалися не тільки тривалих щоденних молитов перед іконами у великих металевих окладах, на яких було видно лише обличчя та руки і перед якими завжди стояли палаючі лампади, а й робили добродійні пожертви для бідняків та на загальногромадські потреби. Зокрема, прохання, викладені у листах, які сотнями надходили напередодні Великодня чи Різдва до М.П.Дегтерева, зазвичай, задовольнялися ним розпорядженням про виділення коштів¹⁶⁴.

Проте цей відомий купець, який перейшов із старообрядства до офіційної православної церкви, закарбувався в історії Києва своїм багатомільйонним пожертвуванням для міської громади, про яке вже йшлося. Якщо єврейські купці у той же час фінансували значну частину соціальних і освітніх закладів для людей незалежно від конфесійної належності, то М.П.Дегтерев обмежив доступ до притулку для людей похилого віку та свого майбутнього благодійного містечка чоловіками і жінками православного віросповідання¹⁶⁵. Стриж-

невою вимогою розпорядження-заповіту було “православ’я” як неосдмінна основа виховання і підготовки молоді до практичної діяльності. Діти мали “отримати практичну підготовку, яка б відкривала перед ними можливість оволодіти професією чи ремеслом”¹⁶⁶. Так, більшість дітей після відвідання дитячого при-тулку вступали до школи М.П.Дегтерева з двома рівнями на-вчання й отримували тут елементарну освіту та закінчували курси ремесла¹⁶⁷.

Доволі примітним із погляду символіки був вибір імені по-кровителя церкви, побудованої в 1895 р. на кошти М.П.Дег-терева (майже 50 тис. руб.) на території Олександрівської лікарні – св. Михаїла¹⁶⁸. У формі цієї церкви купець спорудив сам собі пам’ятник, що став символом як його набожності, так і його фінансових можливостей. М.П.Дегтерев був підпри-ємцем, що уособлював водночас і вірність традиціям, і су-часність. Можна говорити про те, що підприємці, вірні тра-диціям старообрядців, найменше демонстрували готовність до міжетнічної співпраці, особливо коли це стосувалося релі-гійної інтеграції. Російські купці, представники старообряд-ництва з його суворими ритуалами, як правило, мали чітко ок-реслені межі у відносинах із зовнішнім оточенням.

Водночас єврейські купці хоча й виявляли схильність до акультурації у громадському житті, у релігійній сфері захища-ли інтереси своїх одновірців. Так, відомий цукрозаводчик-мільйонер Лазар Бродський власним коштом побудував у Києві єврейську синагогу. Із 70-х рр. ХІХ ст. місцева єврейсь-ка громада неодноразово зверталася до влади дозволити спо-рудити такий релігійний заклад у центрі міста, проте кожного разу отримувала відмову. Головною причиною було те, що у цій частині Києва євреям, за винятком купців 1-ї гільдії, забо-рнялося проживати¹⁶⁹.

Завдяки кільком клопотанням Лазаря Бродського тільки в 1894 р. єврейська громада отримала дозвіл на будівництво хо-ральної синагоги по вул. Малій Васильківській (тепер вул. Ш.Руставелі). Через три роки за проектом відомого київського архітектора Г.П.Шлейфера розпочалося її споруд-ження, а 24 серпня 1898 р. відбулося освячення “синагоги

Бродського", як вона називалася в народі. Побудований у романському стилі у формі базиліки, храм був прикрашений ліпними деталями, мав високу простору залу з балконами, окремими приміщеннями для жінок і для весільних церемоній. Вівтар та лавки для віруючих були виготовлені з горіхового дерева¹⁷⁰. Через два будинки від неї на початку ХХ ст. була збудована за проектом В.М.Ніколаєва ще одна синагога – так звана купецька, на кошти Льва Бродського (тепер кінотеатр "Кінопанорама")¹⁷¹. З утвердженням радянської влади приміщення "синагоги Бродського" в релігійної громади було відібране, у ньому розміщувалися різні громадські й культурні установи. Лише в 1997 р. синагога знову почала виконувати свої безпосередні функції.

Небагаточисельна київська караїмська громада отримала власний храм у 1900 р. – кенасу – завдяки зусиллям купця Соломона Ароновича Когена, найзаможнішого її члена, власника найбільшої в Києві тютюнової фабрики. 1896 р. він виділив 35 тис. руб. на придбання земельної ділянки під кенасу та 80 тис. – на її спорудження¹⁷². Восени 1898 р. за проектом архітектора В.В.Городецького розпочалося будівництво караїмської кенаси по вул. Ярославів Вал, 7, яке було завершено у січні 1902 р.¹⁷³. Нова будівля стала унікальною спорудою за своїми архітектурними формами і центральною окрасою вулиці, вражала розкішним оздобленням та високою майстерністю виконаних робіт. Хоча храм був відносно невеликий за розмірами, стіни його були досить товсті, зокрема біля підмурку вони досягали майже півтора метра. Така масивність відповідала особливостям спорудження у мавританському стилі. В.В.Городецький широко застосував цемент для зовнішнього оформлення кенаси – обкатування заглиблення входних дверей і ніші, орнаменти вікон і парапету, підвіски, які опускалися з верхнього карнизу по всьому периметру. У середині храму був вестибюль, дві невеликі бокові кімнати і головна молитовна зала, розділена аркою на дві нерівні частини. Зала вражала красою витончених ліпних орнаментів у мавритансько-арабському стилі, які заповнювали всю площу стін. Їх доповнювали різнокольорові вітражі на вікнах. Така розкіш, а та-

кож електричне освітлення, парове опалення і вентиляція коштували досить дорого¹⁷⁴. Із 1920-х рр. караїмська кенаса припинила виконувати свої безпосередні функції. Тут містилися різні установи, а з 1981 р. і до цього часу – Будинок актора.

Можна наводити безліч прикладів, коли завдяки фінансовим та організаційним зусиллям хоча і менш відомих, але досить заможних, представників купецтва з'явилося багато храмів по всій Україні. Так, у Харкові по вулиці, що нині носить назву Першої Кінної армії, стоїть православний храм Трьох Святителів, який ще називають “Гольдбергівською церквою”. Цю назву в народі вона отримала від місцевого купця, православного єврея Г.Й.Гольдберга, котрий доклав найбільших зусиль до її спорудження. Зокрема, він був головою будівельного комітету та зробив найбільше пожертвування – 10 тис. руб., а його дружина придбала земельну ділянку для зведення церкви¹⁷⁵.

В 1797 р. у Катеринославі на тому місці, де тепер стоїть Троїцький собор, була споруджена невелика дерев'яна церква Казанської Божої Матері. У 40-х рр. XIX ст. вона почала руйнуватися. Тому, коли постало питання про її заміну, місцевий купець Дулленко власним коштом розпочав будівництво нової кам'яної церкви в русько-візантійському стилі. У підсумку на цю справу він асигнував 103 тис. руб. Утім, йому не судилося стати свідком завершення будівництва, яке закінчили, вклавши додаткові кошти, купець А.Киричников та його спадкоємці. Урочисте освячення церкви, що отримала назву Троїцької, відбулося в 1855 р. Вона була п'ятиглавою і тринефною, мала багаторусну дзвіницю, яка спочатку стояла окремо, а потім була з'єднана переходом із головним корпусом. Наприкінці XIX ст. у розписі інтер'єру церкви брав участь відомий український живописець І.С.Іжакевич. В її огорожі був похований відомий катеринославський купець І.М.Алексенко, старостою якої він був тривалий час¹⁷⁶.

Зростання самосвідомості суспільства в Україні з другої половини XIX ст., розвиток науки та культури, поява нових напрямів у різних галузях мистецтва – усе це сприяло залученню до меценатства все більшої кількості заможних людей,

підвищенню їх інтересу до колекціонування мистецької спадщини. Під меценатством слід розуміти доброчинство, спрямоване на розвиток науки, культури, мистецтва, основний зміст якого полягає у стимулюванні творчості діячів мистецтва¹⁷⁷. В Україні з останньої третини XIX ст. цю благородну традицію, яка мала майже тисячолітню історію ще від часів Київської Русі, поряд із представниками вищих прошарків суспільства продовжили окремі купці або вихідці з цього стану. Із цього часу багато міст поступово перетворювалися на суто буржуазні центри, в яких підприємці відігравали провідну роль. На перше місце висувалися енергійні, ділові та підприємливі люди, які намагалися бути господарями життя. Зростання багатства та економічної могутності окремих представників купецтва супроводжувалося зміною їх соціального статусу. Наслідкування звичок і способу життя аристократів, прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню ними суспільного значення й такого виду діяльності, як меценатство і колекціонування творів мистецтва. “Саме при зіткненні з культурою (а не в економіці), у спілкуванні з творчими людьми – письменниками, художниками, вченими – зароджувалися і вперше широко заявляли про себе у підприємницькому середовищі елементи цивілізованої свідомості, ліберального мислення, справжнього, а не уявного патріотизму”¹⁷⁸. Потяг до мистецтва, художньої творчості, культури в підприємницькому середовищі України на межі XIX–XX ст. набув чималого розмаху, а захоплення це викликалося в тому числі безкорисливою любов’ю до мистецтва, престижністю меценатства, а щодо колекціонування – ще й надійним вкладенням капіталу.

Серед підприємців, які належали до купецького стану й опікувалися українською культурою та наукою, гідне місце займають члени родини Симиренків. Зокрема, Василь Федорович був, як і його попередники, патріотом і визначним меценатом української культури. В останній чверті XIX ст., у часи зросійщення українців та ослаблення національного почуття, жодне українське видання на Наддніпрянській Україні не виходило без допомоги В.Ф.Симиренка. Зокрема, ще 1860 р. йо-

го старший брат Платон власним коштом видав “Кобзар” Тараса Шевченка. Сам же Василь Федорович протягом багатьох років опікувався “Киевской стариною”, “Радою”, “Громадською думкою”, “Громадою”, “Літературно-науковим вісником” і виданням різних книжок; його коштом повністю або частково вийшло декілька наступних видань “Кобзаря”¹⁷⁹. Пообіцявши ще замолоду віддавати десяту частину своїх прибутків на українські справи, В.Ф.Симиренко до кінця життя виконував цю обіцянку, як правило, перевищуючи вказану вище фінансову частку від прибутків. Особливо вагомими були його пожертви “Киевской старине”, співробітники якої порівнювали мецената з “життєсдайним сонцем”¹⁸⁰.

Василь Федорович зробив значний фінансовий внесок для придбання Науковим товариством імені Шевченка власного будинку. НТШ на чолі з М.С.Грушевським, розгорнувши широку наукову діяльність, щоб мати змогу утримувати власну друкарню, бібліотеку, музей, складські приміщення, звернулося по підтримку до наддніпрянців. Одразу ж відгукнувся В.Ф.Симиренко, який 1912 р. пожертвував, за свідченням племінника В.Леонтовича, 100 тис. руб. золотом¹⁸¹. Згодом він заповів уже Українському науковому товариству свій розкішний особняк у Києві. На фасаді цієї будівлі по вул. Десятишній, 9 (нині посольство Великобританії в Україні) встановлено меморіальну дошку з портретом В.Ф.Симиренка¹⁸².

Постійну матеріальну підтримку отримувала від Василя Федоровича одна з українських національних партій – Товариство українських поступовців (ТУП). “Цей найвидатніший, найщиріший українець з-поміж так званих “буржуїв”, який захоплювався українською справою не тільки до глибини щирої душі, а й до глибини своєї кишені” все своє майно заповів на вівтар національної справи. Не маючи дітей, В.Ф.Симиренко за порадою свого приятеля професора В.Б.Антоновича склав заповіт, в якому вся власність, що оцінювалася в 10 млн руб., передавалася на українські справи у розпорядження спеціального комітету. Проте, українські організації не змогли скористатися коштами, які заповів В.Ф.Симиренко. Крім того, ним

було передано комітету акційні папери вартістю в 40 тис. руб., відсотками з яких той користувався¹⁸³.

Відвідуючи країни Європи, Василь Смирненко повсюдно бачив, що там мало знають про Україну, і намагався робити все, аби у закордонну пресу потрапляли матеріали про український національний рух. Із цією метою він передав кошти (близько 5000 руб.) у розпорядження Одеської громади, яка допомагала Р.Сембратовичу видавати журнал німецькою мовою "Ruthenische Revue". Також В.Ф.Смирненко виділяв значні суми В.Кушніру на видання його "Ukrainische Rundschau"¹⁸⁴.

Василь Федорович фінансово підтримував таких діячів української культури і науки, як Михайло Коцюбинський, Ілля Шраг, Олександр Кістяківський, Павло Чубинський, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко (надавав фінансову допомогу заснованому ним хору) та ін. Особливо зміцнили і поглибили національну свідомість В.Ф.Смирненка приязні стосунки з Володимиром Антоновичем. Будучи членом Київської Старої громади, до якої вступив ще замолоду, Василь Федорович у будь-яких інших українських організаціях участі не брав. Даючи великі гроші на українську справу, він при цьому не обмежував громадівців своїми бажаннями чи вказівками, а тільки у тих випадках, коли до нього зверталися по додаткову допомогу і від нього залежало, дати чи не дати гроші на ту чи іншу справу. "Кожен мусить робити те, до чого здатний, – говорив він. – Вони тямляться на громадських справах, хай їх і роблять, я тямлю заробляти гроші, то мушу заробляти їх для України. А нащо б я силувався так заробляти, якби для України не були потрібні гроші, я б стільки не працював", – сказав він якось¹⁸⁵.

Найвідомішими меценатами й колекціонерами надбань російської, зарубіжної, а також, певною мірою, і української культури були Терещенки, які звертали свою увагу насамперед на ті твори, які мали беззаперечну художню цінність та відповідали тогочасним мистецьким канонам і моді. Водночас вони фінансували спорудження культурно-мистецьких закладів та підтримували творчу молодь. Найвідомішими колекціонерами творів мистецтва в родині стали Микола Ар-

темійович, його сини Іван та Олександр, донька Варвара й зять Богдан Ханенко, брат Федір. У цілому майже всі члени родини служили цій благородній меті, вважаючи її справою особистої та родинної честі.

Користуючись послугами відомих мистецтвознавців та художників, Терещенки купували кращі твори живопису під час виставок та аукціонів у Петербурзі, Москві і, насамперед, у Києві, у майстернях художників, нерідко попередньо замовивши їм тему картини. Як і тогочасний відомий московський колекціонер купець П.М.Третьяков, вони орієнтувалися на реалістичний живопис передвижників, період розквіту мистецтва яких припав на 80–90-і рр. ХІХ ст., що, зрештою, і визначило основний склад та рівень колекцій цих меценатів. Сьогодні Київський музей російського мистецтва прикрашають такі чудові полотна, що колись належали членам родини Терещенків, як “Селянин із вуздечкою”, “Дівчина з кицькою” І.М.Крамського, “Курсистка” М.О.Ярошенка, “Портрет В.М.Гаршина” і “Поприщин” І.Ю.Рєпіна, “Юродивий” В.Г.Перова, “Дівич-вечір” В.Є.Маковського, “Позика хліба” В.М.Максимова, “Три царівни підземного царства” В.М.Васнецова, чудові пейзажі “Дубовий гай” та “Серед долин широких...” І.І.Шишкіна, “Зима. Імоченці” В.Д.Поленова, “Сутінки” й “Після дощу” А.М.Васнецова. Крім робіт передвижників, їм належали найкращі полотна російських майстрів пензля інших напрямів, зокрема, “Переможці” В.В.Верещагіна, “Картярі” П.А.Федотова, “Буря” І.К.Айвазовського, “Дівчинка на тлі перського килима” М.О.Врубеля. Роботи таких відомих художників, як В.В.Верещагін, М.О.Врубель, І.І.Шишкін в їхніх галереях виявилися найчисленнішими¹⁸⁶. Загалом досить нелегко визначити склад персональних колекцій членів родини Терещенків, адже нерідко та чи інша робота з часом переходила від одного до іншого. Сучасники вже тоді сприймали ці колекції як загальне родинне зібрання, що має колись стати загальнодоступним музеєм.

У 1880-х рр. найбільшим і найсерйознішим київським колекціонером, до збірки якого найвідоміші художники вважали за честь продати свої найкращі картини, був Іван Миколайо-

вич Терещенко. Цей представник третього покоління підприємницької родини, із ґрунтовною освітою, широтою інтересів, тонким розумінням естетичної цінності творів мистецтва мав тісні стосунки з багатьма видатними російськими й українськими художниками, які відзначали його за добре серце, чуйність та увагу до творчої молоді. Особливо це стосувалося вихованців Київської рисувальної школи.

Чимало творів визнаних майстрів пензля перебувало в колекції Федора Артемійовича Терещенка, яка містилася у його власному двоповерховому особняку по вул. Терещенківській, 9, перебудованому протягом 1882–1884 рр. за проектом архітекторів А.Л.Гуна і В.М.Ніколаєва (тепер – Київський музей російського мистецтва)¹⁸⁷. 1892 р. до його колекції належало 76 полотен, оцінених на той час у 85 тис. руб., бронзові фігурки, старовинне художнє срібло, порцеляновий посуд¹⁸⁸.

Після буремних років революції багатьом творам мистецтва, насамперед живопису, які належали трьом поколінням родини Терещенків, не судилося стати надбанням нащадків. Найповніше з усіх збереглася колекція Федора Артемійовича, а художнє зібрання Олександра Миколайовича у 1919 р. виявилось розграбованим більшовиками. І дотепер мало що відомо про повний його склад та подальшу долю. Значна частина найбільшої та найціннішої колекції І.М.Терещенка, яка за його заповітом мала перейти у розпорядження художнього училища, на заснування якого Іван Миколайович і його родина заклали капітал понад 1 млн руб., 1915 р. у зв'язку з можливою окупацією Києва німцями була вивезена до Петрограда. Навесні 1918 р. вона в повному складі перейшла до Державного російського музею (понад 50 картин та 5 тис. малюнків)¹⁸⁹. Це унікальне зібрання залишається в Росії й досі. А інша частина колекції, що залишилася в Києві, була розграбована більшовиками у січні того ж року¹⁹⁰.

У листопаді 1922 р. у будинку Ф.А.Терещенка (нині вул. Терещенківська, 9) було відкрито Київську картинну галерею, основу якої склали націоналізована колекція Федора Артемійовича і залишки зібрань Миколи Артемійовича та Івана Миколайовича Терещенків, а також колекції старожит-

постей, картин і книгозбірня О.Г.Гансена та нечисленні зібрання ще кількох київських колекціонерів¹⁹¹. Тепер це Київський музей російського мистецтва.

Помітний слід у культурному житті України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишили Богдан Іванович та Варвара Миколаївна Ханенки – зять і донька М.А.Терещенка. Фанатично віддані служінню мистецтву Ханенки усе своє життя присвятили колекціонуванню творів пасамперед зарубіжних митців, які разом зі спеціально спорудженим будинком-музеєм заповіли Києву. Сьогодні Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків залишається найкращою в Україні колекцією західноєвропейського мистецтва.

Заснування і становлення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Київського художньо-промислового та наукового музею (нині Національний художній музей України) також було пов'язане з діяльністю багатьох київських підприємців, які належали або походили з купецького стану, серед яких були О.М.Терещенко, В.Ф.Симиренко, Лазар і Лев Бродські, М.П.Дегтерев та ін.¹⁹². Побудоване в 1901 р. його приміщення й досі залишається одним із найкращих серед музеїв України. Із суми в 249 тис. руб. на його спорудження уряд надав лише 100 тис., решту – приватні особи та громадські організації (найбільше пожертвувала родина Терещенків – 109 тис. руб.), а з початком роботи музей постійно поповнювався мистецькими творами з колекційних зібрань представників купецтва¹⁹³.

Павло Іванович Харитоненко також став пристрасним колекціонером і покровителем мистецтва. Зазначимо, що культурницька діяльність родини Харитоненків, як і Терещенків, не мала українського національного спрямування, розгортаючись у рідчизні “общерусской культуры”. Усвідомлюючи себе громадянами нової суспільної доби, яка їх, власне, породила, вони, відповідно, робили все не тільки для зміцнення її устоїв, а й розвитку культури.

На відміну від свого батька – І.Г.Харитоненка, який більшу частину життя прожив у Сумах, Павло Іванович та його родина вели зовсім інший спосіб життя, тісно пов'язаний із Москвою, столицею комерційного життя імперії. Мистецька атмо-

сфера міста відчутно вплинула на формування смаків та уподобань П.І.Харитоненка, де в роки його юності значною популярністю користувалися художники-передвижники, а на зламі століть виразно заявили про себе нові тенденції у розвитку живопису, скульптури, архітектури. Він зростав серед молодого покоління з буржуазних родин у середовищі тих духовних вимог, які сприяли усвідомленню нероздільності економічного і культурного піднесення країни.

Колекціонерську діяльність Павло Іванович та його дружина Віра Андріївна (уроджена Бакеєва) широко розгорнули у 80-х рр. XIX ст. Приклад П.М.Третьякова був надихаючим. Найбільшим захопленням Харитоненків було колекціонування російського живопису, особливо широко були представлені у них полотна передвижників. Зокрема, вони придбали декілька картин, серед яких, – “Невідома” І.Крамського, “З нянею” К.Лемоха, “Перед обіднею” А.Архіпова, а також твори В.Поленова, В.Сурікова, І.Рєпіна, І.Айвазовського, М.Нестерова, В.Верецагіна та ін. Водночас, на відміну від відомих московських колекціонерів – С.І.Цукіна та І.Морозова, художні смаки подружжя П.І. та В.А.Харитоненків не були радикальними щодо нових віянь у мистецтві. Вони віддавали перевагу жанровим картинам романтиків кінця XVIII – початку XIX ст. перед творами європейських імпресіоністів і російських символістів¹⁹⁴.

Про ціннісні обрії цієї заможної купецької родини можна судити зі спогадів князя С.Щербатова, великого шанувальника мистецтва, який під час своїх неодноразових відвідин будинку Харитоненка в Москві був вражений колекцією художніх творів. Він залишив цікаві спогади про цього мецената: “Іншого, більш старомодного складу був люб’язний Павло Іванович Харитоненко. Я досить часто бував у нього в його розкішному особняку за Москвою-рікою, де все було на широку ногу, добротно, але дещо позбавлене смаку. Харитоненко обожнював французький живопис, але зневажав сучасне мистецтво... Він витрачав величезні гроші на крихітного Менсоньє; стеля його вітальні була розписана Фламенгом. Хоча до його збірки живопису передові московські меценати ставилися

дешо зверхньо, але щирої інтимної любові до картини “для себе” в нього було більше, ніж у них, і я дуже цінував у ньому цю рису, справжню любов до своїх придбань. Наприкінці життя він цілком зосередився на збиранні давньоруських ікон, якими захоплювалася ще більше за нього самого Віра Андріївна, його дружина”¹⁹⁵.

П.І.Харитоненко мав близькі стосунки з багатьма відомими митцями того часу, вникав до кола їх інтересів, щедро оплачував їх роботу, давав замовлення, які дозволяли на повну силу виявляти власний таланти художникам. Тут можна назвати чимало імен. Зразком таких стосунків були зв'язки Павла Харитоненка з Михайлом Нестеровим – одним із найвидатніших представників російського церковного й портретного живопису. В одному з листів у 1913 р. М.В.Нестеров писав: “Заїхали Харитоненки. Показав їм “Хресний хід” для князя Оболенського, а потім обмовку “Тихі води” (старий везе іконку по озеру). Ну, прийшли у захват і пристали, щоб я “попустився” їм. Я довго не ламався, призначив крайню ціну – 1500 руб. (картина невелика) і в той же час із вдячністю опишівся в обіймах. Харитоненко тепер говорить, що із приватних власників ні в кого не представлений так Нестеров, як у нього... Добродушні старі!..”¹⁹⁶.

До цього часу збереглася художня Харитоненкіана, яку творили видатні художники Росії другої половини XIX – початку XX ст. Адже підприємці із Сум були помітними посталями в економічному і культурному житті України та Росії, і оминати їх увагою митці не могли. Вони цінували зусилля представників родини Харитоненків, спрямовані на широке меценатство, колекціонування, доброчинство. Серед відомих полотен, виконаних у бюргерському стилі, слід назвати портрети Герасима, Івана та Наталії Харитоненків (М.Неврьов), Олени Олів (В.Серов і К.Сомов), Віри Харитоненко (І.Рєпін і Ф.Фламенг), Павла Харитоненка (В.Серов), Павла і його сина Івана (П.Маявін).

Особливої згадки заслуговує виконаний у 1893 р. портрет Віри Андріївни, в якому втілено образ заможної городянки кінця XIX ст. Її було зображено впевненою у своїх силах мо-

лодою жінкою, котра зайнята написанням листів і переглядом кореспонденції. На портреті Павла Харитоненка, написаному В.Серовим у 1901 р., та ще одному подвійному портреті Павла і його сина Івана, який з'явився з-під пензля П.Малявіна в 1911 р., в інтер'єрі свого будинку художникам позують городяни, сповнені значимості свого становища¹⁹⁷. На жаль, крім творів І.Рєпіна і П.Малявіна, усі інші портрети Харитоненків нині перебувають у художніх зібраннях Росії¹⁹⁸.

Під кінець життя у Павла Івановича виник задум створити у своєму маєтку Наталівка в Богодухівському повіті Харківської губернії (названому на честь доньки) мистецький осередок, на зразок садиб-майстерень – Абрамцево (маєток Сави Мамонтова) і Талашкіно у Смоленській губернії (маєток княгині Марії Тенішевої). Зокрема, у центрі садиби в Наталівці містився оповитий зеленню двоповерховий будинок з балконом по периметру. Тут були побудовані інші житлові та господарські приміщення, що відзначалися своєю оригінальною архітектурою, розсаджені газони, квітники, алеї, функціонували фонтани. З одного боку, дубовий гай перетворився на парк із віковими деревами, зручними доріжками і містками. З іншого – був посаджений сосновий ліс.

Художник К.С.Петров-Водкін, який 1915 р. розписував сумський Троїцький собор, був запрошений донькою П.І.Харитоненка Наталією Олів відвідати маєток. У листі до дружини він так його описав: "Уяви собі упорядкований парк у 700 десятин, із величезними ставками і віковими деревами. Дуби, тополі, каштани, білки, які стрибають з гілки на гілку, водойми з лелеками, лебедями і лебедятами. А у центрі всього цього замок із 76 кімнат, наповнених рідкісними меблями і творами мистецтва. Приїхавши у цей замок о 4-й годині ранку, я пройшовся по всьому приміщенню, як уві сні, гублячись в усіх цих закутках, залах і сходах. Я ночував там один, і від цього все здавалося мені ще більш казковим. Удень я гуляв, будучи захоплений грандіозним виглядом величезних лісів... Увечері ми пішли в робочий куточок, де у Олів зібрані величезні скарби: не рахуючи палац для курей, побудований Фомінім, побачила б ти цих чистокровних коней, породистих свиней і

овець, і, нарешті, чого тільки тут немає..."¹⁹⁹. За словами іншого митця, С.Т.Коненкова, зусиллями майже 500 робітників "хлібосольний і привітливий цукрозаводчик Харитоненко", в основі "душевної широти" якого лежали мільйони, "зароблені" тяжкою працею експлуатованих робітників, перетворив Наталівку на маленький рай²⁰⁰.

На жаль, Павло Іванович не встиг остаточно втілити в життя свій задум – створити в мастку колонію художників і діячів мистецтва. Утім, його внесок у розвиток мистецтва і культури був помічений і оцінений Імператорською академією мистецтв. У 1914 р. П.І.Харитоненку було присвоєне звання почесного члена цієї академії²⁰¹.

У пореформений час уже не було надзвичайною рідкістю, коли купці торгували книгами, газетами й іншою друкованою продукцією, що значною мірою сприяло розвитку грамотності, розповсюдженню інформації і знань не тільки серед широкого загалу, а й самого купецтва. Так, 2-ї гільдії купець Д.Т.Губенко в 1869 р. уперше у Харківській губернії почав поширювати газети окремими номерами, а вже в 1899 р. із 34 книгарень, що діяли в цій губернії, 12 належали представникам купецтва. Зокрема, у Харкові книготоргівлею займалися купці Ф.Іогансон і С.А.Живарев, спадкові почесні громадяни О.І.Куколевський і С.К.Федоровський; у Чугуєві – купець О.А.Турищев і спадковий почесний громадянин І.І.Куколевський; у Сумах – купці І.І.Рен'єн і Ф.І.Михайлов; у Слоб'янську – купці О.О.Котляров, П.Михайлов і В.Ковтунов; в Ізюмі – купець А.Греков. Звертало купецтво свій погляд і на видавничий бізнес. Так, син купця А.А.Жмудський, власник друкарні, у 1906–1916 рр. видавав у Харкові газету "Утро", яка мала імідж прогресивного видання²⁰².

Купець, комерції радник Степан Васильович Кульженко був відомим книговидавцем Південно-Західного краю. Придбавши в 1864 р. невеличку друкарню, він її модернізував за останнім словом техніки і технології, а згодом став власником найбільшої приватної друкарні в Києві. У 1886 р. С.В.Кульженко першим заснував відділ фототипії, який протягом наступного десятиліття залишався єдиним на всьому Правобе-

режжі. До кінця століття його підприємство у складі 5 відділів перетворилося на високоприбуткове виробництво. Характерною рисою саме кульженківських видань була надзвичайно висока якість оформлення, які стали справжньою окрасою дорядянської київської поліграфії. Із друкарні виходила література практично з усіх напрямків: наукова, навчальна, художня, довідкова, народна тощо²⁰³.

Набувши з роками досвіду у видавничій справі, С.В.Кульженко в умовах жорсткої цензури у 80-х рр. XIX ст. намагався заснувати у Києві газету. Як згадував відомий місцевий журналіст і адвокат С.Ярон, у місті протягом 1888–1889 рр. було зроблено декілька спроб отримати дозвіл на видання газети, які були відхилені. С.В.Кульженко під час вручення обер-прокурору Синоду К.П.Победоносцеву свого розкішного видання “*Киев теперь и прже*” додав до нього і прохання про дозвіл видавати в Києві газету. Проте і цього разу йому було відмовлено²⁰⁴. Зрештою, отримавши дозвіл у 1895 р., він став видавцем ліберальної газети “*Киевское слово*” (її редактором був В.Богданов, а власником А.Я.Антонович – професор-правник Університету св. Володимира). Через декілька років С.В.Кульженко почав видавати при газеті безкоштовний тижневий художньо-літературний і науковий додаток²⁰⁵.

Відомий катеринославський купець і промисловець, гласний міської думи М.С.Копилов був видавцем популярної в місті та губернії, найбільшої за обсягом інформації газети “*Приднепровский край*” (видавалася з 1898 по 1917 рр.). Її редакція містилася у власному будинку мецената у центрі Катеринослава²⁰⁶.

Великим книголюбом був одеський купець Г.Г.Маразлі (його власна бібліотека нараховувала понад 10 тис. томів), який весь час опікувався громадськими бібліотеками. Зокрема, у 1882 р. він запропонував побудувати за власний кошт будинок (кошторис 30 тис. руб.) для розміщення музею Одеського товариства історії та старожитностей і міської публічної бібліотеки, якій він протягом багатьох років постійно жертвував кошти. У 1892 р. меценат профінансував спорудження триповерхового книгосховища, що дало змогу зберігати книжко-

вий фонд до переведення його в нове, більш просторе приміщення для бібліотеки²⁰⁷. Значні кошти він виділяв на придбання книг, зокрема була куплена велика “театральна бібліотека” (зібрана Д.В.Ширяєвим), яка складалася із творів російської драматичної літератури, написаних до кінця XIX ст. У 1893 р. було придбано 79, а через два роки – 244 тома рідкісних видань XVII–XVIII ст.²⁰⁸.

До власної бібліотеки Г.Г.Маразлі належали книги, видані у Києві, Москві, Санкт-Петербурзі. Не меншу цінність становили одеські видання. Місцеві організації та установи, виказуючи вдячність цьому підприємцю за його благодійну діяльність, направляли йому свої звіти і статuti, відповідним чином оформляючи екземпляр. Наприклад, брошура зі звітом про перший рік діяльності народної читальні була переплетена в темно-вишневий оксамит із золотим тисненням на обкладинці і написом “Екземпляр Григорія Григоровича Маразлі”²⁰⁹. Після смерті мецената його колекція книг була передана племінником О.С.Сафоновим у дар міській публічній бібліотеці. Становлячи наукову цінність, вона в 1911 р. була внесена до каталогу приватних бібліотек Росії²¹⁰.

Як відомий любитель і колекціонер мистецтва, Г.Г.Маразлі в 1890 р. був обраний віце-президентом Одеського товариства красних мистецтв. Того ж року відбулося відкриття Музею красних мистецтв за участі Григорія Григоровича, котрий мріяв про те, щоб одесити, позбавлені можливості закордонних поїздок для відвідування мистецьких виставок, могли знайомитися з ними в Одесі. Згодом він запропонував місту взяти у своє відання один із його власних будинків по вул. Херсонській для влаштування там художнього музею, який був відкритий 24 жовтня 1899 р. У будинку були розміщені наявні в місті громадські музеї, а також картинна галерея Товариства красних мистецтв²¹¹. Г.Г.Маразлі вважав, що серед одеситів “відчувається потреба в такому закладі, який своїм існуванням міг би бути дієвим засобом для розвитку смаку до всього прекрасного”²¹². Будучи любителем історії, цей меценат виділяв кошти для роботи Одеського товариства історії і старожитностей, постійно надавав фінансову підтримку науковим пошукам

місцевих учених, які досліджували минуле Півдня України, за що він був обраний членом цього товариства²¹³.

Таким чином, протягом ХІХ ст. під впливом еволюції суспільства по шляху буржуазного творення психологія чималої кількості купців, у тому числі й тих, які походили з нижчих станів, зазнавала помітних змін. Вони намагалося засвоїти європейський спосіб життя, підвищити свій освітній рівень, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їх середовищі.

Досить важливим видом громадської діяльності купецтва була благодійність. З останньої чверті ХІХ ст. поряд з індивідуальною значного розвитку набула корпоративна доброчинність купецтва, особливо це стосувалося соціального захисту малозабезпечених та освіти, насамперед професійної. За масштабами такої діяльності провідними купецькими корпораціями на українських землях були київська, харківська й одеська, діяльність яких нерідко виходила не тільки за станові та класові, але й регіональні межі.

Внесок таких відомих представників ділового світу, як членів родин Симиренків, Терещенків, Харитоненків, Г.Г.Маразлі, С.В.Кульженка та інших у розвиток культури і мистецтва, збереження їх надбань для наступних поколінь був вагомим. Вони не тільки колекціонували твори вітчизняного і зарубіжного мистецтва, старожитності, книги, а й створили власні музеї, галереї і бібліотеки, що вже за їх життя або після смерті стали загальним надбанням, активно сприяючи таким чином розвитку музейної і бібліотечної справи в Україні. Своєю меценатською діяльністю найбільш цивілізовані представники купецтва засвідчили розуміння ними високого призначення мистецтва та культури в житті суспільства.

¹ Левандовская А.А., Левандовский А.А. "Тёмное царство": Купец-предприниматель и его литературные образы // Отечественная история. – 2002. – №1. – С. 155–156, 157.

² Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. I. – К., 2000. – С. 118.

³ Кони А.Ф. Из харьковских воспоминаний // Собр. соч. в 8 т. – Т. 1. – Москва, 1966. – С. 54.

⁴ Бурьшикин П.А. Москва купеческая. – Москва, 1991. – С. 28.

⁵ Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России: 1861–1900. – С. 80.

⁶ Гаращенко І.С. Коротко про себе // Його ж. Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви: Зб. присвяч. 50-літтю відродження УАПЦ та світлій пам'яті автора. – Нью-Йорк; Чикаго, 1975. – С. 8–21.

⁷ Рябушинский В.П. Купечество московское // Родина. – 1992. – №8–9. – С. 174.

⁸ Донік О.М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 5. – Київ, 2003. – С. 50.

⁹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – С. 194, 195.

¹⁰ Картов В.П. Харьковская старина. Из воспоминаний старожила. – С. 204.

¹¹ Марелл К.Б. Сахарные короли // Огонёк. – 1991. – №50. – С. 23–25.

¹² Цит. за: Скибицька Т. Харитоненки // Пам'ятки України. – 1992. – №3. – С. 39, 117.

¹³ ІЦІАУК. – Ф. 830, оп. 1, спр. 1562, арк. 4.

¹⁴ Витте С.Ю. Воспоминания. – Т. 1. – С. 179.

¹⁵ Григорьев Д.И. Востребованные временем. Династия Харитоненко. – С. 43, 45.

¹⁶ ІЦІАУК. – Ф. 830, оп. 1, спр. 1672, арк. 7.

¹⁷ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – С. 121.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Быстряков А.Г. Евреи Екатеринослава–Днепропетровска (XX век). – Днепропетровск, 2002. – С. 30.

²⁰ Рули К. От кафтана к деловому костюму: семиотика русской купеческой одежды // Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии. – Москва, 2007. – С. 99.

²¹ Лінднер Р. Вказ. праця. – С. 294.

²² Тиц Д.Д., Шпара П.Е. Харьков: Архитектурно-исторический очерк. – Киев, 1983. – С. 43–44.

²³ Там же. – С. 47.

²⁴ Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк / Под. ред. П.П.Андрущенко. – Киев, 1985. – С. 37.

- ²⁵ Карант Г.Н. Одесса, её окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. – С. 122.
- ²⁶ Андронов О.Б., Анісімов О.Л. Великий контрактний шлях. Від стихійних ярмарків до справжньої біржі... Нариси розвитку торговельно-фінансових відносин в Україні. – Київ, 2003. – С. 68–69.
- ²⁷ Ковалинський В.В. Меценаты Киева. – С. 232–233.
- ²⁸ Чепелик В.В. Формування українського архітектурного модерну початку ХХ ст. у контексті інтернаціональних творчих зв'язків // Українське мистецтво та архітектура кінця ХІХ – початку ХХ ст. / П.О.Білецький, Д.О.Горбачов, Е.О.Димшиць та ін. – Київ, 2000. – С. 175.
- ²⁹ Устав Харьковского купеческого собрания. – С. 3.
- ³⁰ Історія української архітектури / Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М.Годованюк та ін. – Київ, 2003. – С. 319.
- ³¹ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників. – С. 99.
- ³² Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання у 28 т. – Київ, 1999. – Кн. 1, ч. 1. Київ, А-Л (Ч. 1). – С. 504.
- ³³ Ясєвич В.Е. Архитектура Украины на рубеже ХІХ–ХХ веков. – Киев, 1988. – С. 23–24.
- ³⁴ Друг О. Будинки цукропромисловців на вулиці Шовковичній // Нерухомість. – 1998. – №4. – С. 12.
- ³⁵ Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. – Київ, 2004. – С. 192, 194–195.
- ³⁶ Друг О. Палацки «цукрових королів» // Старожитності. – 1995. – №1–2. – С. 3.
- ³⁷ Друг О., Малаков Д. Вказ. праця. – С. 180, 259–260, 457–490.
- ³⁸ Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914. – С. 8.
- ³⁹ Соколов А.Р. Российская благотворительность в ХVІІІ–ХІХ веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – №6. – С. 153.
- ⁴⁰ Гусєйнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. – Москва, 2000. – С. 411.
- ⁴¹ Лінднер Р. Вказ. праця. – С. 354.
- ⁴² Болсуновський С.М. Катеринослав–Дніпропетровськ – 225. Видатні особистості та обличчя міста. – С. 24.
- ⁴³ РДІА. – Ф. 1284, оп. 241, спр. 176, арк. 109.
- ⁴⁴ Ульянова Г.Н. Указ. соч. – С. 254.
- ⁴⁵ Там же. – С. 249.
- ⁴⁶ Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №4. – С. 169.
- ⁴⁷ Донік О.М. Родина Терешенків в історії доброчинності. – С. 54; Скибицька Т. Вказ. праця. – С. 39–40, 117–118.

⁴⁸ Левитский И. Историческое прошлое г. Сум Харьковской губернии // Труды XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе 1905 г. – Москва, 1908. – Т. II. – С. 109.

⁴⁹ Скибицька Т. Вказ. праця. – С. 117.

⁵⁰ Харитоненко Иван Герасимович (†30 ноября 1891 года). – Харьков, 1894. – С. 8–9.

⁵¹ Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Вказ. праця. – С. 183–184.

⁵² Петров-Водкин К.С. Письма. Статьи. Выступления. Документы. – Москва, 1991. – С. 179.

⁵³ Марелл К.Б. Сахарные короли. – С. 24.

⁵⁴ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 115, 178–179.

⁵⁵ Ковалинский В.В. Семья Терещенко. – Киев, 2003. – С. 18; Восьмидесятилетие тайного советника Николы Артемьевича Терещенко. 1819–1899. – Киев, 1900. – С. 15.

⁵⁶ Донік О.М. Вказ. праця. – С. 54–55.

⁵⁷ Вечерський В., Белашов В. Глухів. – Київ, 2003. – С. 98.

⁵⁸ Памяти Николы Артемьевича Терещенко (ко дню открытия ему памятника в г. Глухове 23 августа 1909 г.). – Киев, 1909. – С. 6–7.

⁵⁹ Глухів. На зламі тисячоліть: Історико-краєзнавчий нарис. – Суми, 2002. – С. 42.

⁶⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 121 зв.

⁶¹ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко // Киевская старина. – 1896. – Т. 52. – С. 104.

⁶² Благотворительные учреждения [коммерции советника, потомственного почётного гражданина и почётного гражданина г. Киева] Михаила Парфентьевича Деттерева и приют [потомственной почётной гражданки] Елизаветы Ивановны Деттеревой за десятилетие 1902–1912 г. – Киев, 1913. – С. 6–8.

⁶³ ДАК. – Ф. 163, оп. 35, спр. 12, арк. 21.

⁶⁴ Рубо Иван Маркович // Российский биографический словарь. – Петроград, 1918. – Т. 17. – С. 392.

⁶⁵ Одесский вестник. – 1837. – 27 ноября, 29 декабря.

⁶⁶ Линднер Р. Вказ. праця. – С. 344, 350.

⁶⁷ Меир Н. Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914 // Ab Imperio. – 2003. – №4. – С. 191.

⁶⁸ Ковалинский В.В. Мecenаты Киева. – С. 223.

⁶⁹ Киевлянин. – 1880. – 29 февраля. – №49. – С. 3.

⁷⁰ ЦДІАУК. – Ф. 830, оп. 1, спр. 102, арк. 1–39; Кальницький М. Синагога Киевской иудейской общины. – С. 16; Ковалинский В.В. Указ. соч. – С. 215, 222, 231.

⁷¹ Современное хозяйство города Харькова (1910–1913). – Вып. II. – Харьков, 1914. – С. 186.

⁷² Харьковский календарь на 1884 г. – С. 443.

⁷³ ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 2123, арк. 79, 82.

⁷⁴ Брянецев М.В. Культура русского купечества. Воспитание и образование. – С. 110.

⁷⁵ Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. – С. 130.

⁷⁶ Разманова Н.А. Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. – 2004. – №2. – С. 78.

⁷⁷ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С. 88–91.

⁷⁸ Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (сер. XIX – поч. XX ст.). – Київ, 1998. – С. 82.

⁷⁹ ДАОО. – Ф. 42, оп. 35, спр. 302, арк. 6, 21.

⁸⁰ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862–1912. – Одесса, 1912. – С. 25–26.

⁸¹ Одесса 1794–1894. – С. 665.

⁸² Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. – С. 188.

⁸³ Искра П.А. Исторический очерк Одесского коммерческого училища. 1862–1887. – Одесса, 1887. – С. 81–89.

⁸⁴ ДАОО. – Ф. 42, оп. 35, спр. 302, арк. 6.

⁸⁵ Верховский П.М. Краткий очерк возникновения в городе Харькове Коммерческого училища в память события 17-го октября 1888 года. – Харьков, 1894. – С. 4.

⁸⁶ Там же. – С. 3.

⁸⁷ Там же. – С. 5–6; ДАХО. – Ф. 45, оп. 1, спр. 1461, арк. 3.

⁸⁸ Отчёт об имущественном состоянии и движении денежных сумм Харьковского коммерческого училища императора Александра III с осени 1888 по 1-е августа 1895 г. включительно / Сост. Л.К.Завистовский. – Харьков, 1896. – С. 40.

⁸⁹ ДАК. – Ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 1.

⁹⁰ Киевское Первое Коммерческое училище, основанное Киевским Купеческим обществом. Краткий обзор основания училища и деятельности Попечительного совета. 1888–1913 гг. – Кисв; Демиевка, 1913. – С. 15.

⁹¹ ДАК. – Ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 25, 42, 47.

⁹² Там же. – Оп. 1, спр. 2512, арк. 3.

⁹³ Отчёт о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897–1898 учебный год и хозяйственной части за 1898 год. – Киев, 1899. – С. 5.

⁹⁴ ДАК. – Ф. 94, оп. 1, спр. 2479, арк. 33 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр. 2512, арк. 7.

⁹⁶ Отчёт о состоянии учебно-воспитательной части Киевского коммерческого училища за 1897–1898 учебный год... – С. 18, 19, 22.

⁹⁷ *Постолатій В.В.* Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 1996. – С. 29–30.

⁹⁸ *Витте С.Ю.* Избранные воспоминания: 1848–1911 гг. – Москва, 1991. – С. 419.

⁹⁹ Екатеринославское коммерческое училище за десятилетие. (К истории училища). 17 сент. 1901–1911. Год 11-й. – Вып. 1. – Екатеринослав, 1911. – С. 3–5, 11, 18; *Болсуновський С.М.* Вказ. праця. – С. 17, 20.

¹⁰⁰ Цит. за: Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава – Дніпропетровська, їх творців і художників. – С. 421.

¹⁰¹ Там само. – С. 125–126.

¹⁰² Див.: Список учебных заведений, подведомственных Министерству торговли и промышленности на 1 января 1913 г. – Киев, 1913. – 33 с.

¹⁰³ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). – Киев, 1906. – С. 2–4.

¹⁰⁴ Отчёт Комитета Общества распространения низшего коммерческого образования в г. Киеве. Общему собранию членов за 1897 г. – Киев, 1898. – С. 3.

¹⁰⁵ ДАК. – Ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 111.

¹⁰⁶ Киевлянин. – 1899. – 11 января. – №11. – С. 3; 22 октября. – №292. – С. 3.

¹⁰⁷ Десятилетие Общества распространения коммерческого образования в г. Киеве (1896–1906). – С. 10.

¹⁰⁸ Там же. – С. 8.

¹⁰⁹ Отчёт торговых классов Харьковского Купеческого общества за 1899–1900 учебный год. Год 1-й. – Харьков, 1901. – С. 3–5.

¹¹⁰ Отчёт комитета Общества распространения коммерческого образования в г. Елисаветграде. 1908–1910. – Елисаветград, 1911. – С. 1, 3, 6–7, 24.

¹¹¹ *Добрянський І.А., Постолатій В.В.* Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Кіровоград, 1998. – С. 112; Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. – Елисаветград, 1914. – С. 11.

¹¹² Напр. див.: *Захарченко К.* Коммерческое и техническое образование в Австрии, Франции, Германии и России. – С.-Петербург, 1901. – 97 с.

¹¹³ ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 43, спр. 141, арк. 122; Ф. 707, оп. 26, спр. 497, арк. 1, 4.

¹¹⁴ *Срополко С.* Історія освіти в Україні. – Київ, 2001. – С. 332–333.

¹¹⁵ ЦДІАУК. – Ф. 707, оп. 225 (1874), спр. 81, арк. 1, 4, 6.

¹¹⁶ Там само. – Оп. 34, спр. 329, арк. 1.

¹¹⁷ *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 150.

¹¹⁸ Торговый Дом “И.Г. Харитоненко с Сыном”. – Москва, 1900. – С. 16.

- ¹¹⁹ Харьковские губернские ведомости. – 1898. – 13 января. – С. 3.
- ¹²⁰ *Перетяцько О.В.* Розвиток мережі навчальних закладів Сумщини як прояв громадсько-педагогічного подвижництва кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Матеріали четвертої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч. 1. – С. 46.
- ¹²¹ Украина на рубеже тысячелетий. 500 влиятельных личностей: Информационно-биографический справочник: Вып. 1. – С. 50.
- ¹²² *Савицкий Н.П., Евстратов П.А.* Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Харьков, 1896. – С. 152.
- ¹²³ Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге. – Харьков, 1902. – С. 194; Горнозаводской листок. – 1905. – 19 февраля. – №8. – С. 7573.
- ¹²⁴ *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. – С. 425–426.
- ¹²⁵ *Грушевський М.* Спомини (Ч. II) // Київ. – 1989. – №8. – С. 135–136.
- ¹²⁶ *Калабановский К.Т.* К истории открытия Высшего горного училища в Екатеринославе // Днепровская молва. – 1899. – №46. – С. 4.
- ¹²⁷ *Степанович Е.П.* Высшая специальная школа на Украине (конец ХІХ – начало ХХ в.). – Киев, 1991. – С. 24.
- ¹²⁸ *Иванов А.Е.* Высшая школа России в конце ХІХ – начале ХХ века. – Москва, 1991. – С. 139.
- ¹²⁹ Записка о Киевском коммерческом институте (1910). – Киев, 1910. – С. 2, 7–8.
- ¹³⁰ *Нарадько А.В.* Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2002. – С. 32.
- ¹³¹ *Велитченко И.К.* К вопросу об учреждении в Харькове Коммерческого института // Южный край. – 1910. – 24 октября. – С. 3.
- ¹³² Доклад Комиссии Купеческого общества по вопросу об учреждении в Харькове Коммерческого института. – Харьков, 1911. – С. 1–2, 6.
- ¹³³ ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, спр. 243, арк. 3; Устав Харьковских высших коммерческих курсов [Утв. 26 мая 1912 г.]. – Харьков, 1912. – С. 3.
- ¹³⁴ Записка по вопросу о преобразовании Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества в Коммерческий институт и о постройке собственного здания. – Харьков, 1914. – С. 5.
- ¹³⁵ ЦДІАУК. – Ф. 2161, оп. 1, спр. 107, арк. 5.
- ¹³⁶ Отчёт Харьковских Высших Коммерческих курсов Харьковского купеческого общества. За 1914–1915 учебный год. – Харьков, 1915. – С. 38.
- ¹³⁷ ЦДІАУК. – Ф. 2161, оп. 1, спр. 107, арк. 18, 19.
- ¹³⁸ Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. 1862–1912. – С. 105.
- ¹³⁹ *Степанович Є.П.* З історії вищої спеціальної освіти на Україні // Укр. іст. журн. – 1982. – № 1. – С. 78.

- ¹⁴⁰ ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 1, спр. 11294, арк. 23.
- ¹⁴¹ Коршенбойм К.Х. Исторический очерк Александровской городской больницы в Харькове за 25-летний период (1869–1894 гг.). – Харьков, 1894. – С. 5, 34.
- ¹⁴² Сахновский В.Н. Врачебно-санитарные учреждения г. Киева. Справочная книжка для членов VI Съезда Общества русских врачей в память Н.И.Пирогова. – Киев, 1896. – С. 215–217.
- ¹⁴³ Там же. – С. 215.
- ¹⁴⁴ Див.: Неезе Э.Н. Глазная больница Поповых. Тринадцать лет больницы деятельности (Отчёт). – Киев, 1896. – 188 с.
- ¹⁴⁵ Отчёт бесплатной больницы Цесаревича Николая для чернорабочих за 1-ое десятилетие (1894–1904). – Киев, 1905. – Ч. 1. – С. 10–11, 82, 150–151.
- ¹⁴⁶ Донік О.М. Родина Терешенків в історії доброчинності. – С. 113–115, 129–131.
- ¹⁴⁷ Киевлянин. – 1899. – 14 октября. – №284. – С. 2.
- ¹⁴⁸ Сахновский В.Н. Указ. соч. – С. 210–211.
- ¹⁴⁹ Ковалинский В.В. Указ. соч. – С. 209–213, 217–218.
- ¹⁵⁰ Болсуновський С.М. Вказ. праця. – С. 24.
- ¹⁵¹ Карант Г.Н. Указ.соч. – С. 152.
- ¹⁵² Історія Одеси / Під ред. В.Н.Станко. – Одеса, 2002. – С. 164.
- ¹⁵³ Терентьева Н.А. Указ. соч. – С. 223.
- ¹⁵⁴ Карант Г.Н. Одесса, её окрестности и курорты. Иллюстрированный путеводитель. – Одесса, 1901. – С. 162; Одесса 1794–1894. Издание городского общественного управления к столетию города. – Одесса, 1895. – С. 420.
- ¹⁵⁵ ДАОО. – Ф. 16, оп. 62, спр. 107, арк. 5.
- ¹⁵⁶ Ульянова Г.Н. Религиозные верования и ритуалы в жизни московского купечества // Купеческая Москва: Образы ушедшей российской буржуазии. – С. 121–122.
- ¹⁵⁷ Третяк К. Київ. Путівник по зруйнованому місту. – Київ, 1998. – С. 7.
- ¹⁵⁸ Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Вказ. праця. – С. 107–108.
- ¹⁵⁹ Харьковские губернские ведомости. – 1914. – 14 июля. – № 198. – С. 2.
- ¹⁶⁰ Марелл К.Б. Вказ. праця. – С. 24.
- ¹⁶¹ Донік О.М. Вказ. праця. – С. 261–263.
- ¹⁶² Киевское слово. – 1888. – 13 июля. – № 438. – С. 3.
- ¹⁶³ Геверик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – 2-е вид. – Нью-Йорк, 1987. – С. 20, 31–32, 50.
- ¹⁶⁴ Благотворительные учреждения ... Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют ... Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. – С. 6.
- ¹⁶⁵ ДАК. – Ф. 163, оп. 35, спр. 1, арк. 27–28; Благотворительные учреждения ... Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют ... Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. – С. 155.

- ¹⁶⁶ ДАК. – Ф. 163, оп. 35, спр. 1, арк. 27.
- ¹⁶⁷ Ковалинский В.В. Указ. соч. – С. 201.
- ¹⁶⁸ ДАК. – Ф. 163, оп. 41, спр. 4324, арк. 1; Оп. 7, спр. 1421, арк. 5.
- ¹⁶⁹ Ковалинский В.В. Указ. соч. – С. 214–215.
- ¹⁷⁰ Кальницкий М.Б. Синагога Киевской иудейской общины. – С. 8–12.
- ¹⁷¹ Ковалинский В.В. Указ. соч. – С. 216.
- ¹⁷² Киевлянин. – 1896. – 17 марта. – С. 3.
- ¹⁷³ Там же. – 1902. – 29 января. – С. 3.
- ¹⁷⁴ Ковалинский В.В. Указ. соч. – С. 405–406.
- ¹⁷⁵ ДАХО. – Ф. 45, оп. 6, спр. 576, арк. 11 зв., 57 зв.; Харьковское купечество (1654–1917 годы) // Харьков торговый. – Харьков, 1899. – С. 51.
- ¹⁷⁶ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава–Дніпропетровська, їх творців і художників. – С. 41.
- ¹⁷⁷ Донік О.М. Вказ. праця. – С. 208.
- ¹⁷⁸ История предпринимательства в России. – Кн. 2. – С. 480.
- ¹⁷⁹ Леонтович В. Родина Симиренків. Василь Федорович Симиренко // Київська старовина. – 1994. – №4. – С. 21.
- ¹⁸⁰ Чикаленко Є. Зібрання творів: У 7 т. – Т. 1: Спогади (1861–1907). Уривки з моїх споминів за 1917 р. – Київ, 2003. – С. 287, 289.
- ¹⁸¹ Розгін І. Володимир Л. Симиренко: Короткий нарис життя та наукової й громадської діяльності. – Вінніпег, 1960. – С. 24.
- ¹⁸² Нариси з історії Києва: Навч. посібник / М.Б. Кальницький, Д.В. Малаков, О.В. Юркова та ін. – Київ, 2002. – С. 208.
- ¹⁸³ Білоцерківська Г. Василь Федорович Симиренко – меценат української культури // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 25.
- ¹⁸⁴ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 288.
- ¹⁸⁵ Леонтович В. Вказ. праця. – С. 21.
- ¹⁸⁶ Донік О.М. Вказ. праця. – С. 215–216.
- ¹⁸⁷ Ковалинский В.В. Указ. соч. – С. 283–284.
- ¹⁸⁸ ЦДІАУК. – Ф. 830, оп. 1, спр. 491, арк. 2–3.
- ¹⁸⁹ Українське малярство XVII–XX сторіч. Провідник по виставці / Під ред. й з вступ. нарисом Ф. Ернста. – Київ, 1929. – С. 11.
- ¹⁹⁰ Ковалинский В.В. Семья Терешенко. – Киев, 2003. – С. 171–173.
- ¹⁹¹ Дахнович А.С. Київська картинна галерея. – Київ, 1927. – С. 4–5.
- ¹⁹² ЦДІАУК. – Ф. 442, оп. 658, спр. 1, арк. 66.
- ¹⁹³ Освящение и открытие Киевского художественно-промышленного и научного музея императора Николая Александровича. – Киев, 1905. – С. 26, 27.
- ¹⁹⁴ Марелл К.Б. Указ. соч. – С. 24.
- ¹⁹⁵ Щербатов С.А. Московские меценаты // Памятники Отечества. Меценаты и коллекционеры. – 1993. – № 29. – С. 13.
- ¹⁹⁶ Нестеров М.В. Письма: Избранное. – 2-е изд. – Ленинград, 1988. – С. 117; Прохасько Е. К истории отношений мецената и художни-

ка (П.И. Харитоненко и М.В. Нестеров) // Уик-энд. – 1995. – 23–30 марта. – С. 9.

¹⁹⁷ Див.: Маррелл К.Б. Указ. соч. – С. 23–27.

¹⁹⁸ Петров Г. Художня Харитоненкіана // Панорама Сумщини. – 1992. – 27 лютого. – С. 4–5.

¹⁹⁹ Петров-Водкин К.С. Письма. Статьи. Выступления. Документы. – Москва, 1991. – С. 181–182.

²⁰⁰ Коненков С.Т. Воспоминания. Статьи. Письма. – Кн. 1. – Москва, 1984. – С. 152.

²⁰¹ Шудрик І. Династія Харитоненків і Православна церква // Людина і світ. – 2002. – № 7–8. – С. 33; Павлова О.Г. П.И. Харитоненко и XII Археологический съезд // История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвящённой 90-летию XII Археологического съезда. – Харьков, 1992. – С. 63.

²⁰² Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). – С. 128.

²⁰³ ДАК. – Ф. 226, оп. 1, спр. 12, арк. 51 зв., 52; Петров С.С. Книжкова справа в Києві. – Київ, 2002. – С. 131.

²⁰⁴ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила. – Киев, 1910. – С. 57.

²⁰⁵ ІЦІАУК. – Ф. 294, оп. 1, спр. 275, арк. 76, 91–92.

²⁰⁶ Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава – Дніпропетровська, їх творців і художників. – С. 175.

²⁰⁷ Попруженко М.Г. Одесская городская публичная библиотека. 1830–1910. Исторический очерк. – Одесса, 1911. – С. 58–59; Одесса 1794–1894. – С. 606.

²⁰⁸ Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX ст.). – С. 225–226.

²⁰⁹ Арюпина Л.В. Маразли и городская публичная библиотека // Г.Г. Маразли и его библиотека: Сб. статей и материалов. – Одесса, 1994. – С. 16.

²¹⁰ Терентьева Н.А. Указ. соч. – С. 227.

²¹¹ Карант Г.Н. Указ. соч. – С. 91; Абрамов В.А., Рашковецкий М.М. Г.Г. Маразли и городской музей изящных искусств // Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер. – С. 108–109.

²¹² Цит. за: Терентьева Н.А. Указ. соч. – С. 228.

²¹³ Отчёт императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1881 г. по 14 ноября 1882 г. – Одесса, 1883. – С. 11–12.

ВИСНОВКИ

Лише наприкінці XVIII ст. в Україні був законодавчо оформлений купецький стан, представники якого залежно від майнового цензу належали до однієї з трьох гільдій. Купецьке звання не було довічним і не передавалося у спадок, а було пов'язане лише з професійною діяльністю. Реакцією уряду на фактичне зростання економічного впливу купецтва у країні (право на заняття торгово-промисловою діяльністю було головною ознакою цього стану) стало розширення його прав і привілеїв протягом першої половини XIX ст. Через нагородження різними званнями, чинами й орденами держава сприяла піднесенню соціального статусу заможних купців, посилювала престиж підприємницької діяльності. Водночас із другої третини XIX ст. було вжито заходів, які суттєво обмежували перехід із купецького стану до дворянського, що виявилось, зокрема, у запровадженні звання почесного громадянина.

Законодавство 1860-х рр. формально ліквідувало станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, надавши представникам усіх суспільних прошарків рівні можливості у цій сфері діяльності. До видання "Положення про державний промисловий податок" у 1898 р. право на значну за розмірами підприємницьку діяльність передбачало запис до купецтва, тому комерсанти та промисловці з інших соціальних прошарків мали офіційно стати постійними чи тимчасовими купцями. Після 1898 р. розпочався процес кристалізації й перетворення купецтва на нову соціальну структуру, коли належність до цього стану перестала бути обов'язковою умовою підприємницької діяльності. Відтак, купецьке звання стало анахронізмом, яке вказувало лише на станову, а не на професійну належність. За його отримання підданий повинен був сплачувати спеціальний гільдійський збір.

До переходу в постійне купецтво прагнули, у першу чергу, представники “податних” станів, які таким чином суттєво підвищували свій соціальний статус. Особливо євреї намагалися набути купецьке звання, яке давало значні привілеї, зокрема, за певних умов, право на постійне проживання поза смугою осілості.

Чисельність купецтва в Україні була відносно невеликою (разом із членами родин у складі міського населення наприкінці ХІХ ст. вони становили приблизно 2,19%). Зосереджувалися представники цього стану насамперед в економічно розвинутих міських центрах, серед яких у першу чергу слід назвати Одесу, Київ, Харків, Катеринослав та ін. Купецтво України пореформеної доби, крім більш високого порівняно з іншими становими групами торгово-промислового прошарку ступеня участі у підприємництві, мало у своєму складі значне число осіб, котрі, не займаючись торгово-промисловою діяльністю, платили промисловий, а після 1898 р. гільдійський податок для того, щоб користуватися відповідними становими правами.

За національним складом купецтво України в ХІХ ст. було досить різним. Серед його загалу, згідно з даними перепису 1897 р., за чисельністю переважали представники єврейського етносу (особливо на Правобережній Україні), що було викликано насамперед проляганням смуги його осілості, до якої входила більша частина українських етнічних земель, та традиційними формами господарської діяльності євреїв. Поряд із ними, провідні позиції в Україні утримували купці російського походження, як за чисельністю, так і за розмірами капіталів та економічним впливом у багатьох галузях господарства (до того ж, їх активно підтримував завдяки спеціальним заходам уряд). Існував значний прошарок гільдійців і серед представників інших етносів, які населяли край, – грецького, німецького, татарського, вірменського та польського. Особливо це стосувалося Півдня України, де в першу чергу купці-негоціанти, маючи значні капітали та великий досвід у комерційній справі, утримували панівне становище в оптовій торгівлі сільськогосподарською продукцією.

Купці українського походження суттєво поступалися як за своєю чисельністю, так і капіталами євреям і росіянам, а, отже, у торгівлі й промисловості спостерігалось панування гільдійців неукраїнського походження. Слабка участь українців у підприємництві була викликана як їх сконцентрованістю на рільництві, культурними традиціями, хліборобською ментальністю, так і специфікою історичного розвитку краю, зокрема досить тривалим існуванням кріпацтва, що негативно впливало на розвиток підприємницької ініціативи серед останніх та нагромадження ними капіталів.

Основними організаційними формами купецького підприємництва у ХІХ ст. були одноосібні підприємства, торгові дома і акціонерно-пайові компанії. Як найбільш підготовлена до ринкових відносин суспільна верства, купецтво не мало традиційних пріоритетів у діловій активності й керувалося винятково прибутковістю того чи іншого напрямку підприємницької діяльності. Уже у першій половині ХІХ ст. купецтво в Україні, поряд із торгівлею, активно залучилося до промислової діяльності. Представникам цього стану на середину століття вдалося випередили дворян, які користувалися державною підтримкою, щодо кількості заснованих промислових підприємств. У пореформений час купецтво, як найбільш фінансово спроможний соціальний прошарок, досить активно вкладало свої капітали у промисловість, насамперед у найприбутковіші галузі – харчову й обробну, які були тісно пов'язані із сільським господарством. На межі ХІХ–ХХ ст. купецьке промислове підприємництво охоплювало широкий галузевий спектр. Окремим представникам цього стану вдалося створити гігантські (за капіталами і прибутками, територіальним охопленням, кількістю найманих службовців і робітників) компанії у промисловості. І така діяльність купецтва мала важливе економічне значення не тільки в межах українських губерній, а й у масштабах усієї країни.

Реформи 1860–1870-х рр. значно розширили участь купців у різних об'єднаннях, насамперед вони активно долучались до роботи органів міського самоврядування, купецьких товариств і біржових організацій. Як ми з'ясували, ку-

пецтво посідало чільні позиції в органах самоврядування насамперед у тих містах України, де успішно розвивалася торгівля й промисловість. Зокрема, серед губернських міст домінування купців поряд із дворянами в міських думах у досліджуваний період увесь час спостерігалось в Катеринославі, Харкові й Одесі.

У статусі гласних міських дум та їх виконавчого органу – управ – купецтво мало змогу розпоряджатися додатковими ресурсами економічного і соціального впливу, нагромаджувати культурний капітал для себе і міської громади. Дума була тим простором, який сприяв соціальній інтеграції купців, залученню їх до громадського життя міста. Високий рівень присутності в органах міського самоврядування забезпечував представникам цієї верстви вплив на розвиток інфраструктури, комунікативних мереж та інших сегментів соціально-економічного і культурно-громадського простору.

Якщо купецькі товариства, що реально функціонували в економічно більш значних містах, у нових пореформених умовах найбільшу увагу приділяли благодійності, розвитку професійної освіти, то біржові організації, створені за професійно-становою ознакою, де переважало купецтво, стали ядром, навколо якого об'єднувався весь підприємницький прошарок певного регіону. Із переходом від традиційного укладу до індустріального купецькі станові об'єднання – купецькі товариства – з елементу системи місцевого управління перетворювалися на інститут громадянського суспільства.

Протягом ХІХ ст. під впливом еволюції суспільства по шляху буржуазних перетворень психологія, культурно-освітні запити чималої кількості купців, у тому числі й тих, які походили з нижчих станів, зазнавала помітних змін. Вони засвоювали європейський спосіб життя, підвищували свій освітній рівень, займалися доброчинністю, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Усе це вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі.

Важливим видом громадської діяльності купецтва була благодійність. З останньої третини ХІХ ст. поряд із індивідуальною значного розвитку набула корпоративна доброчинність купецтва, яка спрямовувалася на соціальний захист малозабезпечених громадян та розвиток освіти, насамперед професійної. За масштабами такої діяльності провідними купецькими громадами на українських землях були київська, харківська й одеська, діяльність яких нерідко виходила не тільки за станові та класові, а й регіональні межі. Значними були зусилля відомих представників ділового світу, які належали до купецького стану, або походили з нього, щодо збереження культурно-мистецьких надбань для наступних поколінь. Внесок купецтва у розвиток економіки, громадського життя, освіти і культури України в ХІХ ст. був досить вагомим і потребує подальших досліджень.

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Розділ 1. Соціально-правовий статус купецтва в Російській імперії</i>	10
<i>Розділ 2. Чисельність та етнічно-релігійний склад купецтва в Україні у XIX ст.</i>	46
<i>Розділ 3. Форми та основні напрямки купецького підприємництва</i>	96
<i>Розділ 4. Участь купецтва України в міському самоврядуванні, станових і професійних об'єднаннях</i>	138
<i>Розділ 5. Соціокультурний вимір діяльності купецтва України, його участь у доброчинності</i>	181
Висновки	265

Наукове видання

**Донік Олександр Миколайович –
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАН України**

**Купецтво України в імперському просторі
(XIX ст.)**

Верстка і оригінал-макет
А.В. Корженівська

Редагування
В.В. Григор'єв
О.М. Квітка

Підписано до друку 23.12.2008. Формат 60 × 84/16
Ум. друк. арк. 15,2. Обл. вид. арк. 12,9
Наклад 300 прим. Зам. № 61. 2008 р.
Інститут історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4